

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-1/3

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир ҳайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
 Абдуллаев Баҳром Исмоилович, ф-м.ф.д.
 Абдуллаев Равшан Бабажонович, тиб.ф.д., проф.
 Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.
 Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.
 Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.
 Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.
 Бабаджанов Хушнуд, ф.ф.н., проф.
 Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.
 Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
 Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.
 Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
 Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.
 Дўсчанов Бахтиёр, тиб.ф.д., проф.
 Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
 Жугинисов Тангирберген Исаевич, б.ф.н., доц.
 Жуманиёзов Зоҳид Отабоевич, ф.ф.н., доц.
 Жуманов Мурат Арпбаевич, д.б.н., проф.
 Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.
 Каримов Улғубек Темирбаевич, DSc
 Қутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.
 Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.
 Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.
 Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.
 Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.
 Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.
 Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.
 Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д., проф.
 Рашидов Негмурод Элмуродович, б.ф.н., доц.
 Рўзбоев Рашид Юсупович, тиб.ф.д., проф.
 Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.
 Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.
 Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.
 Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.
 Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
 Сирожов Ойбек Очилович, с.ф.д., проф.
 Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.
 Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик
 Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.
 Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.
 Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.
 Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.
 Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.
 Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.
 Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.
 Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.
 Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.
 Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.
 Худайбергана Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№1/3 (97), Хоразм Маъмун академияси, 2023 й. — 138 б. — Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими — Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ

Alieva N. Conceptual foundations for the study of phraseological units and collocations in english, russian and uzbek	5
Aytmuratov A.M. Raqamli texnologiyalar sohasidagi yangi terminlarning til ilmi sohasidagi ahamiyati	7
Bekmurodova F.N. Translation issues of linguacultural concepts in novels	11
Haydarov A.A., Mansurova D. So'zlashuv va badiiy nutqda intonatsiyaning roli	14
Haydarov A.A., Mo'minova R. Antroponimlarni tahliliy o'rganish	17
Haydarov A.A., Ro'ziyeva N. Konnotativ ma'noning nutq birliklarida ifodalanishi	19
Haydarov A.A., Sattorova Sh. Modallikning ifoda vositalari	22
Ismoilova O.I. HNP ₂ komponenti o'rnida kelgan ikki valentli elementlar ifodalagan sintaksemlar	24
Jurayeva N.G. Mumtoz she'riyatning nazm tuzilishiga bir nazar	28
Khakimova M.F. The literary translation of the passage from A. Mukhtar's novel "Platan"	32
Kutlimuratova G.K. Konsepsiya maydon qurilishi haqida	35
Makhammadov B. Ingliz tilidagi AOTMI terminlarining genetik xususiyatlari	37
Mavlonova M.M. Pedagogical strategies of improving english in andragogy education	42
Minniqulov I.U. Tilshunoslikda aksiologik yondashuvning nazariy-metodologik asoslari	45
Mirzazoda D.M. O'zbek tilida suyish funksional-semantik ma'nosining gender xususiyatlari	48
Nurjanov O. O'zbek tili etnografik leksikasining dialektal xususiyatlarini o'rganish muammosi	51
Qodirova M., Soqiyeva Sh. Pronominal murojaat shakllarida implikaturaning roli	54
Qulniyozova Sh.N., Uralova O.P. O'zbek va ingliz tillarida kosmonimlar hosil bo'lishining linguokulturologik xususiyatlari	57
Sabirova N.E. Xorazm dostonchiligi rivojida Ustoz-shogirdlik an'analari	59
Saparova Q.O., Irgasheva U.A. Xitoy tiliga oid til materiallarini baholash xususiyatlari haqida	63
Sapayeva F.N. Xorijiy tillarni (ingliz tili) o'zlashtirishda o'yinlar orqali og'zaki nutqni rivojlantirish	66
Shokarimova K.A. Poetik matnlarda vizualizatsiya darajalari	69
Turdimurodov S. Evfemik graduonimiyada aynanlik va farqlilik tamoyili	71
Ubaydullayeva Z.H. Hissiyot tushunchasi va hissiyotlar lingvistikasi	74
Xusainova Sh.E. Tibbiyot sohasi misolida termin va tushuncha munosabati	77
Абдувалиев М.А. Ўзбек тилида тўсиқсизлик концептини воқелантирувчи лексик бирликлар	80
Азимов У.С. Оддий фольклоризм: таржима ва аслият	83
Бегимов О.Т. Сарик сўзининг апеллятив ва ономастик сатҳда қўлланиш хусусиятлари	86
Вахабова М.Т. Становление лингвокультурологии как самостоятельной научной дисциплины	89
Есемуратова У.Х. «Давлетьярбек» достони ва дostonдаги образлар	92
Казакow И.Р. Қорақалпоқ тилшунослигида лингвокультурологик талкинлар	95
Мадалов Н.Э. Инглиз ва ўзбек тилларидаги табиат ҳодисаси билан боғлиқ мақолларда синоним ва антоним муносабатларини ифодаланиши	99
Мамурова М.М. “Ғазнавийлар” романида халқ оғзаки ижоди намуналарининг ўрни ва туш мотиви	102
Максегова З.Ш., Джолдасова Г.Б. Инсон интеллектуал қобилятин ифодаловчи фразеологик бирликлар таҳлили	105
Минаварова Г.М. Заимствование – как процесс развития языка	108
Низомова Ш.Ш. Замонавий шеърятда сув ва олов билан боғлиқ образларнинг поэтик вазифаларда ифодаланиши	111
Рузиева М.Х. Замонавий тилшуносликда лисоний шахс тушунчаси	113
Сарсенбаев Қ.Ж. Т.Қайипбегеновнинг “Муғаллимге раҳмет” повести	117
Султанова З.С. Умар Хайём рубоиёти таржималарининг хусусиятлари	120

Тухтасинова Н.Б. Научно-теоретические основы исследования агиографических произведений	124
Убайдуллаева Д.Р. Шарт компонентли гипотаксемаларнинг семантик ва коммуникатив-прагматик турлари қиёсий тадқиқи	131
Хайдаров А.А., Юнусова М. Полисемиянинг асосий манбалари	134

**CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR THE STUDY OF PHRASEOLOGICAL UNITS
AND COLLOCATIONS IN ENGLISH, RUSSIAN AND UZBEK****N. Alieva, teacher, Ferghana State University, Ferghana**

Annotatsiya. Ushbu maqolada uch til tadqiqotchilari tushunchasidagi frazeologik birlik va birikma atamalari ko'rib chiqiladi, shuningdek, misollar va tushunchalarning turli talqinlari keltirilgan. O'rganilayotgan terminlarning qisqacha tahlili o'tkaziladi, so'ngra tegishli xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, kollokatsiya, so'z birikmasi tuzilishi, universal kod xususiyati, milliy xarakter, ekstralingvistik omil.

Аннотация. В данной статье рассматриваются термины фразеологическая единица и коллокация в понимании исследователей трёх языков, а также предоставляются примеры и различные трактовки понятий. Проводится краткий анализ изучаемых явлений, и далее приводятся соответствующие умозаключения.

Ключевые слова: фразеологическая единица, коллокация, структура словосочетания, универсальное кодовое свойство, национальный характер, экстралингвистический фактор.

Abstract. This article discusses the terms phraseological unit and collocation in the understanding of researchers of three languages, as well as provides examples and various interpretations of concepts. A brief analysis of the studied phenomena is carried out, and then the corresponding conclusions are given.

Key words: phraseological unit, collocation, phrase structure, universal code property, national character, extralinguistic factor.

The concept of a phraseological unit is present in every language, and as culture develops and the nation's heritage is enriched, new phraseological units and expressions are formed. Foreign, as well as Uzbek linguists give different classifications of phraseological units. The basic classification in the history of the phraseology of the Russian language is the work of V.V. Vinogradov [1], who divided phraseological units into fusions, units and combinations. Later N.M. Shansky added to this division the last type - phraseological expressions. In the work "Russian Phraseology" V.N. Telia classifies phraseological units into idioms, phraseological combinations, proverbs, speech stamps, clichés and winged expressions. English scientists do not consider phraseology as a separate linguistic science, but include it in the sections of grammar and semantics; in linguistic literature, the works of A. McKay, W. Weinreich, and L.P. Smith are significant. In their works, English linguists use the term idiom, so L. Smith referred phraseological combinations, grammatical phenomena and stable repetitions to idioms. In Uzbek linguistics, there are also different opinions and classifications of phraseological units. Professor M.Mirtojiyev classified phraseological phrases into set expressions, paraphrases and phrases. Professor Sh. Rakhmatullaev in his textbook "Modern Literary Uzbek Language" used the term phrasemics to denote the science of studying phrasemes, he singled out phraseological units and set expressions. Having considered and studied the opinions of foreign and Uzbek linguists about phraseological units, we can conclude that a phraseological unit is a language unit of a secondary nomination, built on the semantic-syntactic association of two or more lexemes, syntactically equal to a phrase or sentence. Based on all the presented classifications of phraseological units according to the degree of phraseology, we settled on the main units, in our opinion, these are idioms and set expressions, which include phrasal verbs and collocations.

In modern English, idioms and set expressions are widely used. An idiom is a phrase that differs from its original meaning. Example:

The teacher told us to get a move on. (hurry)

My husband and I take it in turns to cook. (in order)

I don't know the answer off-hand. (without help)

If we disassemble the components of the idiom “to get a move on” presented as an example, we can single out the words get - получить, move - двигаться, with a literal translation, the meaning comes out - get moving forward, and when these words are used in the same context in a figurative sense, this phrase is translated as - торопиться, shoshilmoq. Phrasal verb off-hand - off (без) and hand (рука), literal translation - without hands, i.e. без чьей-либо помощи - birovning yordamisiz. When translating into Russian and Uzbek, it is necessary to choose expressions that adequately express the meaning of the idiom. The idiom “move on” in the above sentence is translated into Russian using the verb “торопиться”, into Uzbek - the verb “shoshilmoq”. The expression “off-hand” in the sentence “I don’t know the answer off-hand” has the meaning “без помощи” - “boshqalarning yordamisiz”, in other phrases this idiom expresses the meaning of “экспромтом” - hech qanday tayorgarliksiz.

The structure, paradigmatic and syntagmatic properties of collocations are close to phraseological expressions. For example, in Russian “давать обещание”, the choice of the verb “давать” depends on the noun “обещание”, with the word “трудности” there will be another verb - трудности, and in the Uzbek language, as an equivalent of this collocation, one can give an example of va'da bermoq and qiyinchiliklarga duch kelmoq. Collocations also include compound toponyms, anthroponyms and other commonly used names (for example, автомат Калашникова - Kalashnikov avtomati, ящик Пандоры - Pandora kutisi, Murphy's Law, Joe Bloggs, old as Adam).

In English, collocations are distinguished according to the scheme [2], some examples are: easily available – легкодоступный - oson erishiladigan, werful engine - мощный двигатель, qudratli motor; strong smell - сильный запах, kuchli hid, round of applause - взрыв аплодисментов - guldiros qarsaklar.

Russian linguists A.N. Baranov and D.O. Dobrovolsky gave the following meaning to collocations: “these are weakly idiomatic phraseological units mainly with the structure of a phrase, in which the semantically main component (base) is used in its direct meaning, and compatibility with the auxiliary component (collocator) can be specified in terms of a semantic class, but the choice of a particular word is predetermined uzus” [3]. In addition, researchers A.O. Chernousova [4] and T.Yu. Pavelyeva distinguish two types of understanding of collocations in traditional and corpus linguistics, if in traditional linguistics a collocation is perceived as a semi-phrase, then in corpus linguistics a collocation can be both a phraseologized and a free stable phrase, which is determined based on the statistics of the occurrence of words together. In our opinion, the definition of E.G. Borisova very clearly explains the essence of collocations “in which one component (main, non-free) is determined by the meaning of the message, its theme and phraseologises the combination, and the other component (free) characterizes the key word and is a semantically key word.” [5]

In English phraseological units, the noun and adjective are semantic components, which is not typical for phraseological units of the Russian and Uzbek languages: Bon ton - хороший тон - odoblilik; Blind alley - тупиковое положение - boshi berk ko'cha; Brown paper - оберточная бумага - o'rov qog'oz. For phraseological units of the Uzbek language, this phenomenon is also characteristic: smart Aleck - всезнайка - mahmadona. A noun acts as a semantic component of English collocations, and an adjective is often used to express expressiveness: Center of gravity - центр тяжести - masalaning mohiyati (ogirlik markazi); Circle of friends - круг общения - muloqot doirasi. In such phraseological units, dependent components are unchangeable; they have a strictly arranged order of distribution of components: Dialogue of cultures - диалог культур - madaniyatlararo muloqot, put on the spot - застать врасплох - noqulay vaziyatga qo'yulmoq.

Despite the fact that the phraseological fund of each language has an original national character (this is mainly due to extralinguistic factors: way of life, customs, mentality), a number of features can be distinguished that are common to the process of phraseologization in all languages or certain groups of languages. This takes into account the fact that the language has a universal code property. In addition, universal features are mainly due to the commonality of conceptual systems among representatives of different languages that arise as a reflection of the same objective reality. This already gives grounds for the hypothesis about the probability of the existence of a particular concept among nationalities with different languages.

REFERENCES:

1. Виноградов В. В. Об основных видах фразеологических единиц в русском языке//Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избр. Труды. М., 1986. С. 243, 312.; Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 284 с.; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: учеб. пособие для вузов по спец. «Русский язык и литература». – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.; Смит Л. П. Фразеология английского языка / Пер. с англ. А. Р. Игнатъева. –М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1959. – 208 с.; Makkai, A. Idiom Structure in English. The Hague, 1987.; Weinreich, U. Problems in the Analysis of Idioms: Substance and Structure of Language. University of California Press, Berkley and Los Angeles, 1984.; Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: “Университет”, 2004. – Б. 183-186.; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилида феъл фраземаларнинг боғлашуви. - Тошкент: “Университет”, 1992. – Б. 125.
2. <https://lim-english.com/posts/collocation>
3. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. (2008). Аспекты теории фразеологии. Москва: Знак. 656с. с.201
4. Черноусова А. О. К вопросу о коллокациях // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. 2019. № 1. С. 57–64. DOI: 10.18384/2310-712X-2019-1-57-64
5. Борисова Е.Г. (1995) Слово в тексте. Словарь коллокаций (устойчивых сочетаний) русского языка с англо-русским словарём ключевых слов. Казанский лингвистический журнал, 2020, том 3, № 2, 148с.

UO'K 81-11

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR SOHASIDAGI YANGI TERMINLARNING TIL ILMI SOHASIDAGI AHAMIYATI

A.M.Aytmuratov, tayanch doktorant, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalar sohasidagi yangi terminlarning til ilmi sohasidagi ahamiyati muammosi bugungi kun ilmi uchun juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu sababli ushbu maqolada zamonaviy til ilmi sohasida raqamli texnologiyalarga oid terminlarning ahamiyatini oshib berish nazarda tutilgan va uni shuqur tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiya, aqilli uy, blog, axborot texnologiyalari, termin, lug'at tarkibi, leksika, raqamli texnologiya, model, ta'lim krediti, semantika.

Аннотация. Проблема значимости новых терминов связанных с цифровыми технологиями в области языкознания становится очень актуальной для современной науки. Поэтому в данной статье предполагается повысить значимость терминов связанных с цифровыми технологиями в сфере современной лингвистики, и представлен их глубокий анализ.

Ключевые слова: цифровая технология, умный дом, блог, информационные технологии, термин, словарный запас, лексика, модель, образовательный кредит, семантика

Abstract. The problem of the significance of new terms related to digital technologies in the field of linguistics is becoming very relevant for modern science. Therefore, this article intends to increase the importance of terms related to digital technologies in the field of modern linguistics, and presents their in-depth analysis.

Key words: digital technology, smart home, blog, information technology, term, vocabulary, lexis, model, educational loan, semantics

Bugungi kunda davlat va jamiyat boshqaruvida, xalq ta'limi, oliy va o'rta maxsus ta'lim, ilmfan sohalarida, maishiy va xalqqa xizmat ko'rsatish sohalarida, bozor iqtisodiyotida, xalqaro aloqalar va jamiyatimizning barcha sohalarida raqamli texnologiyalar keng quloch yoydi. Zamonaviy axborot va kommunikatsiya sohasiga tegishli boyib borayotgan so'z boyligining qoraqalpoq tilidagi izohiga kata ehtiyoj bor. Shu munosabat bilan qoraqalpoq tilida yangi lotin alifbosida axborot sohasidagi tushunchalarni ta'riflab beruvchi izohli lug'at ishlab chiqildi. Keng jamoatchilikka taklif etilayotgan bu izohli lug'atda bilim va ta'lim berish doimiy rivojlanayotganligi hisobga olindi. "Raqamli texnologiyalar" asosida rus, o'zbek, qoraqalpoq, qozoq tillarida ko'p resurslar bor. Shuning ichida faol qo'llanayotgan raqamli resurslar quyida tahlil qilingan. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, "Raqamli texnologiyalar" asosida talabalarning innovatsion texnologiyalar bilan tushunchasini oshirish kerak. Zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan o'qitishga imkoniyat paydo bo'ladi. Bunda aloqalar, madaniyatlilik, til boyligining rivojlanishi, matnli materiallarni o'rganish orqali ularning

o'zini o'zi baholash, turli vositalar bilan texnologiyalarning o'rni juda muhim hisoblanadi. Shu bois, qoraqalpoq tilida uchraydigan raqamli texnologiyalar bo'yicha terminlarga keng izoh berib o'tamiz. Avtomatlashtirilgan tizim – bu inson yoki boshqa subyektlar aralashuvisiz mustaqil faoliyat olib boruvchi tizim.

Raqamli texnologiyalar sohasida avtomatlashtirilgan tizimning nimitizmi – bu tizimning ma'lum bir maqsad va vazifalarni bajarishga qaratilgan funksional yoki tuzilishi bo'yicha nazarda tutilgan bo'lagi. Aqilli shahar – bu ijtimoiy, iqtisodiy va ekologik jihatdan tez rivojlanadigan va ob-havo o'zgarishi, xalqning tez o'sishi, siyosiy va iqtisodiy rivojlanish kabi maslalarga fuqarolarni jalb qilish imkoniyatlarini tubdan yaxshilash orqali javob beradigan shahar; sheriklikdagi yetakchilarni qo'llaydi, sanoat va shahar tizimlari bo'ylab ishlaydi, boshqa insonlar va atrof-muhitga zarar yetkazmasdan hozir va yaqin kelajakda xalq, korxonalar va mehmonlarga yaxshiroq turmush va xizmat ko'rsatish sifatini ta'minlash uchun qulay, ozodalik, xavfsizlik va boshqa jihatlarini yaxshilaydigan uy.

Bundan boshqa aqilli uy termini bu xizmat integratsiyasi va aloqalarning o'zaro ishlashi aholi uchun qulay, farovonlik, xavfsizlik va aloqani yaxshilovchi uy. Integratsiya aspektidan asosiy e'tibor foydalanuvchilarning xizmatlar va bitta kirishga va har xil havolalardan foydalanish hollarda o'zaro ishlashga qaratilgan. Havolalarga misol sifatida uyning muhofazasi, uyning chiroyliligi, uyni avtomatlashtirishdan -sovuqdan saqlash imkoniyatin berishi, axborot kommunikatsiya, energiya boshqarishi va personilizatsiyalastirilgan ma'lumotlarni (misol, transport, havo -ra'yii va boshqalar) qamrab oladi. Broker - bu (ingl. broker makler, bamisolidálshi) turli ko'rinishlardagi amallarda bamisolidálshi. Xabar sohasida broker tizimlar orasida ishtirok qilishdi ta'minlashlikda xizmat ko'rsatadiki. Blog - bu asosiy mundariyasi barqaror yangilanib turatugin voqealar jurnali yaki kundalikli veb-sayt.

Raqamli texnologiyalar sohasida *blog* termini bu veb-sahifalardagi yozuvlar bitta yaki bir nechta muallif tomonidan joylashtirilishi mumkin. Ular qarama-qarshi xronologik yo'sinda tartiblanishi mumkin. Qoida bo'yicha, u yerda bor bo'lgan yozuvlarga kommentariya qoldirish mumkin bo'lgan blog o'quvchilari uchun fikrlar ushbuniladi. Blokcheyn - bu belgili bitta qoidalarga yarasha tuzilgan ma'lumotlarni o'zlar ichiga olgan bloklarning uzliksiz ketma ketligi zanjiri. Ko'pincha blok zanjirlarning nusxalari ko'plep har xil tugunlarda saqlanadi va xoli turda takroriy ishlanadi. Bufer - bu (ingl. buffer / buff - yumshatish) Ma'lumotlarni vaqtincha saqlash uchun foydalanatugin o'rin. Bufer asosan xabar va Raqamli texnologiya sohalarinda qandaydir bitta ma'lumotti saqlash kerakligin ifodalashchi tushincha sifatida ham tatbiq qilinadi. Dayjest - bu (ingl. digest - qisqa yakun. lat. digerere bo'lmoq) ko'chib kirishlik yozuv degandi bildiradi. Dayjest bugungi kuni xabar sohasida keng turda qollanilmaqta. Bu gazetalarda, har xil saytlarda qiziqarli axborotlik ma'lumotlarni tarjima ishlash yo'li qirg'oqlari o'zining auditoriyasi'ga keng turda jetkerip berish hisoblanadi.

Daffey - bu (ingl. daface - buzup ko'rsatish) hakerlik hujumining turi. U yerda web saytting beti boshqasina almashtiriladi. Saytting boshqa beti bo'lsa bloklanadi yaki butunlay o'chiriladi. Bunda asosiy matlab har xil bosimlarni o'tkazish bo'lishi mumkin yaki o'sha tizimning ajizligini ko'rsatishga qaratilganda bo'lishi mumkin. Dazinformatsiya - bu (lot. da - rad, information - xabar, ma'lumot) Ma'lumotlarni bitta obyektten boshqa obyektke qandaydir bitta matlab menen uzatilishi sababdan ikkita obyektke baravar ma'qul deb topilmas proceslerdi aks qildiradi. Bir jumlada aytganda soxta axborot berish. Dazorientaciya - bu to'g'ri fikrlashdan chalg'itiw. Ayirim vaqtlari boshlovchilar va jurnalistlar auditoriyani chalg'itatugin fikrlardi ifoda etadi. Diagramma - bu (yunon. Διάγραμμα - ko'rinish, shakl, chizma) Har xil ko'rsatkichlar farqi, nisbiy xossalarini aniqlovchi chizma. Masalan oxirgi besh yildagi ta'lim sohadagi yuksalimin aniqlovchi diagramma.

Diapazon - bu (yunon. διά πασῶν [χορδῶν] borlik satrlar qirg'oqlari) Xabar kengligi, hajmi, va imkoniyatlarin ko'rsatuvchi tushincha. Differenciya - bu (lat. differentia - bo'lish) Yaxlitning turli bo'laklarga, bosqichlar, shakllarga bo'linishi, ajiraliwi. Digitalizaciya - bu xabarni raqamli shaklga o'tkazish. Elektron aloqalardig eng zamonaviy tizimlarinda tatbiq qilinadi. Dinamika - bu (yunon. δύνاميς - kuch) harakat sharoiti, belgili bitta omillar ta'siri ostida proceslerding o'zgarishi. Masalan mamlakatimizdagi xabar oqimi dinamikasining yuksalib borishi siyaqli atamalar qollanadi.

Eksperiment - bu (lot. experimentum - tajriba) qandaydir bitta qubilislardi ularga aktiv ta'sir ko'rsatish yo'li bilan izlanish usuli. Bu usul jareminde izlanish maqsadlariga yarasha keladigan yangidan shart-sharoitlarni yaratuv yordamida ro'yobga oshiriladi. Maxsus dóretilgen hollarda obyekttni o'zgartirish yaki tiklash. EKSPLIKATSIYA. (lot. explicatio - qasidaroq, kengaytirishlik) U yaki bu predmet (yaki madaniyatning obyekttni) ding ma'nosini aniqlash, uning mazmunini keng tasvirlash. EKSPLOIT. (ingl. exploit - eksplataciya) Xabar resursi ajizligidan foydalanishga imkaniyat beradigan dastur bo'lib, harakatlar ketma ketligi yaki farmoyishlar yug'urmasi hisoblanadi. Ekstranet bu iznsiz kirishdan xorg'algan, ichki korporativ tizim. Korporativ matumotlar va korporativ qo'shimchalardng bitta qismini kompaniyaning biznes hamkorlariga taklif qilish uchun internet texnologiyalarinan foydalanatu'gin korporativ tarmoq. Ekstranet korporativ qo'shimchalari aduvik korporativ materiallarni joylashtirarlik va kompaniyaning vakillikli xodimlariga birgalikda ishlashish uchun arznomalar, kompaniyan boshqaruvining avtomatlastirilgan tizimlari, shuning jo'rligida kompaniyaning hamkorlari va barqaror xaridorlariga mahdud miqdordagi materiallardan foydalanish imkonini berishchi aduvik korporativ portallar hisoblanadi.

Yana bir termin bu elektron hukumat infrastrukturasini hisoblanadi yani bu shuni anglatadiki - mamlakatimiz hududida joylashgan, elektron shaklda xizmatlar ko'rsatish va funkciyalardi bajarishda mamlakat organlarining o'zaro birgalikda ishlasiwin taminlaydigan mamlakat xabar tizimlari, dasturiy-apparat va aloqa tarmoqlari jamlanmasi. Elektron hukumatni rivojlantirish indeksi. (E-government Development Index) bu indekske ko'ra davlatlarning elektron hukumat xizmatlari amaliyotqa joriy etish va ulardan foydalanishga toyyarligin ko'rsatadiki. Uyushiq Millatlar Muassasasining Iqtisodiy va ijtimoiylik rivojlanish departamenti (UN DESA) tomonidan ishlab chiqilgan. Elektron imzo - bu elektron shakldagi boshqa matumotlarga (tasdiqlangan matumotlarga) birlashtirilgan yaki bunday matumotlar bilan boshqacha ravishda bog'langan va ma'lumotti tasdiqlagan shaxsti aniqlash uchun foydalanatu'gin elektron shakldagi matumotlar.

Yana bir raqamli texnologiyalar sohasiga tegishli termin bu *element* hisoblanadi. Element (lot. unsurum - bo'lak, dastlabki) predmetlarning bittalemsi bo'laklarini ifodalashchi tushincha. Unsur har bitta ilm-fanda qo'llaniladigan asosiy tushunchalaridan hisoblanib, xabar sohasinda unsur xabarding qandaydir bitta tomonin ifodalashchi tushincha sifatida tatbiq qilinadi. EMOTIONAL TRANSFER. Bu emlikociyalar generaciyasi jarayoni bo'lib, bundan matlab ularni kontentke ko'chirishlik. Masalan koka-kola reklamasida baxtli va chiroyli insonlar ko'rsatiladi, biroq unumning o'zi haqida so'z bo'lmaydi. Bunda gap siz o'zingizdi yaxshi sezishingiz va ushbu hisdi brendke yaki unumga berishingiz haqida barmoqta. Bu media tomonidan manipulyatsiya etishding birinchi Raqamli va eng muxim jarayoni shuurladi. Emulyatsiya - bu (ingl. emlikulation) Faoliyati boshqa bitta obyektting faoliyatigan pariqli qilmaydigan obyektting yaratilishi. Emlikulyaciya obyekttni sifatida dastgox yaki dastur bo'lishi mumkin. Emlikulyaciya sinfikaliqli misol haqiqiy virtual terminal yaratilish hisoblanadi. Uning uchun terminalga emlikulyaciya jarayonin o'rinlovchi dastur chaylasip qo'yiladi. Shu tariqa berilgan standart menen belgilanarlik tavsiflari o'zgacha terminal paydo bo'ladi. Ergonomika - bu (yunon. ἔργον - yumush + νόμος - qonun) belgi bitta sharayatlarda faoliyatini olib bormoqdagan inson haqidagi ilm-fan. Bor bo'lgan muammolar yug'urmasinan dasturchi yaki foydalanuvchi xodim o'rni ergonomikasi farqli ajratiladi. Uning asosiy vazifasi uzoq vaqt ishlash sababdan zo'riqliklar, zaiflashishlar bilan kurashish hisoblanadi. Bu masalani yechish terminal yaki abonent tizim bilan ishlamoqdagan operatorni optimal turda joylashtirmoqdan boshlanadi. Evristika - bu (yunon. ἔρευνα - izleyman, tovar) ijodkor, noma'lum narsalar va qubilislardi bilishlikda sakrashding ro'yobin ifodalashchi tushincha. Fakt - bu (lat. factum - o'rinlandi) keng manodagi dadama bo'lib haqiqat, chinlik tushunchasining sinonimi. Voqea yaki hodisa haqiqiylikqa ega bo'lib, u xayoliy to'qilgan bo'lmaydi. Ilm-fan falsafasinda fakt emlikpirikaliqli bilimlarni mahkamlagich maxsus tamal dir. Ilmiy nazariyalar faktlarni qiyofasindiredi. Faktcheking - bu (ingl. fact - dalil. checking - tekshirish) Faktlarni tekshirish, uning yordamida jaryalangan faktlar bilan haqiqatta bor bo'lgan faktlar orasidagi mossizlikler aniqlangadi.

Yana eng muhim zamonaviy terminlarning bir bu faktoid hisoblanadi. Faktoid - bu (ingl. fact - dalil. yunon. εἶδος - shakl) Yarimta nim tekshiriledigan tasvirlashchi axborot, sababi u sodir bo'lgan voqeani yarimta nim aks qildiradi. Faktor - bu (ing. factor - ishlashchi, chiqarishchi) nimadir procesti

cho'g'galtip, uning xarakteri hamda xossasin belgilaytin sabab. Omil asosan xabar sohasinda xabarding ta'sirini aloqador tatbiq qilinadi. Fenomen - bu (yunon.phainomenon - yuz berishchi) tajriybe asosida yaratilgan, sezishlar asosida inglab olinadigan qubilisti bildirishchi tushincha. Xabar sohasinda fenomen tushunchasi xabarding mazmunini ochishda g'oyat muhim hisoblanadi. Fleym - bu (ingl. flame - olov) «awiz-ikkita urush», internet aloqasindagi mohiyatsiz bahs. Qizg'in bahslar, uning davomida ishtrokchilar asosiy mavzudan chetga chiqib ketadi.

Gegomonizm - bu (yunon. hegemonia - hukumronlik qilish) siyosiy oratliqting subyektlari boshqalar ustidan absolyut hukumronlik o'rnatilishi bilan aloqador siyosiy harakatlarning kórinshi, shuning jo'rligida siyosiy doktrinani rasmlaydi. Generatsiya - bu (lat.generatio - yaralish, barpolik) belgili bitta xabar resurslarni avtomatlastirilgan holda yaratuv jarayoni. Masalan, test variantlari test topshiriqlarining ombori asosida avtomatlastirilgan turda olinadi. GENEZIS - bu (yunon.genesis - kelib chiqish, qoliplashish) belgili bitta holat, ko'rinish va qandaydir bitta qubilisting kelib chiqishiga sabab bo'lgan narsa voqealiking barpoliki va yanada rivoji.

Geniallik - bu (ingl.genius - ruwx) Shaxsting eng yo'qlarargi darajadagi ijodiy menen o'zini ko'rsata olish sharoiti. Genialliq asosan belgili bitta shaxsqa tug'ma berilishi yaki ortdiriliwina aloqador ilm-fan sohasinda bitta satr bahslar bor. Gemifikatsiya - bu kompyuterlik raqslari yondashuvlarini raqsnan tashqari sohalarda, xususan, maorif va biznes sohalarinda tatbiq hisoblanadi. Raqsnan tashqari proceslerdi raqslik shaklga o'tkazishding asosiy afzalligi - foydalanuvchidan barqulla fikr va yakunlashni olish, o'rganilayotgan muhitga bosqichpa bosqich kirish, bu esaq foydalanuvchi is harakatlarin dinamik turda durustlar va shu tariqa raqs qirg'oqlari tez o'zlashtirish imkonini beradi. Gipoteza - bu (yunon. hypothesis - asoslaw, chamalash) qandaydir bitta predmetning jarayonining, qubilisting kelib chiqish sabablari va rivojlanish xarakteri haqida ilmiy chamalash. Giperhavola - bu veb-betti yuklashlik uchun nashri mumkin bo'lgan veb-sayt yaki elektron pochtaadagi grafikalik ko'rinish, matn yaki boshqa obyekt.

Global raqobatlashish indeksi - bu (Global Competitiveness Index) davlatlarning raqobatdoshish darajisini rasmlaydi. Jahon iqtisodiy Forumi tomonidan 12 nafar parametr asosida hisoblangan: Institutlar sifati, Infrastruktura, Makroekonomikaliq turaliliq, dan -sovliqlikti saqlash va boshlang'ich maorif, Yuqori maorif va kadrlar tayorlash, Tovar va xizmatlar bozorining samarodorligi, mehnat bozori samarodorligi, mehnat bozorining yetilishishi. Moliya bozori, texnologik saviya, ichki bozor hajmi, raqobatdoshish kompaniyalari va innovatsiyaliq imkaniyatlar tavajjuhqa olinadi.

Global innovatsiyalar indeksi - bu (Global Innovation Index) davlatlarning innovatsiyaliq taraqqiyotining asosiy omillarini aks qildiradi. Indeks 81 nafar ko'rsatkich asosida shakillantiriladi. U har xil xarakterdegi ko'rsatkichlarning keng hajmin, xususan, ilmiy va innovatsiyaliq faoliyati haqidagi statistikalik matumotlarini, shuning jo'rligida, muassasalar sifati va tadbirkorlik muhiti tasvirlashchi maxsus so'rovlar natijalarini qamrab oladi. Kornel universiteti, inseed biznes mektebi va dunyo aqliy mulklar muassasasi (WIPO) tomonidan ishlab chiqilgan.

Global kiber xavfsizlik indeksi - bu (Global Cybersecurity Index) mamlakatte xavfsizlik darajisini, kiberqawipsizlik sohasindagi tashkilotlashuvchanlik is ilajlarini, xabar muhofazasi sohasinda imkaniyatlarini orttirmaga xizmat qilishchi mamlakat maorifi va ilmiy muassasalar, hamkorchilik va birgalikda ishlashish mexanizmlari va xabar almashuv tizimlari mavjudligini rasmlaydi. Jamiyatte kompyuterlashtirish protsessleri juda tez sur'atlar bilan ro'yobga oshirilmaqta. Kompyuter, telekommunikatsiya va Raqamli audio -video texnologiyalar hayotimizga hali da ko'proq kirib, bizlarning yashashimizga o'zining katta ta'sirini tiygizbekte. Bunda tabiiyiy, tilimizga ko'plab navdosh so'zlar yoqiladi. Ushbu so'zlarning ayirimlari qoraqalpoq tiliga o'z-o'zidan kirib kelgan va hali adebiy tilding leksikaliq ittifoqlilari hisoblanmaydi. O'zining uzoq tarixida qoraqalpoq tili hech qachon XX asrdagi ilmiy rivojlanish va yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi asridagidey bo'lib muhim o'zgarishlarni boshigan o'tkazmagan.

Qoraqalpoq tilining so'z boyligini sezilarli darajada to'ldirish, yangi so'zlar yoki neologizmlar sababli yuz beradi. Lug'atni boyitish ham eski so'zlarning yangi mohiyatlari paydo bo'lishi sababdan yuzaga keladi. Qoraqalpoq tilida kompyuterlar, telekommunikatsiyalar va raqamli texnologiyalarni o'zlar ichiga olgan atamalarning shakllanishi, rivoji va xossalarini ko'rib chiqamiz. Muammoning

mazmunini faxmlab olish va muammoning xozirgi sharoitin tushinish, atamalardig mazmunini ochib berish, asosiy usullarini ko'rib chiqishlarni qamrab oladi.

Telekommunikatsiya tizimlaridan foydalangan texnikalar nisbiy turda yaqin o'n yilliklarda keng tarqalni. Ushbu sohaga xizmat namoyish etdilik terminologiyaliq ittifoqliklar sonining tez ko'payishiga olib keldi. Umuman olganda bunday atamalardi uyretip borish zarurli muammolarning biri. Raqamli texnologiyalar sohasi bilan aloqador atamalarni yanada lingvistikaliq tahlillashga yordam beradi. Raqamli texnologiyalar o'ziga tan xossalar asosida rivojlanadi. Insonlarning qorim - qatnash vositasi bo'lgan til bilan o'zaro aloqasinda, zamonaviy Raqamli texnologiyalarning rivojida tilding ahamiyati bor. Atamalardig ma'nosini jamoatchilikka tushuntirish foydali usullardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Trudnosti i perspektivi tsifrovoy transformatsii obrazovaniya / pod. red. A. Yu. Uvarova, I. D. Frumina. - Moskva : IZD. dom Visshey shkoli ekonomiki, 2019. - 344 s.
2. Novie pedagogicheskie i informatsionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniya // Pod. red. E. S. Po'lat.-M., 2005. - 272 s.
3. Innovatsionnye kompetentsii kak osnova innovatsionnogo povedeniya sotrudnikov organizatsii / N. V. Linkova, A. A. Merkusheva, I. A. Eshaulova // Vestnik Universiteta. - 2015. - № 5. - S. 330 - 335.
4. Yusupov K. A. Qoraqalpoq adabiyotini o'qitish metodikasi. Darslik. - Tashkent : Sono-standart, 2018. - 21 b. t. - 336 b.
5. Yusupov K. A. Akademiyalik litseylarda qoraqalpoq adabiyotini o'qitish metodikasi. Monografiya. - Nukus : Qoraqalpog'iston, 2019. - 7 b. t. - 112 b.
6. Yusupov K. A. Akademik litseylarda xoraqalpoq adabiyotini oqitish metodikasi (pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati). - Nukus, «Miraziz Nukus», 2021. - 4 b. t - 66 sahifa.

UDC 81'25

TRANSLATION ISSUES OF LINGUACULTURAL CONCEPTS IN NOVELS

F.N.Bekmurodova, PhD student, National University of Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek milliy urf-odat va an'analariga xos so'zlarning tarjima muammolari yoritilgan bo'lib, badiiy asarlardan misollar tahlil qilingan. Shuningdek, maqolaning nazariy qismi tarjima nazariyasi va badiiy asarlarni tarjima qilishdagi yondashuvlarga bag'ishlangan bo'lib turli olimlarning qarashlari jamlangan.

Kalit so'zlar: tarjima, tarjima yondashuvlari, kalka usuli, transliteratsiya, milliy urf-odatga xos so'zlar

Абстракт. В данной статье освещаются проблемы перевода слов, характерных для узбекских национальных обычаев и традиций, анализируются примеры из художественных произведений. Также теоретическая часть статьи посвящена теории перевода и подходам к переводу художественных произведений, а также обобщены взгляды различных ученых.

Ключевые слова: перевод, подходы к переводу, метод калка, транслитерация, концепции, связанные с культурой.

Abstract. In this article, the problems of translation of words specific to Uzbek national customs and traditions are highlighted, and examples from literary works are analyzed. Also, the theoretical part of the article is devoted to the theory of translation and approaches to the translation of artistic works, and the views of various scientists are summarized.

Key words: translation, translation approaches, calque method, transliteration, culture related concepts

Inevitably, translation is one of the most ancient types of human activities. As various languages appeared in the development of humanity, bilingualism also thrived in order to provide comprehension between two or more people, communities and nations with different languages. Not only is translation ancient, but also it is a difficult and vital key to social development and the quote "Without translation, we would be living in provinces bordering on silence" [1] said by a French critic George Steiner determines the importance of proper translation again.

First of all, we have to identify the difference between a translation method and a technique. A translation method is applied to the whole text to be translated while a translation technique may vary within the same text depending on the specific verbal elements to be translated[2], if explained more simply, a translator uses one method to translate the whole text, but several techniques to translate the sentences in the same text which shows the connection between methods and techniques that is why it is suggested that all techniques should be mastered in order to obtain an appropriate result.

In order to transfer a form from one language to another with different alphabets remaining the basic context, a translator either copies the form by letters of the target language or making transformations.

There are two types of mechanical copying or transfer words of the source language [3;35]:

Transcription or the act of copying the sound form of the source language word by the letters of the target language: for instance: *aqiqa* – *aqeeqah*

Transliteration or copying the letters of the source language by the target language letters of another system, for example: *joynamoz* – *joynamadh*. But some linguists, V.N Komissarov for example, consider *calque translation as a mechanical copying. Calque is translation by parts* [3;36]. For example: *ostona* – *threshold*, *ayvon* – *porch*, *peshayvon* – *terrace*.

However, the calqued word is not just a mechanical borrowing of the word form, but it undergoes some changes, this method, to some extent, an actual translation including translation forms

Translation transformations are complete changes of the appearance of a translated word, phrase, or sentence [7;333]. They can be of 3 categories:

- Grammatical transformations
- Lexical (semantic) translations
- Complex (lexical and grammatical) translations

When structural and conceptual elements of the source language can be translated into the target language the translator uses direct procedures. There are three main direct techniques: Borrowing, Calque, Literal translation [4;2].

Borrowing: this is the easiest and most straightforward technique in translation. It is the way of not translating at all, all the translator has to do is just conserving the word or an expression unchanged from the source language into the target one. It should not be transferred, but instead ought to be used directly in order to give the passage the basic sense when no equal word exists in the target language. For example, the word “*kurash*” is recently recognized as international word as there is no equivalent in any other language which makes this word borrowing for other language.

Calque: as explained above it is a particular type of borrowing in which an expression is borrowed from the source text by translating every word or part of a word separately. Sometimes calques work, but sometimes they do not. But calque can be very tricky as it may lead to the translators false friend (direct and incorrect translation), for example: *do'ppi* – *doppi* (not *skullcap*), *beshik* – *beshyk* (not *cradle*), *chopon* – *chapan* (not *robe*)

Literal translation: Unlike borrowing, literal translation is the procedure of translating each word separately, without looking at how the words are used in a phrase or a sentence [5]. It was claimed by J.P.Vinay and J.Parbalet that literal translation can only be used between two languages with extremely close culture terms, it may only be accepted when the translated texts retains the same syntax, the same meaning and the function as the original text, for example: *Quelle heure est-il?* – *What time is it?* But if the same question was literally translated it would sound like “*Какое это время?*” and would have the right meaning asked in the basic question because the literal translation may lead to mistranslating of idioms and proverbs that is why it is better to learn the type of the sentence and look for the equivalents. For example, the Uzbek proverb “*Sabrning tagi sariq oltin*” may literally be mistranslated as “*the base of patience is yellow gold*” which does not give any sense of comprehension, but in the case of selecting an equivalent, it would sound like “*Rome wasn't built in a day*” or “*Everything comes to him who waits*” which would be more natural. If the idiom “*Put your feet in your mouth*”, which means “*to say something without thinking*”, was literally translated into Russian, we would end up with “*Положить свою ногу в рот*” or another idiom “*Feel under*

the weather”, which has the meaning “*to feel slightly ill*”, would be like “*Быть под погодой*” in the case of the literal translation, which would not only be wrong, but definitely extraordinary. Proverbs and idiom have to be applied to the particular technique explained below.

According to the work of J.P.Vinay and J.Parbalet, which dates back to 1958, translation consists of another four categories excluding the ones we have already clarified.

Modulation is about changing the form of the text or the phrase by involving a semantic change.

Example: *Men esimni taniganimdan beri sizga qarashaman, ro'zg'or ishini butkul qo'linga olsamu sizni yetti qavat ko'rpachaga o'tqazib qo'ysam deyman*

(A.Qahhor, Dahshat) – *I've been helping with the household since I knew my name, and now I would like to **show my respect and gratitude** by doing all the housework by myself and taking care of you.* (A.Kahhor, Horror)

Equivalence or reformulation is a technique which uses completely different expressions and words to give the same meaning, this technique is the one that should be used for idiom and proverb procedures rather than literal technique.

Example: *O'zi shoir ekan. Ishqilib, maqtab yozsin-da, deb soyasiga ko'rpacha yozgudek yelib-yugurib xizmat qildim.* (S. Anorboev, Oqsoy) – *He is a poet. Well, I am **blarneying** him so that he would praise us on his poems.* (S.Anorboev, Aksay)

From all said above, we can conclude that all the techniques are important according to their functions within a text, a sentence or even a word. They ought to be used in the right place so that the translator can achieve the expected result from the procedure.

As Snape and Spencer pointed out, examining the way knowledge is produced within different discourses and the performances, linguistic styles and rhetorical devices used in particular accounts[8;302-320]. In order to highlight linguapragmatic peculiarities of ‘linguaculturemes’, we decided to analyse them in different discourse.

The first example that is going to be analyzed is “chimildyk” in different discourse:

Uzbek: *Oftoboyimni yupatish uchun o'tkan-ketkandan va boshda yig'lab erga tekkan qizlarning **chimildiqda** yigit bilan apoq-chapoq bo'lishib ketkanlaridan hikoya qildi.* (A.Qodiriy “O'tkan kunlar”)

English: *He tried to calm down Oftoboyim speaking about how how the girls, who had cried severely, at first, but got on well with the young man in **chimildyk**.* (Days goneby, A.Kadiriyy)

Uzbek: *Men bunday yig'loq qizlarning ko'pini ko'rdim, shunday qizlarning uyalmay - suyalmay **chimildiqda** hatto yigitdan ham ortdirib harakat qilganlarini ham ko'rdim.* (A.Qodiriy “O'tkan kunlar”)

English: *I've seen a lot of crying girls like that and I've even faced those who try to outdo the guy in **chimildyk**.* (Days goneby, A.Kadiriyy)

Uzbek: *Kelin-kuyov ostona hatlab **chimildiqqa** kirar ekan, bunda yangalarning o'rni katta. Ikki yoshga ular bosh-qosh bo'lishi xalqimizning azaliy urf-odatlaridan.* (“Sug'diyona” gazetasidan)

English: *As the bride and groom step on the threshold and enter **chimildyk**, the role of the yangs is great. It is one of the ancient traditions of our people that they are two years old.* (Newspaper Sogdiana)

As the word ‘chimildyk’ is the concept peculiar to Uzbek language, there is no equivalent in English. Furthermore, as can be seen from the examples taken from different types of sources, its basic meaning relates to the decorated with white, floral patterns drawn to the corner of the house on the first night of the wedding so that the bride and groom can sit and spend the night alone.

The next word for analysis is “beshyk” in different discourse

Uzbek: ***Beshikdagi** Uchqun uydagi harakatni sezib, ovozlarni eshitib, hadeganda uxlay bermadi.* (H. G'ulom, Mash'al)

English: *Uchkun in **beshyk** felt the movement in the house, heard voices, and could not sleep.* (H.Gulam, Flambeau)

Uzbek: *Muborakning otasi qishda duradgorlik qilar, eshik, **beshik**, sumak, sandal, zarang tovoq yasardi.* S. Nurov “Maysalarni ayoz urmaydi”

English: *Mubarak's father was a carpenter in the winter, making doors, **beshyks**, sumacs, sandals, and zarang dishes. (S.Nurov, Verdures are not frozen)*

Uzbek: **Beshikkerti** bo'lgandan buyon, har yil rasm-rusmlarini qilishib, yaqin vaqtlarda to'yligini ham berib qo'yibdi. (Hamza, Boy ila xizmatchi)

English: After having **beshikkerti**, every year they hold all necessary ceremonies along with "to'ylik" (Hamza, The rich and a servant)

Uzbek: Baxt **beshigin** quchoqlab, bizni ulg'aytirdingiz.. (G'. G'ulom, Asarlar)

English: Holding **happiness** in you, upbrought us kindly. (G.Gulam, Selected works)

Uzbek: Nyurnberg yamyashil o'tloqlar million-millionslab qo'zi, toychoqlarning **beshigi** bo'lur. (G'. G'ulom, Asarlar)

English: Nuremberg is the **land** of green meadows and millions of lambs and foals. (G.Gulam, Selected works)

As far as all examples are highlighted above, the linguacultureme 'beshyk' plays an important role in Uzbek culture. It determines not only the item which baby is laid but also there are more than 10 ceremonies that take place traditionally. If the last two examples are analyzed pragmatically, its basic meaning will disappear in translation. In the former one, 'beshyk' – 'baxt beshigi' had a meaning of the basis of something so it had been translated into English as "happiness in", also in the latter example, it's meaning expresses the cornerstone of a certain phenomenon as 'toychoqlarning beshigi' was translated as "the land of lambs. However, this culture-related concept depicts that 'beshyk' is the place where all things are commenced and all occasions are start getting hold of.

To sum up, this article involves basic analysis of the culture-related concepts. In particular, different types of approaches of translation which could be utilized in translation of lingua-cultural concepts are provided above. With the help of those methods of translation, we made analysis of linguaculturemes which are unique for the Uzbek language. However, there had been some obstacles when such words are combined within idioms or other collocations. In other words, such words have been interpreted into English in order to keep its fundamental meaning. While providing interpretations of Uzbek realias, we tried to give its evolution, how it appeared, and its current role in today's culture. Furthermore, in order to elucidate linguapragmatic features of those culture-related concepts, we provided several examples in different discourse. By giving such examples, it became clear that such words can mean totally different in different discourse. In other words, the expressions analyzed under lingua-pragmatics have a unique value in being used as they are in social interaction: changing them in any way different from the norm would imply either changing the social values expressed by them as in the examples.

REFERENCES:

1. <https://culturesconnection.com/20quotes-about-translation>
2. <https://culturesconnection.com/7-translation-tecniques>
3. Zoya Proshina "Theory of translation" chapter 5, p35.
4. Translation techniques second year level at University of Abou Bakr Belkaid, department of English, Unit 1, lecture 2 p2
5. Cambridge English Dictionary, <https://dictionary.cambridge.com>
6. Musaqllov A. O'zbek xalq lirikasi. – Toshkent: Fan, 1995, B.97
7. Влахов С. И., Флорин С. П. Непереводаемое в переводе, - М., Международные отношения, 1980, С.333
8. Лобачева Н. П. Различные обрядовые комплексы в свадебном торжестве народов Средней Азии и Казахстане // До мусульманская версия и обряды в Средней Азии. –М.: Наука, 1975, 302-320 стр.

UO'K 801.41

SO'ZLASHUV VA BADIY NUTQDA INTONATSIYANING ROLI

A.A.Haydarov, prof., Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

D.Mansurova, magistr, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ma'lumki, fonostilistika tilshunslilikning keyingi taraqqiyotida fonetika va stilistika fanlari orasida paydo bo'lgan yangi yo'nalishdir. Fonostilistikada nutq tovushlarining uslubiy xususiyatlari, shuningdek, supersegment fonetik vositalar: intonatsiya, pauza va urg'uning konnotativ ma'no ifodalashi o'rganiladi. Intonatsiya nutqning sintaktik ma'nolari va emotsional –

ekspressiv bo'yoqlarini ifoda qilish uchun xizmat qiluvchi ritmik – melodik tomoni, ovozning baland – pastligini ifodalovchi supersegment elementdir. Ushbu maqolada intonatsiyaning konnotativ ma'no ifodalash darajasi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: *Fonostilistika, intonatsiya, pauza, urg'u, ritmik – melodik, nutq tempi, nutq tembr, logik urg'u, emfatik urg'u, emotsional – ekspressivlik.*

Аннотация. *Известно, что фоностилистика – это новое направление, возникшее между науками фонетикой и стилистикой в дальнейшем развитии языкознания. Стилистические особенности звуков речи в фоностилистике. Также изучаются надсегментные фонетические средства: интонация, пауза, ударение, которые выражают коннотативное значение.*

Интонация — надсегментный элемент, служащий для выражения синтаксических значений и эмоционально-экспрессивной окраски речи, рифмо-мелодической стороны, высокого-низкого голоса. В статье рассматривается уровень коннотативно-смысловой экспрессии интонации.

Ключевые слова: *фоностилистика, интонация, пауза, ударение, ритмико-мелодический, темп речи, тембр речи, логический акцент, эморатический акцент, эмоционально-экспрессивность.*

Abstract. *It is known that phonostylistics is a new direction that emerged between the sciences of phonetics and stylistics in the further development of linguistics. Stylistic features of speech sounds in phonostylistics. Also, supersegmental phonetic means: intonation, pause, and stress, which express connotative meaning, are studied. Intonation is a supersegmental element that serves to express the syntactic meanings and emotional-expressive colors of speech, the rhythmic-melodic side, and the high-low voice. This article discusses the level of connotative meaning expression of intonation.*

Key words: *phonostylistics, intonation, pause, stress, rhythmic-melodic, tempo of speech, timbre of speech, logical accent, emfatic accent, emotional - expressiveness.*

Tavsifiy fonetikada nutq tovushlari, ularning hosil bo'lishi, tiplari, bo'g'in, intonatsiya, pauza kabi fonetik xodisalar va ularga xos xususiyatlar haqida fikr yuritiladi. Nutqiy aloqa jarayonida qayd qilingan xodisalar yaxlit bir sistemaga birlashib, nutqiy akti yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham bunday hodisalar talqini va tadqiqida ularni alohida –alohida o'rganish bilan birga, biri ikkinchisini taqozo etuvchi hodisalar, boshqacha aytganda, biri ikkinchisiz yashay olmaydigan birliklar ekanligini nazarda tutish kerak [1,24 – 28].

Intonatsiya supersegment fonetik vositalardan biri bo'lib, unga “nutqning sintaktik ma'nolarini va ekspressiv – emotsional bo'yoqlarni ifodalash uchun xizmat qiluvchi ritmik – melodik tomoni, ovozning baland – pastligi, ohangi” deb ta'rif berilgan [5,45].

Tilshunoslikda intonatsiyaning ikkinchi nomi intonema, u bilan shug'ullanuvchi sohaning nomi esa intologiya ekanligi ham qayd etilgan [2,23].

Yevropa va us tilshunosligida intonatsiya masalalari: Antonova D.N, Artyomov Z.A, Barishnikova K, Brizgunova E.A, Zlatouyetova L.V, Kanxter L.A, Machnova P.A, Muxanov N.A, Peshkovskiy M, Svetazarova N.D, Torouyev G.P, Trubetskoy V.A kabi tilshunoslarning ilmiy ishlarida yoritilgan. O'zbek tilshunosligida esa intonatsiya haqidagi mulohazalarni A. G'ulomov, A. Abduazizov, A. Abdullayev, B. Yo'ldoshev, H. Yo'ldosheva, S. Karimov, J. Mamatov, A. Mahmudov, E. Qilichev, G. Yaxshiyeva, B. O'rinboyev, R. Qo'ng'urov, A. Haydarov, I. Hojialiye, M. Mirtojiev kabi tilshunoslar asarlarida uchratish mumkin. Yuqorida nomlari tilga olingan olimlarning fikricha, intonatsiya gapning mantiq urg'usi, emfatik urg'u hamda pauza kabi omillarning har biri o'zicha mustaqil vazifa bajara olmasligi, ularning yig'indisi bir butun hamda nutqning talaffuz qilingan qismi intonatsiyasi bo'lishidir. Intonatsiya bahsida gap tezligi, gap ohangi, gapdagi pauzalar haqida mulohaza yuritish lozim bo'ladi. Intonatsiya nutq uslublarining barchasida uchraydi. Ilmiy uslubdan tashqari qolgan barcha nutq uslublarida intonatsiyaning konnotativ ma'no ifodalash darajasi kuchlidir. Og'zaki nutqda intonatsiya yozma nutqda tinish belgilari vositasida amalga oshiriladi. Intonatsiya gapda turli xil vazifalarni bajaradi. Jumladan, u gap tipini,

komponentlari orasidagi bog'lanishni, modallikni, emotsional bo'yog'ini hamda gapda ifodalangan sanash, qarama – qarshi qo'yish, chog'ishtirish kabi qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi.

“Ilmiy ma'nalarda” – deb yozadi tilshunos olim S. Karimov, takt intonatsiyasi degan tusuncha mavjud. Matn tarkibidagi gaplar muayyan taktlarga bo'linar ekan, gapning ushbu qismlari alohida intonatsiya bilan talaffuz etilishi zarur bo'ladi, taktni poetik matnlarini o'qilishidagi maromlilik desak, deb ushbu to'rtlikni keltiradi [3, 23].

Daryolardan/ talab qilma suv,

Daraxtlardan/ so'rama soya.

Unut bo'lgan/ bundayin tuyg'u;

Badar ketgan/ bundayin g'oya. (A. Oripov)

Emotsional – ekspressivlikni ifodalashda intonatsiya alohida xarakterga ega, u har qanday gapning asosiy va xarakterli belgisidir. Emotsionallik gap tezligiga qarab ham belgilanadi. Shu sababdan darak gapga nisbatan so'roq gaplar ohangi davomli talaffuz etiladi.

Masalan: Why should it worry you?

What's the good of doing that?

How about phoning them?

Ajratilgan gap bo'laklari, undalma, kirish so'zlar, og'zaki nutqda ohang bilan ajratiladi, yozma nutqda esa tegishli tinish belgilari bilan ajratib yoziladi.

Masalan: **Really!** Well you must get him.

Ushbu misoldagi **Really** kirish so'zi yozuvda undov bilan ajratilgan bo'lsa, og'zaki nutqda intonatsiya bilan talaffuz qilinadi.

- **Perhaps**, it will rain!

Misoldagi **perhaps** kirish so'zi yozuvda vergul bilan ajratilgan, og'zaki nutqda esa intonatsiya bilan talaffuz etiladi. Intonatsiyaning emotsionallik jihati asosan uslubiy ma'no ifodalaydi. Intonatsiya so'zlovchining nutqiga ma'lum uslubiy bo'yoq berishda muhim fonostilistik vosita bo'lib xizmat qiladi. Uslubiy ma'no ifodalandimi, unda albatta konnotativ (qo'shimcha) ma'no ifodalashi tabiiydir. Bunday konnotativ ma'nolar e'tiborsizlik, sovuqqonlik, befarqlik, qat'iyatlilik, do'q – po'pisa qilish, yalinish, iltimos kabilardir. So'roq gaplarda esa past – pasayuvchi (low – low) ohang asosan jiddiylik, ma'suliyatlilik, javobgarlik, vaziyatni to'g'ri baholash kabi konnotativ ma'nolarni ifodalaydi [4, 69-72].

Quyidagi misollar tahliliga e'tibor qaratamiz.

a) Holatni ifodalashda:

Pete plays football very well. – Petya futbolni juda yaxshi o'ynaydi.

Ushbu gap talaffuzi jarayonida ovoz pastga tushadi hamda qoniqish, zavqlanish, xursandlik kabi konnotativ ma'nolar ifodalanadi.

b) Buyruqni ifodalashda:

Go out! – Tashqariga chiq!

Buyruq ohangida talaffuz qilinga ushbu gapda buyruq, do'q urish, qat'iyatlilik kabi “qo'shimcha” ma'nolar yuzaga chiqadi.

c) Umumiy so'roq gaplarda:

Do you mind my opening the window? – Derazani ochishga qarshi emasiz?

Ushbu gapda so'roq mazmuni bilan bir qatorda “iltimos”, “yalinish”, “iltifot qilish” kabi “qo'shimcha” ma'nolar ifodalanligini ko'rish mumkin.

d) His – hayajon gaplarda: What a fine day! – Qanday ajoyib kun!

Ushbu gapda diqqatni tortish, xursandlik, zavqlanish, taajjub kabi konnotativ ma'nolar ifodalangan. Yuqoridagi gaplarning tahlili shuni ko'rsatadiki, intonatsiyaning o'zgarishi bilan so'zlovchining turli xil xisssiyotlari ifodalanadi, ya'ni jumlarlar bir – biridan ajratiladi va so'zlovchi o'zi aytgan fikriga bo'lgan pragmatic munosabatini ko'rsatadi. Intonatsiya nafaqat so'zlashuv, badiiy nutq uslublarida, balki poeziyada ham muhim rol o'ynaydi. She'r turoqlarining talaffuzida intonatsiyaning ahamiyati katta bo'lib, she'riy asarlar qofiyaga asoslangan bo'lib, intonatsiyasiz o'qishga she'r mazmunsiz va to'mtoq bo'ladi. Nazmiy asarlarning ta'sirchanligini oshirishda shoirlar takror stilistik figurasidan unumli foydalanadilar, takrorga asoslangan she'rni intonatsiya

bilan o'qish yoki aytilish muhim fonostilistik vazifani bajaradi. Quyidagi she'riy misralar so'z takroriga asoslangan:

It was many and many a year ago,
In a kingdom by the sea.
That a maiden there lived whom you may know.
By the name of Amable Lee.
And this maiden [she lived with no other thought]
Than to live and be loved by me (A. Poe)
Quyidagi she'rda esa bir xil tovushlarning takrori aks etgan.
Sim –sim yomg'ir sirli soz misol.
Pichirlaydi asta tabiat.
Saxiyligi ortganday qat – qat.
Go'yo deydi ol, ol, olib qol (Mirtemir “ Yoz – yomg'iri”)

Yuqorida keltirilgan har ikkala tildagi she'riy parchalarni intonatsiya bilan o'qish kitobxon xotirasida uzoq saqlanadi, hamda uni zavqlantiradi.

Xulosa. Kuzatishlar shuni ko'rsatadiki og'zaki nutqni intonatsiyasiz shakllantirib bo'lmaydi. Qaysi bir fonetik xodisa stilistik vazifani bajarayotgan bo'lmasin, uni intonatsiyasiz tasavvur etish qiyin. Intonatsiya so'zlovchining nutqiga ma'lum uslubiy bo'yoq berishida muhim fonostilistik vosita xisoblanadi. Intonatsiya orqali konnotativ ma'no ifodalanishi boshqa til birliklariga qaraganda kuchliroq bo'ladi. Intonatsiya va uning komponentlari: Pauza va urg'ularning nutqda bir vaqtda qo'llanishi kuchli konnotativ ma'noni ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduazizov A.A. Fonostilistik vositalarning o'rganilishiga doir.// O'zbek tili va adabiyoti – T.1985. N 2. – B. 24 – 28.
2. Jamolxonov. X. O'zbek tilining nazariy fonetikasi. – T: “Fan”, 2009 – B.170.
3. Karimov S.A. O'zbek tilining fonetik stilistikasi. Samarqand . 2016. – B.23.
4. Haydarov A.A. Intonatsiyaning uslubiy xususiyatlari. BuxDu Ilmiy Axbaroti. 2006. N1. – B. 69 – 72.
5. Xojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – T: 1985. – B.45
6. Nazarova Navbahor Ahrorovna. (2022). Semantic properties of anthroponyms. Indonesian Journal of Innovation Studies, 18.

UDC 81`373.237

ANTROPONIMLARNI TAHLILIIY O'RGANISH

A.A.Haydarov, prof., Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro
R.Mo'minova, magistr, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotasiya. Ushbu maqolada antroponimlarni tilshunoslikda tahliliy o'rganilishi, muhim o'rin egallashi va bir necha olimlar tomonidan izlanishlar olib borilganligi masalasi tadqiq etilgan. Ijtimoiy hayotda antroponimlarning o'rni, ahamiyati ilmiy nuqtai nazar bilan izohlangan.

Kalit so'zlar: antroponim, onomastika, shaxs, familiya, tadqiqot, ilmiy

Аннотация. В данной статье рассматриваются антропонимы, их аналитическое изучение, их важная роль в языкознании, а также исследования, проведенные рядом ученых. С научной точки зрения изучена роль и значение антропонимов в общественной жизни.

Ключевые слова: антропоним, ономастика, лицо, фамилия, исследование, научный

Abstract. This article examines anthroponyms, their analytical study and important role in linguistics, and the research conducted by several scholars. The role and importance of anthroponyms in social life has been studied from a scientific point of view.

Keywords: anthroponym, onomastics, person, surname, research, scientific

Kirish: Tilshunoslikda kishi nomlarini o'rganish, biror-bir ismning paydo bo'lishi, tanlanishi va ism qo'yilishi masalalari ko'p vaqtdan buyon tilshunoslar, etnograflar va nomshunoslar diqqatini jalb etib kelayotgan sohadir. Ismlarning yuzaga kelishi nafaqat ma'naviy, balki moddiy va amaliy tadbirlar hisoblanadi. Antroponimlar xalqning milliy-madaniyati, urf-odatlar, etnik kelib chiqishi, udumlari bilan bevosita bog'liq. Ismlar shaxsning sog'lig'iga, kelgusi taqdiriga, kelgusidagi hayotini

belgilashda asosiy rol o'ynaydi. Tilshunoslikda antroponimlar inson va uning qarashlari bilan uzviy bog'liq bo'lganligi bois, tadqiq va tahlil qilish, semantik xususiyatlarini o'rganish, qiyosiy tahlil qilish mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Muhokama: Ma'lumki, *antroponim* (yunoncha: *antropos* - *antropos* + *onoma-atoqli ot*) – kishi atoqli oti (ism, familiya, laqab, taxallus, patronim va boshqalar). Ma'lum bir tilda mavjud bo'lgan barcha kishi atoqli otlari majmui, fondi *antroponimiya* deb ataladi. esa onomastika (nomshunoslik)ning Kishi atoqli otlari (antroponimlar)ning paydo bo'lishi, rivoji va vazifaviy xususiyatlarini o'rganuvchi bo'lim antroponimika yoki ismshunoslikdir. Odamlar ismi, ularning tarqalganligi, kelib chiqishi, jamiyatda amalda qo'llanishini va bundan tashqari antroponimik tizimlar tuzilishi hamda rivojlanishini o'rganadi. Atoqli ot turlari, taxallus, laqab, shaxsni atashlikning turli usullari ham Antroponimlar tadqiqot manbaidir. Masalan, Bahouddin Naqshband islom olamining eng mashhur avliyolaridan biri, naqshbandiya tariqatining asoschisi. Muhammad binni Muhammad Bahouddin an-Naqshband ... Bahouddin yoki Xoja Bahouddin, Balogardon, Xo'jai Buzruk, Shohi Naqshband deb atashardi, Bahouddin shaxsning xos ismi, Naqshband – kasb darajasini anglatadi, Balogardon – zamondoshlari, xalq tomonidan berilgan sifat (balolarni qaytarguvchi degan ma'noni bildiradi), Muhammad – otasining ismi (familiya hisoblanadi).

Dunyodagi turli xalqlarda turlicha antroponimik tizim mavjud bo'lgan. Mac, Qad. Rimda har bir erkak xos ismi oldidan keladigan nomga – avloddan av-lodga o'tadigan urug' nomiga ega bo'lgan, bu urug'ning shajarasini tavsiflagan. Hozirgi Ispaniya va Portugaliyada bir kishi bir necha xos (katolik cherkovi ro'yxatidan olinadigan) ismga, otasi va onasining familiyasiga ega bo'lishi mumkin. Islan-diyada har bir kishi, bir necha xos ismga 566(cheklangan ro'yxatdan olingan) va familiya o'rnida otasining ismidan hosil bo'lgan nomga ega bo'ladi. Xitoy, Koreya, Vetnamda kishi nomi bir bo'g'inli fa-miliyadan (turli davrda ular 100 dan 400 gacha bo'lgan) va xos (odatda ikkita bir bo'g'inli morfemadan tashkil topgan) ismga ega bo'ladi, xos ismlar miqdori cheklanmaydi. A. tizimida kipokoristi-ka (erkalatib, kichrayti-rib atash – mas, Laziz(jon), Dilobar(xon), Homid(cha), Ahmad(cha) va hokazo) aloxida o'rin tutadi. Antroponimlar ma'lumotlari tilshunoslikning boshqa sohaları uchun, jamiyatshunoslik-da, xalqlar tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Antroponimlarni o'rganish tilshunoslikda alohida soha bo'lib, uning rivojlanishi, ularni tahlil qilish, lug'atlarda qiyosiy chog'ishtirma tahlili R.R.Hartman, D.P.Stupin, O.M.Karpova ishlarida mavjud. Tilshunoslikning keyingi taraqqiyotida ingliz antroponimlarning lug'atlarda berilishi, ularning sistemasi masalalari S.I.Garagulya, O.A.Leonovich, K.B.Zayseva, shuningdek, leksikografiyaning turli muammolari V.G.Gan, B.YU.Goredeskiy, X.Kasares, B.B. Morkovkin onomastik leksikografiya B.E.Stoltman ishlarida to'liq bayon etilgan. Rus tilshunosligida leksikografiya masalalari V.V. Vinogradov, V.G.Gan, N.A.Gradneva, V.D.Devkin, P.N.Denisov, Yu.N.Karaulov, O.M.Karpova, X.Kasares, L.D.Lebedeva, B.B.Morkovkin, L.P.Stupin, L.B.Sherba kabi yetuk olimlarning ilmiy ishlarida keng yoritib berilgan. Shuningdek, antroponimlarning leksikografik tadqiqi onomastik yo'nalishda tilshunoslar B.I.Bolotov, D.Bondaletov, M.B.Gorbanevskiy, L.I.Yermolovich, N.P.Komenikov, Dj.Mil, N.B.Podolvenaya ilmiy ishlar yaratishgan.

Antroponimlarni lingvokulturologik aspektda o'rganilishini esa A.Vejbiskaya, E.M.Vershagin, B.Gumbolt, B.G.Kostomarov, B.B.Krasnix, V.A.Maslova, E.Sepir, Yu.S.Stepanov tahliliy o'rganishgan. O'zbek antroponimikasining asoschisi, hech shubhasiz, E.A.Begmatov sanaladi. U 1962-1965 yillar davomida o'zbek antroponimiyasi bo'yicha juda boy material to'pladi va antroponimlarning lingvistik, ekstralingvistik xususiyatlari, ismlar, laqablar, taxalluslar, familiyalar, ota ismlarning leksikasi, strukturasi, grammatik xususiyatlari bo'yicha qator salmoqli maqolalar e'lon qildi. O'zbek tilshunosligida nomshunoslik, ya'ni antroponimlar tadqiqida tilshunos Ernest Begmatovning darhaqiqat, xizmatlari beqiyosdir. I.Xudoynazarov, N.Husanovlar ham o'zbek antroponimlarni bo'yicha turli aspektlarda izlanishlar olib borishgan.

Ko'rinadiki, ingliz va o'zbek tillarida antroponimlarning chog'ishtirma tadqiqi yetarlicha o'rganilmagan. Shu sababli, tilshunoslikda bir qator bajarilishi lozim bo'lgan majburiyat va mas'uliyatlar quyidagilar:

-antroponimlarning o'rganib, ilmiy izlanishlarni obdon tahlil qilib fikr bayon etish;

- antroponimlarga oid manbaalar yaratish;
- antroponimlarga oid lug'atlarni tuzish ;
- antroponimik leksikografiyani biror bir asarlardagi qahramonlar nomi orqali yaratish;
- qiyosiy solishtirish orqali har ikkala tilda antroponimlarning statistik tahlilini olib borish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Khamidovna, N. N. (2022). The importance of denotation and connotation. *Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 119-120
2. Anvar Haydarov. (2020). Methodological features of graphic tools. *Middle European Scientific Bulletin*, 5.
3. Nazarova N.A. (2022). Semantic properties of anthroponyms. *Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.626>
4. Ahrorovna, N. N., & Shaxribonu, A. (2022). Chet tilini o'qitishda zamonaviy metodlardan foydalanishning ahamiyati. *Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 116–118.
5. Nazarova, N. (2022). Обучение молодых учащихся через интерактивные игры. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 7(7).
6. Nazarova, N., & Yoqubovna, S. M. (2022). Lingvistikada lacuna muammosi. *Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 113-115.
7. Nazarova Navbahor Ahrorovna, & Akhmedova Marjona. (2022). Effective Language Learning. *Eurasian Research Bulletin*, 4, 104–107.
8. Ahrorovna, N. N. (2022). Study of anthroponyms and their places in the lexical system. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(1), 90-96.
9. Nazarova, N. (2022). Antroponimlarning o'rganilishi. *Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 110-112.
10. Ahrorovna, N. N. ., & Marjona, M. . (2021). Essential Memory Improving Techniques in Teaching and Learning Process. "ONLINE - CONFERENCES" PLATFORM, 62–68.
11. Ahrorovna, N. N., & Shaxribonu, A. (2022). Chet tilini o'qitishda zamonaviy metodlardan foydalanishning ahamiyati. *Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 116–118.

UO'K 81'22: 81-112.2: 81-115: 81'371

KONNOTATIV MA'NONING NUTQ BIRLIKLARIDA IFODALANISHI

A.A.Haydarov, prof., Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

N.Ro'ziyeva, magistr, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. *Tilshunoslikda konnotativ ma'noni qiyosiy planda o'rganish denotativ va konnotativ ma'nolarni chegaralash, bu ma'nolarning nutqda reallashishida til vositalarining o'rni, qiymatini belgilash kabi qator masalalar hozirgi davrda ilmiy ishlarning obyekti bo'lib qoldi. Konnotativ ma'no, uning ingerent va adgerent ko'rinishlarining nutqiy jarayonda ro'yobga chiqishi turlicha xarakter va xususiyatga ega.*

Kalit so'zlar: *denotativ, konnotativ, nominativ, ingerent, adgerent, ma'no ottenkasi, differentatsiyalash, kontekstual ma'no, paradigmatic qator, dominanta, stilistik bo'yoq.*

Аннотация. *Сопоставительное изучение коннотативного значения в языкознании, разграничение денотативного и коннотативного значений, определение места и значения языковых средств в реализации этих значений в речи стали предметом научной работы в современный период. Реализация коннотативного значения, присущих ему и присоединенных форм в речевом процессе носит различный характер и особенности.*

Ключевые слова: *денотативный, коннотативный, номинативный, присущий, адепт, смысловой оттенок, дифференциация, контекстуальное значение, парадигматический ряд, доминанта, стилистический цвет.*

Abstract. *Comparative study of connotative meaning in linguistics, delimitation of denotative and connotative meanings, determining the place and value of language tools in the realization of these meanings in speech has become the object of scientific work in the current period. The realization of connotative meaning, its inherent and adherent forms in the speech process has different character and characteristics.*

Key words: *denotative, connotative, nominative, inherent, adherent, meaning shade, differentiation, contextual meaning, paradigmatic series, dominant, stylistic color.*

Til mohiyatan, ichki qurilishi jihatdan nominativ va ekspressiv funksiyalarni bajara oladigan vosita ekanligi tilning ichki dualizmi-uning, bir tomondan, obyektiv borliqni aks ettiruvchi tafakkurning formasi, ikkinchi tomondan, har bir elementning mohiyati shu elementning boshqa elementlar bilan bo'lgan ichki munosabatlaridan kelib chiqadigan mustaqil sistema ekanligi bilan chambarchas bog'liqdir.[1, 90-91] Agar tilning nominativ funksiyasi uning tafakkurning formasi, tushunchalarni qolipga soluvchi vosita ekanligi bilan bog'liq bo'lsa, uning ekspressiv funksiyasi tilning mustaqil sistema ekanligi, elementlarning mohiyati ularning ichki munosabatlaridagina ochilishi mumkinligi bilan bog'liq.

Darhaqiqat, barcha tilshunoslar so'zda ikki xil ma'no: atamalik, nomlash (denotativ) va qo'shimcha emotsional-ekspressiv ma'no mavjudligini qayd etadilar.[4,46] So'zning qo'shimcha ma'nosi tilshunoslikda turli nomlar bilan, chunonchi, stilistik bo'yoq[6,45] ekspressiv ma'no ottenkasi[8,34], qo'shimcha ma'no (созначение) kabi terminlar bilan nomlanadi. Biz so'zning bunday ikki xil ma'no va funksiyasiga nisbatan denotatsiya va konnotatsiya terminlarini qo'llaymiz.

So'z konnotativ ma'nolarining turlari, ularning so'zni til va nutq elementi sifatida olingan holatlarida so'z semantikasiga munosabati kabi qator masalalar tilshunoslikda haligacha uzil-kesil yechilmagan. Bir qator tilshunoslar so'zning konnotativ ma'nosi so'z semantikasi komponentiga kirmaydi, u faqat nutqiy hodisa desalar, boshqa tilshunoslar konnotativ ma'no so'z semantik strukturasining bevosita tarkibiy qismlaridan biri deb qaraydilar.[2,4] Bu chalkash masala sistem tilshunosligining fundamental tushunchalardan biri bo'lmish til va nutqni farqlash, so'zning semantik strukturasini izchillik bilan o'rganish jarayonida to'g'ri hal etilishi mumkin. Rus tilshunoslik fanining keyingi yutuqlaridan ijodiy foydalangan holda o'zbek tilshunosligida ham til va nutqni farqlash, differentatsiyalash leksik-semantik va grammatik tadqiqot jarayonida izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Bu borada S.N.Ivanov, SH.U.Rahmatullayev, O'.G'.Ne'matov, I.Qo'chqorboyev, M.Mirtojiyev va boshqalarning ilmiy ishlarini sanab o'tish kifoya.

So'zning semantik strukturasini o'rganishda ko'pgina tadqiqotchilar ikki xil konnotatsiyani: ingerent konnotatsiya – so'z kontekstdan tashqari olingan holatda unga xos bo'lgan konnotativ ma'no va adgerent konnotatsiya – so'zda ma'lum kontekstda hosil bo'ladigan konnotativ ma'noni[9,523] qayd qiladilar. Shuning uchun biz ichki ma'no so'z til elementi sifatida o'z paradigmatic qatorida olinganda unga xos bo'lgan konnotativ ma'no va nutqiy (kontekstual) – so'zda ma'lum bir kontekstda hosil bo'ladigan konnotativ ma'noni izchillik bilan farqlab boramiz. Bu ikki xil konnotatsiyani farqlamasdan turib na so'zning semantik strukturasini o'rganish va na konnotativ ma'noni so'zning semantik strukturasiga kirish-kirmasligi masalasini hal qilish mumkin.

Ichki konnotativ ma'no so'z semantikasining tarkibiy qismi bo'la olishi va bo'la olmasligini aniqlash uchun quyidagi misollarni chog'ishtirib ko'ramiz:

Yuz-turq bet -chehra aft-jamol bashara-oraz

O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'atida bu so'zlarning semantikasi quyidagicha talqin qilingan: *bet* so'zi qo'llanishi bilan *yuz* so'ziga juda yaqin bo'lib, *yuz* so'ziga nisbatan salbiy ottenkasiga ega. *Aft* so'zi *bet* so'ziga nisbatan salbiy ottenkaga ega. *Bashara* so'zida salbiy ottenkaga *aft* so'zidagiga nisbatan ham kuchli. *Chehra* ijobiy ottenkaga ega. *Jamol* so'zida ijobiy ottenka *chehra* so'zidagiga nisbatan ham kuchli bo'lib, bu so'z asosan poetik uslubga xos. *Jamol* so'zi "husn", "chiroy" ma'nosida ham qo'llanadi. *Oraz* – eskirgan, kitobiy so'z bo'lib hisoblanadi.[10,234]

O'zaro paradigmatic munosabatlarda bo'lgan bu so'zlarning denotativ ma'nosi bitta – odam boshining old tomondan tashqi ko'rinishi. Ammo yuqorida ko'rganimizdek, bu so'zlarning semantik strukturasini har xil. Agar konnotativ ma'no – so'z semantikasi strukturasiga kirmaydi, degan taxminga asoslansak, yuqorida sanalgan sakkizta so'z obyektiv borliqda mavjud bo'lgan sakkizta so'z obyektiv borliqda mavjud bo'lgan sakkizta alohida obyektiv ifodalashi va sakkiz xil denotativ ma'noga ega bo'lishi kerak edi. Haqiqatda esa ahvol bunday emas.[11,59]

So'zlovchi bir shaxsga nisbatan, jumladan, uning yuziga nisbatan turli xil munosabat: *yuz* (neytral), *chehra*, *jamol* (ko'tarinki), *aft*, *bashara*, *turq* (salbiy) ifodalanishi mumkin. Ikkinchidan, *yuz* so'zidagi neytral munosabatdan tashqari *jamol*, *chehra* so'zlaridagi ko'tarinki ijobiy munosabat so'zlovchi tomonidan "go'zallik" ottenkasi bilan baholansa, *aft*, *bashara*, *turq* so'zlarida so'zlovchiga nisbatan "xunuk ko'rinish" bilan baholanadi. Ya'ni denotativ ma'no ustiga

qo'shiladigan qo'shimcha ma'nolar kontekstdan, nutqdan tashqarida so'zlarning o'zaro paradigmatic munosabatlaridan anglashilib, o'zbek tilida so'zlovchilar uchun umumiy va majburiydir. Chunki emotsional-ekspressiv bo'yoq o'sha so'z ma'nosi tarkibining bir elementi sifatida mavjud bo'ladi. Bundan tashqari, *chehra*, *jamol* va *aft*, *bashara*, *turq* o'zbek og'zaki nutqida alohida intonatsiyaga egadir. Jumladan, "bashara" so'zini "chehra" so'zidagi kabi ko'tarinki intonatsiya bilan talaffuz etish tinglovchilarning hayratlanishiga emas, ularning qattiq kulgusi yoki anglashilmovchiligiga sabab bo'ladi.

Ingliz tilida *beautiful* sifati va uning sinonimlari tahliliga e'tibor qaratilsa, unda *beautiful* "chiroyli", "ko'rkam" ya'ni dominant so'z hisoblanadi. Ushbu so'zning sinonimlari *attractive*, *pretty* – *beautiful*ga nisbatan yuqori, ko'tarinki, ya'ni, stilistik bo'yoqqa ega bo'lib, ijobiy ma'no o'ttenkasini ifodalaydi. Shuningdek, *heavenly* "ko'kka ko'tarilgan", "dimog'dor (kalondimog')" sinonimi salbiy ma'no bo'yog'ini ifodalaydi.

Terrible, *dreadful*, *horrible*, *horrid* kabi sinonimik qator tahlil qilinganda, *terrible* neytral so'z, ya'ni dominant, uning sinonimlarida *terrible*ga nisbatan kuchli salbiy bo'yoq ifodalanadi. *Terrible* so'ziga nisbatan *horrid* yanada salbiy bo'yoqli, ya'ni qabih, jirkanch kabi qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi. Shuningdek, leksik jihatdan esa ayrim so'zlar sinonimiyasida kuchaytirish, sevinch kabi qo'shimcha ma'nolar hosil qilinadi. Demak, bu so'zlardagi nafaqat qo'shimcha ma'no, balki ma'lum intonatsion xoslik tilning qonun-qoidalari bilan belgilab berilgan bo'ladi, bular til elementlari bo'lib, tilning ekspressiv funksiyasining so'zdagi in'ikosidir. Bu xildagi qo'shimcha (konnotativ) ma'nolar kontekst bilan bog'liq bo'lganligi, til tomonidan belgilab berilganligi sababli ular so'z semantik strukturasining tarkibiy qismlaridan sanaladi, ya'ni til elementi bo'lib, so'zning semantikasiga kiradi.

Adgerent (nutqiy, kontekstual) konnotativ ma'no ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan, *temir* so'zi o'z paradigmatic qatorida kimyoviy element, metall qorishmasi sifatida neytral konnotativ ma'noga ega. Ammo quyidagi kontekstda *temir* so'zi metall ma'nosida emas, balki mustahkam irodali, o'z fikridan qaytmaydigan shaxs: *temir odam*, xuddi shuningdek, *oltin qo'llar*, *po'lat iroda*, *arslon yurak*, *quyon yurak* kabi birikmalarda birinchi komponentlarning ma'nosini aniq, konkret tasvirlash mumkin emas. Bu so'zlarda juda katta ekspressivlik (konnotativ ma'no) *temir*, *oltin*, *arslon*, *quyon* so'zlarining o'zida paradigmatic ma'nosida mavjud emas, bu ma'nolar faqat mazkur kontekstdagina ro'yobga chiqadi. Ushbu misollardan ko'rinib turibdiki, adgerent (nutqiy, kontekstual) konnotativ ma'no so'zning ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan uzviy bog'liqdir.

Demak, til o'zining kommunikativ funksiyasini nominative va ekspressiv funksiyalarining dialektik birligida amalga oshiradi. Ilmiy adabiyotda tilning ekspressiv funksiyasi ikkinchi planga ko'chirilsa, badiiy adabiyotda tilning ekspressiv funksiyasi hal qiluvchi rol o'ynaydi. So'zda esa tilning ham nominativ, ham ekspressiv funksiyasi bilan bog'liq bo'lgan tomonlar – denotativ va konnotativ ma'nolar bor. So'zning denotativ va konnotativ ma'nolarga ega ekanligi – so'z badiiy tasvirning asosiy vositalaridan biri ekanligini belgilab beradi. Agar so'zning konnotativ ma'nosi so'zning semantik strukturasiga kirsas, bu so'z, albatta, ma'lum bir sinonimik qatordan o'rin oladi. Yozuvchining badiiy mahorati bu sinonimlarning o'z va ko'chma ma'nolaridan to'g'ri va mumkin qadar ularning ta'sirchanligini oshirgan holda foydalana olish san'atiga bog'liq bo'ladi. Lekin so'zning badiiy nutqning muhim vositalaridan biriga aylantiruvchi xususiyat uning nutqiy konnotativ ma'noga ega bo'la olishidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Иванов С.И. Курс турецкой грамматики. Часть 16 Л., 1975, с. 90-91:
2. Нигматов Х.Г. Морфология языка восточнотюрских памятников XI-XII веков. АДД, Баку, 1978, с. 4.
3. Шмелов Д. Проблемы семантического анализа лексики. АДД, М., 1968, с. 22-24.
4. Кодухов В.И. Введение и языкознание. М., 1979, с. 195:
5. Пинхасов Я. Хозирги узбек адабий тили. Тошкент, 1969, 46-бет.
6. Потоцкая Н.П. Стилистика современного французского языка. М., 1974 с. 45:
7. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Хозирги узбек адабий тили. Тошкент, 1965, 130-бет.
8. Михайлов М.М. Стилистика русской речи. Чебоксары, 1968, с. 34.
9. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1996, с. 523.
10. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. Toshkent, 1974, 234-bet.
11. Филиппов А.В. К проблеме лексической коннотации. ВЯ, 1978, №1, с. 59.

12. Nazarova Navbahor Ahrorovna. (2022). SEMANTIC PROPERTIES OF ANTHROPONYMS. Indonesian Journal of Innovation Studies, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.626>

UO’K 81-13

MODALLIKNING IFODA VOSITALARI

A.A.Haydarov, prof., f.f.n., Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro
Sh.Sattorova, magistrant, Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada modallik kategoriyasining rivojlanishi hamda qadimgi va hozirgi ingliz tilidagi modal vositalari orasidagi farqlar haqida fikrlar bayon etilgan. Modallikning ifoda ma'nolari foizlarda statistik yoritilganligi zamonaviy ingliz tili foydalanuvchilari uchun foydali bo'ladi.

Kalit so'zlar: modallik, morfologik usul, sintaktik usul, mantiqiy modallik, infinitiv, leksik usul.

Аннотация. В данной статье обсуждается развитие категории модальности и различия между староанглийскими и новоанглийскими модальными глаголами. Для современных пользователей английского языка полезно, чтобы экспрессивные значения модальности статистически покрывались в процентах.

Ключевые слова: модальность, морфологический метод, синтаксический метод, логическая модальность, инфинитив, лексический метод.

Abstract. This article discusses the development of the modality category and the differences between Old and Modern English modals. It is useful for modern English language users that the expressive meanings of modality are statistically covered in percentages.

Key words: modality, morphological method, syntactic method, logical modality, infinitive, lexical method.

Modallik (lot. *modus* – chora, usul) – til, fikrlash va mantiqning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, so'zlashuvchining nuqtai-nazaridan mazmunning voqelikka munosabati (aloqasi)ni ifodalaydi [1]. Modallik tushunchasi turli tillarda turli xil shakllarda mavjud bo'ladi. Ushbu holat ko'p yillar davomida unga bo'lgan qiziqishni belgilab berdi va uning ko'pgina jihatlarini o'rganish uchun turtki bo'ldi. Modallik tushunchasining kengligi va ko'p qirraligi uning hayotimizda naqadar ko'p tomonlama ifodalanishi bilan bog'liq. Insonlar o'z haqarakatlarini rejalashtirganda, taxmin qilganda va uni ma'lum qilganda, buyruq berishda, iltimos qilganda yoki maslahat berganda, istaklarini ifodalaganda, ta'na qilgan vaqtda aynan modallik tushunchasiga aloqador bo'lgan harakatni amalga oshirishadi. U turli harakat, hodisa va faktlarning voqelikka nisbatan aloqasini aks ettiradi: "Harakat yoki hodisalar voqelikda ro'y berishi mumkin; ehtimol bo'lishi mumkin; kimdir harakatni amalga oshirishga majbur qilishi yoki istashi (intilishi) mumkin yoxud harakat boshqa shaxs tomonidan amalga oshirilishini uyushtirishi mumkin (iltimos, buyruq, majburlash, ishontirish, ko'maklashish, to'sqinlik qilmaslik)".

Agar S.A.Kuznetsov tahriri ostidagi rus tilining umumiy lug'atida berilgan "modallik" so'zining izohiga murojaat qilsak, ushbu atamaning mantiqiy va lingvistik ta'riflari bir-biriga juda yaqin, biroq bitta yaqqol farq bilan izohlangan. Mantiqdagi modallik – bu "so'zlayotgan shaxsning ibora mazmuniga munosabatini ifodalovchi tushuncha"; tilshunoslikda modallik – bu "fe'l mayllari shakllari, ohang, kirish so'zlari va shu kabilar orqali so'zlayotgan shaxsning ibora mazmuniga nisbatan munosabatini ifodalovchi grammatik tushuncha" [2]. Modallik tushunchasining maqsadi ham tilshunoslar, ham mantiqshunoslar uchun bir xil, ammo tilshunoslar uchun modal ma'nolarni ifodalovchi til vositalari tarkibi muhimroq hisoblanadi. Mantiqshunoslikdagi modallikning asosiy turlari va tildagi modal tushunchalar turli vaqtlarda turlicha nomlarga ega bo'lgan, ammo har doim atrof voqelikning o'xshash vaziyatlarini aks ettirgan, haqiqiy voqelik, aks ettirilayotgan faktning ishonchliligi va haqiqiylik darajasini qayd etgan. Shu o'rinda, tadqiqotchi P.Portner "modal mantiqning asosiy mohiyatini tushunish modallikni o'rganayotgan tilshunoslar uchun bebaho xislat, chunki modal iboralarning semantikasi haqidagi birinchi nazariy aniq tasavvurlardan ayrimlari modal mantiq doirasida ishlab chiqilgan. An'anaviy modal mantiq til modaligining semantik nazariyasi

bo'lib hisoblanmaydi, biroq modal mantiqning asosiy g'oyalari lingvistik tahlil maqsadlari uchun moslashtirish mumkin. Modallikning yangi semantik nazariyalarini ko'rib chiqishda modal mantiq baholashning muhim etaloni (namunasi) bo'lib xizmat qiladi" degan ta'kidi adolatlidir [3].

Modallik masalalarini ishlab chiqishning navbatdagi bosqichi bu V.V.Vinogradov tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bo'lib, u avvalgi tilshunoslardan farqli o'laroq, modallik kategoriyasining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga va uni ifodalashning ba'zi vositalarini ajratib ko'rsatishga harakat qiladi. V.V.Vinogradov o'z asarlarida modallik kategoriyasini jumlashunoslik bilan yaqindan bog'laydi. Jumlada nafaqat biron bir voqea haqidagi xabar, balki "nutq mazmunining reallik aloqasi" ham mavjud. "Har bir jumla muhim konstruktiv xususiyat sifatida modal ma'noni o'z ichiga oladi". "Gap sintaksisining asosiy savollari" maqolasida V.V. Vinogradov buni boshqa shaklda belgilaydi. Uning ta'kidlashicha, jumla quyidagi ikkita xususiyat bilan tavsiflanadi: xabarning intonatsiyasi va bashoratlilik, ya'ni ifodalangan mazmunning voqelik bilan bog'liqligi. Haqiqiy xabar munosabatlarini ifodalovchi vaqt, modalliklar va shaxslar toifalari umumiy "bashoratlilik" tushunchasi ostida olib boriladi. U shunday deydi: "Agar bashoratlilik nutqning voqelikka umumiy munosabatini yoki nutqning voqelik bilan munosabatini ifodalasa, modallik kategoriyasi gapning bu umumiy funksiyasini so'zlovchi tomonidan voqelikka munosabatning o'ziga xos sifatlarini bildirgan holda ajratadi va farqlaydi" [4]. Gapda modallik savolini ishlab chiqishda Galkina-Fedoruk E.M. katta hissa qo'shgan. U hissiy ma'noni ifodalovchi so'zlarni modal so'zlarga mansub so'zlardan ajratishga zo'r e'tibor beradi. A.Haydarov o'zining "Ingliz tilida modallik ma'nosining ifodalanishi" maqolasida modallik kategoriyalarini quyidagicha tasniflaydi [5].

Morfologik usul. Mayl fe'l ifodalagan ish-harakatga reallik nuqtai -nazardan munosabatda bo'lishini ifodalovchi grammatik kategoriyadir. Shu o'rinda mayl kategoriyasi ham o'z tarixiga egadir. Mayl kategoriyasi tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, qadimgi ingliz tilida boshqa qadimgi german tillaridek uchta mayl mavjud. Buyruq maylidan real ish-harakatni ko'rsatish uchun foydalangan. Shu sababli gapga buyruq maylidan fe'llar faol asoslar bilan ifodalangan. Qolgan ikkala mayl ham o'z subyektiv shakllariga ega, ya'ni buyruq mayli ikkinchi shaxsga nisbatan buyruq, iltimos ma'nolarini ifodalaydi. Bu esa quyidagi misolda o'z aksini topgan: *go to the heard and bring me the two best kids*. Ba'zan esa buyruq mayli istak-hoxish ma'nolari bo'lib ifodalanishi mumkin: *be so happy, friend of men*.

Leksik - grammatik usul. Leksik - grammatik usul modal fe'llarning barcha turlarini fe'lning infinitiv shakli bilan kelishini o'rganishni o'z ichiga oladi. Bizga ma'lumki hozirgi ingliz tilida quyidagi kabi modal fe'l turlari mavjud: **can, may, must, need, dare, wish, should, would, desire, to try, to be to** kabilarni aytib o'tishimiz mumkin va bu modal fe'llar o'zlari mustaqil holda ishlatilmaydi. Ular asosiy fe'lning infinitive bilan ishlatiladi va asosiy fe'l ifodalagan ish - harakatning bajarilish imkoniyatini, qobiliyatini, ehtimolligini, zarurligini, mumkinligini bildiradi. Modal fe'llardan so'zlashuv jarayonida foydalaniladi May modal fe'li kuchli ehtimollikni 97 % va 3% ruxsatni ifodalab keladi. Modallar qat'iy ruxsatni esa *can* 58%, *may* 16%, *could* 13% va *might* 13%, *will* 17%, ishlatiladi. Uch eng muhim takrorlanadigan modallar *would* 28 %, *could* 17% va *will* 17% hisoblabadi. Quyidagi kabi modal fe'llar o'z navbatida o'z ekvivalentlariga ham ega.

Leksik usul. Ingliz tili grammatikasidan bizga ma'lumki modallik kategoriyasining ifodalanishida leksik usul ham mavjud. Bu usul esa modal so'zlar orqali ifodalanadi. Ingliz tilida esa quyidagi kabi modal so'zlar mavjud: **certainly, of course, surely, by all means, sure, perhaps, may be, to be sure, naturally, really, probably, fortunately, happily, luckily, indeed** kabilar. Modal so'zlar deb fikrning voqelikka munosabatini aniq tasdiq va taxmin yo'li bilan bildirib, kirish so'z vazifasida keluvchi so'zlarga nisbatan aytiladi. Quyidagi yangi modal so'zlar paydo bo'ldi: **presumably, allegedly, avowedly** kabilarni ko'rsatish mumkin. Ular zamonaviy ingliz tilida umumiste'molda qo'llaniladi.

Sintaktik usul. Ingliz tilidagi modal qurilmalar sintaktik usul doirasiga kiradi. Modal qurilmalar ham ish harakat bajarilish zaruriyatini, ehtimolligini va shartligini ifodalaydi. *To have to, to had rather, to had better, to be to* kabi qurilmalar mavjud,

To be + infinitive modal qurilma hisoblanadi, Uning ba'zi ma'nolari esa quyidagi modal fe'llariga va modal qurilmalarga juda yaqin va ba'zan ular *to be infinitive* o'rnida ishlatilishi ham

mumkin, Ular quyidagilar: Must, shall, should, ought to, to have + infinitive. Bu modal qurilma ikkita zamon ya'ni hozirgi noaniq zamon va o'tgan noaniq zamonda ishlatilishi mumkin.

Dear Jim, I am to be shot at sunrise tomorrow,

They were to go to Spain for the honeymoon.

Shunday qilib, tilshunoslar til ifodasining ham ma'nosi, ham shaklini e'tiborga olgan holda, mantiqshunoslarga qaraganda modallikning turlarini aniqroq farqlashadi, mantiqshunoslar esa yirik modal tushunchalar va ularning mantiqiy sintagmatikasi invariantlari ma'nosini chuqur tekshirgan holda tasavvur qilishadi. Modallik tushunchalarini o'rganishda mantiqiy-lingvistik yondashuv modallik tushunchasini o'rganishda eng asosiy va mushkul bo'lgan vazifa – turli xil modal ma'nolarning tasniflarini tizimlashtirish (umumlashtirish) ga yordam beradi. Shu tarzda, modallikning lingvistik va mantiqiy tushunchalarini umumlashtirish imkoniyati paydo bo'ldi, ammo bitta farq mavjud bo'lib, tilshunoslar uchun modal ma'nolarni ifodalovchi til vositalarining tarkibi muhim hisoblanadi. Bunday yondashuvda mantiqiy va til modalligi bir birini to'ldiradi va boyitadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug'ati.-T.: "O'qituvchi", 1985.-144B
2. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка.-Санкт-Петербург.Норинт.2000.-1500С
3. Porter P. Modality.Oxford.Oxford University Press.2009.-288P
4. Виноградов В.В. Русский язык:грамматическое учение о слове.-М.:Русский язык.2001.-720 С
5. Haydarov A. Ingliz tilida modallik ma'nosining ifodalanishi.Ilmiiy maqolalar to'plami.Buxoro.2005.-B.93-95
6. Nazarova N.A. (2022). Semantic properties of anthroponyms. Indonesian Journal of Innovation Studies, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.626> <https://ijins.umsida.ac.id/index.php/ijins/article/view/626>
7. Khamidovna, N. N. (2022). The denotation and connotation of a word. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(4),382-388. <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/1242>
8. A.Haydarov. (2020). Methodological features of graphic tools. Middle European Scientific Bulletin, 5. <https://doi.org/10.47494/mesb.2020.5.73>
9. Sattorova Shahlo Shavkat qizi. (2022). Modallik ma'nolarining lingvistik asoslari. Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes
10. Sattorova Shahlo Shavkat qizi. (2022). Importance of Modality in Learning Process. Spanish Journal of Innovation and Integrity. Volume: 07, 2022

UO'K 811.133.1'367.332

HNP₂ KOMPONENTI O'RNIDA KELGAN IKKI VALENTLI ELEMENTLAR IFODALAGAN SINTAKSEMALAR

O.I.Ismoilova, o'qituvchi, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Urganch filiali, Urganch

Annotatsiya. Mazkur maqolada gap qurilmasida uyushiq kesim o'rnida kelgan ikki valentli komponentlarni differensial sintaktik-semantik belgilarini aniqlash hamda yadro predikativ va subordinativ aloqalar asosida qanday sintaksemalar bilan bog'lanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Uyushiq kesim o'rnida kelgan komponentlar ingliz adabiyotidan olingan misollar yordamida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Differensial sintaktik-semantik belgi, predikativ₂, yadro predikativ, koordinativ aloqa, protsessuallik, substansial lokativ

Аннотация. В статье анализируются возможности определения дифференциальных синтаксико-семантических признаков двухвалентных компонентов на месте союзного причастия в составе предложения, а также возможности соединения их с синтаксисами, основанными на основных предикативно-подчинительных отношениях. Компоненты, заменяющие причастие, поясняются на примерах из англоязычной литературы.

Ключевые слова: Дифференциальный синтаксико-семантический признак, предикатив₂, стержневой предикатив, сочинительное отношение, процессуальный, субстантивный локатив

Abstract. This article analyzes the possibilities of determining the differential syntactic-semantic signs of the two-valent components in the place of the conjunctive participle in the sentence and the possibilities of connecting them with syntaxes based on the core predicative and subordinate relations. The components that replace the participle are explained using examples from English literature.

Key words: *Differential syntactic-semantic sign, predicative2, core predicative, coordinative relation, procedural, substantive locative*

Dunyo tilshunoslarining fikrlariga nazar soladigan bo'lsak, kesim sintaktikasiga turlicha yondashganlarini guvohi bo'lamiz. Ayrim olimlar kesimni semantik anglash faqat uning semiotic talqinida namoyon bo'lishini ta'kidlasalar boshqa birlari esa gapdagi birliklarning semantikasi struktur ierexiya orqali aniqlashi mumkinligini ko'rsatadi [1].

Kesim o'rnida kelgan uyushiq birikmalar gapda turlicha differensial sintaktik-semantik belgilarni ifodalashi mumkinligini quyidagi misollar yordamida ko'rishimiz mumkin:

1. Their eyes met and contented for a moment.
2. A son either idolizes his father or hates him.
3. I rolled onto the bed and curled up in a ball.

Ushbu gaplarda met va contented (1), either idolizes or hates (2), rolled and curled (3), komponentlari uyushiq yadro predikativ2 (HNP₂) o'rnida kelib, yadro predikativ1 (NP₁) komponentlari eyes, a son, I bilan yadro predikativ aloqa asosida bog'lanib, gapning asosiy qurilmasini tashkil qiladi. HNP₂ komponentlari o'rnida kelgan sintaktik birliklar o'zaro koordinativ aloqa yordamida bog'langanligi sababli yadro predikativ aloqa asosida gapda ishtirok etganligi sababli ikki valentli komponentlar hisoblanadi. Mazkur gaplarda uyushiq yadro predikativ2 komponentlar kategorial belgilardan protsessuallikni ifodalaydi, nokategorial belgilardan esa aksionallikni anglatib, yadro predikativ aloqa asosida substansial agentiv sintaksema bilan bog'lanadi.

Birinchi gapda met va contented – protsessual aksional sintaksemalar subordinativ aloqalar asosida substansial temporal (SbTm) sintaksema bilan bog'lanadi. Ikkinchi gapda esa substansial obyekt(SbOb) sintaksema bilan bog'langan. Uchinchi gapda substansial lokativ adessiv(SbLcAd) sintaksema bilan bog'lanadi. Shunday qilib, gapda HNP₂ komponenti ifodalagan protsessual aksional sintaksema yadro predikativ aloqa asosida faqat substansial agentiv sintaksema bilan bog'lanadi, subordinativ aloqa bazasida turlicha sintaksemalar bilan bog'lanishi mumkin. HNP₂ o'rnida kelgan ikki valentli komponentlar protsessual aksional sintaksema bilan birgalikda kvalifikativ stativ (QlfSt) sintaksemani ham ifodalashi mumkin.

4. I was very happy and wanted to swim.

Gapda birinchi HNP₂ birikmasi was...happy – kvalifikativ stativ sintaksemani ifodalasa, ikkinchi HNP₂ birikmasi wanted – protsessual aksional sintaksemani ifodalaydi, ya'ni koordinativ aloqa asosida kvalifikativ stativ sintaksema bilan bog'langan, yadro predikativ aloqa yordamida stativlik yuklatilgan substansial agentiv(SbStAg) sintaksema bilan bog'lanadi.

Gap qurilmasida HNP₂ o'rnida kelgan teng huquqli komponentligini hamda was happy – kvalifikativ stativ sintaksemani ifodalashi va wanted komponenti protsessual aksional sintaksemani bildirishi quyidagi eksperiment metodi usullari yordamida izohlash mumkin:

(4)I was ...happy and wanted swim→ I was ...happy→I...wanted to swim. I was happy→ I was in the state of happiness; I wanted to swim→to swim was wanted by me.

Mazkur gapda protsessual aksional sintaksema (wanted) subordinativ aloqa asosida protsessual aksional obyekt (PrAcOb) sintaksema bilan bog'lanadi. HNP₂ o'rnida kelgan ikki valentli birikmalar protsessual aksional derikativ (PrAcDr) sintaksemalarni ifodalashi mumkin. Ushbu sintaksema ingliz tilida to be fe'lining shaxsli shakli va mustaqil fe'lining o'tgan zamon sifatdosh shakli yordamida, ya'ni fe'lining majhul nisbati orqali ifodalanadi. Protsessual aksional derikativ sintaksema gapda ikki valentli HNP₂ o'rnida kelganda, asosan o'timli fe'llar yordamida berilib, ish-harakati obyektga yo'naltirilgan bo'ladi. Mazkur sintaksemani aniqlashda an'anaviy grammatikadagi "sub'yekt" va "obyekt" tushunchalariga aniqlik kiritishimiz joiz. Chunki, an'anaviy grammatikalarda ular mehanik tarzda aralashtirilib, ularning morfologik muhiti ham bir-biri bilan chalkashtirib yuborilgan [2]. Rus tili akademik grammatikasida subyekt asosan bosh kelishikda kelib, qolgan komponentlar bilan qarama-qarshi qo'yiladi, ya'ni obyekt, hol va aniqlovchilar bosh kelishikdan boshqa kelishiklar yordamida beriladi, deb ta'kidlab o'tilgan [3]. Ammo albatta, gapda obyektning boshqacha qilib

aytganda, o'timli fe'ldan anglashilayotgan harakat o'tadigan predmetni ifodalovchi obyektli sintaksemaning bo'lishi shartligini ta'kidlash lozim [4].

Bu yerda shuni qayd etishimiz joizki, "harakat subyekti" zamirida agentiv sintaksema tushunilmoqda. Protsessual aksional derikativ sintaksema fe'lining majhul nisbatda ifodalanib, ularni eksperiment metodi yordamida aniqlik nisbatga aylantirish mumkin [5].

5. I was hunched up with my forehead and pressed onto the grass.

Ushbu gapda HNP₂ komponenti o'rnida kelgan was hunched va pressed sintaktik birliklar protsessual aksional derikativ sintaksemani ifodalab, yadro predikativ aloqa asosida substansial obyekt sintaksema bilan bog'lansa, was hunched ifodalagan protsessual aksional derikativ sintaksema subordinativ aloqa asosida substansial komitativ (SbCmt) sintaksema bilan bog'langan, pressed ifodalagan protsessual aksional derikativ (PrAcDr) sintaksema esa substansial lokativ adessiv (SbLcAd) sintaksema bilan bog'langan. Mazkur gapda NP₁ o'rnida kelgan I komponentining substansial obyekt sintaksemani ifodalashini transformatsiya depassivizatsiya yordamida ifodalash mumkin.

(5) I was hunched up with my forehead and pressed onto the grass → they hunched me up with my forehead and pressed onto the grass.

HNP₂ o'rnida kelgan ikki valentli komponentlar protsessual aksional modal (PrAcMd) sintaksemalarni ham ifodalashi mumkin:

6. He either could do or should say

Ikki valentli HNP₂ komponentlari could do va should say – protsessual aksional modal sintaksemani ifodalab, yadro predikativ aloqa asosida substansial agentiv sintaksema bilan bog'lanadi.

Ikki valentli sintaktik birliklar uyushiq yadro predikativ2 o'rnida kelganda kategorial belgilardan protsessual bazasida stativlikni ifodalaydi. HNP₂ o'rnida kelgan stativ sintaksemaning ifodalanishi shunday leksik semantik guruh fe'llari bilan beriladiki, ular gapdagi subyektning holatini ifodalaydi [6].

7. She was emerged, tired and exasperated.

Gap qurilmasida HNP₂ o'rnida kelgan ikki valentli komponentlar was emerged, tired and exasperated sintaktik birliklar protsessual stativ sintaksemalarni ifodalaydi, natijada NP₁, ya'ni yadro predikativ1 komponenti o'rnida ishtirok etgan element She – holat yuklatilgan substansial sintaksema hisoblanadi.

Natijada yadro predikativ aloqa asosida ikki valentli uyushiq yadro predikativ2 (HNP₂) birikmalari ifodalagan protsessual aksional stativ sintaksemalar holat yuklatilgan substansial sintaksema bilan bog'lanadi. Undan tashqari HNP₂ birikmasi o'rnida kelganda ikki xil sintaksemani ifodalashi mumkin, ya'ni ulardan biri protsessual aksional negativ derikativ sintaksemani ifodalasa, ikkinchisi esa protsessual aksional negativ stativ sintaksemani ifodalaydi. Bu sintaksemalarning ifodalanishi NP₂ o'rnida kelgan substansial sintaksemaga ham obyekt sintaksema namoyon bo'lsa ham, stativlik yuklatilgan sintaksema hosil bo'ladi. Bunday hodisani quyidagi misolda ko'ramiz:

She was neither prepared nor surprised.

Gapda HNP₂ komponenti was neither prepared sintaktik birlik protsessual aksional negativ derikativ sintaksemani ifodalashi, NP₁ o'rnidagi she komponentining obyekt sintaksemani ifodalashidan darak beradi. Chunki gapning she was neither prepared kesimi transformatsiya depassivizatsiyaga tushishi bilan isbotlanadi:

She was neither prepared → I didn't prepared for her. Gapning she was... nor surprised qismi protsessual aksional stativ sintaksemani ifodalashi quyidagi in the state of birikmasini qo'shimcha qilish transformatsiyaga tushish orqali aniqlanadi:

She was...nor surprised → she was not surprised → she was not in the state of surprising. Natijada, yadro predikativ aloqa asosida, aniqlangan sintaksemalar stativlik yoki holat yuklatilgan substansial obyekt sintaksema (SbObSt) bilan bog'lanadi.

Ayrim misollar asoslanadigan bo'lsak, HNP₂ komponenti o'rnida kelgan ikki valentli sintaktik birliklar substansiallik bazasida identifikatsiyalaniruvchi sintaksemani ham ifodalashi mumkin. Shu

o'rinda ta'kidlash joizki, substansiallik kategorial sintaktik semantik belgilardan biri bo'lib, u predmetni yoki substansiyaning ifodalash bilan bog'liq tushunchadir.

Ushbu kategorial belgi boshqa kategorial belgilarga, protsessuallik va kvalifikativlikka qarama-qarshi qo'yiladi. Substansiallikning ulardan farqi shundaki, protsessuallik aksionallik (harakat) yoki stativlik (holat)ni, kvalifikativlik kvalitativlik (sifat), kvantitativlik (son), stativlik kabi nokategorial belgilarni ifodalasa, substansiallik esa identifikatsiyalashgan, identifikatsiyalantiruvchi hamda agentivlik kabi sintaksemaning ifodalaydi.

Umuman, E.B.Aristovanning fikricha substansial gap qurilmasida NP₁ (ega), NP₂ (kesim), yadro bo'lmagan predikativ1 $\bar{N}P_1$, yadro bo'lmagan predikativ2 $\bar{N}P_2$, yadro ikki karra predikativ1 (NP₁P₁), yadro bo'lmagan tobe komponentlar (ND) o'rinda kelishi mumkin [7]. Ayniqsa gapda $\bar{N}P_2$ komponenti o'rinda kelganda substansial identifikatsiyalantiruvchi sintaksemani ifodalashi mumkin.

She was a liar, and an imposter.

Gap qurilmasida was a liar, an imposter sintaktik birliklar HNP₂ o'rinda kelib, substansial identifikatsiyalovchi sintaksemani (SbId2) ifodalaydi. NP₁ o'rinda kelgan komponent she - substansial identifikatsiyalashgan yoki identifikatsiyalanuvchi sintaksemani ifodalab, ular o'zaro yadro predikativ aloqa yordamida bog'lanadi.

Gapdagi HNP₂ sintaktik unsurlarni sintaksemalarga ajratib tahlil qilishda yana bir kategorial belgilardan biri kvalifikativlik ham muhim o'rin egallaydi. Bu belgi asosan predmet yoki shaxsning sifatini, sonini yoki holatini ifodalashi mumkin. Kategorial belgilardan kvalifikativlik protsessuallik va substansiallik belgilaridan farqli o'laroq, sintaktik unurning u yoki bu belgisini yoki xususiyatini anglatishi bilan farqlanadi. Har uchala kategorial belgilarning ifodalanishi turlichadir, ya'ni har xil so'z turkumlari bilan ifodalanishi mumkin. Shuning uchun ham substansiallikni so'z turkumlaridan ot bilan aralashtirmaslik kerak, chunki substansiallik ot, olmosh, sifat, son hatto ravish orqali ham ifodalanishi mumkin. Protessuallik esa J.Maruzo ta'kidlaganidek, harakat yoki holatni anglatadi [8]. Hamda fe'lining shaxsli va shaxssiz shakllari, ayrim hollarda boshqa so'z turkumlari yordamida ham ifodalanadi. Xullas, kvalifikativlik ham turlicha so'z turkumlari bilan ifodalanishi mumkin hamda nokategorial belgilari bilan substansiallik hamda protsessuallikdan farq qiladi.

1. The grass was wet and cold.
2. Dubbs was short, slight, sallow and neat.

Misollardagi was wet and cold, was short, slight, sallow and neat sintaktik birliklari (HNP₂) uyushiq yadro predikativ2 o'rinda kelib yadro predikativ1 (NP₁) o'rinda kelgan The Grass, Dubbs unsurlarining sifatini ko'rsatadi. Kvalitativ sintaksemaning leksik bazasi, asosan rangni, hajmni, predmetning yoki shaxsning xususiyatini hamda uning subyektiv bahosini ifodalovchi sifatlardan iboratdir. Kvalitativ sintaksemaning boshqalardan farqi shundaki, ularni almashtirish transformatsiyasi natijasida kvalitativ-komparativ sintakseмага aylantirish mumkin [9].

Demak, berilgan mazkur gaplardagi HNP₂ o'rinda kelgan birliklar almashtirish transformatsiyasiga tushadi:

The grass was wet and cold → The grass was wetter and colder;

Dubbs was short, slight, sallow and neat → Dubbs was shorter, slighter, shallower and neater.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ikki valentli sintaktik birliklar gap qurilmasida HNP₂ o'rinda kelganda kategorial differensial sintaktik-semantik belgilardan substansiallik, protsessuallik hamda kvalifikativlik sintaksemani ifodalaydi.

Protessuallikga asosanib aksionallik, aksional derikativ, aksional modal, aksional negativ, sintaksemalarni ifodalaydi.

Kvalifikativlik bazasida stativlik sintaksemani ifodalasa, substansiallik asosida esa identifikatsiyalantiruvchi sintaksemani ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Терещенко Н.М. Синтаксис самодейских языков/ Простое предложение. Ленинград, Ленинградское отделение. 1973. 14-28-с.
2. Кацнелсон С.Д. Содержание слова, значения и обозначения. Москва-Ленинград: Наука, 1965, 81.
3. G'ulomov A, Asqarova M. Hozirgi O'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: O'qituvchi, 1987. 10-b.
4. Терещенко Н.М. Синтаксис самодейских языков/ Простое предложение. Ленинград, Ленинградское отделение. 1973. 14-28-с.

5. Плоткин В.Я. Грамматические системы в английском языке. Кишинев: Щтиинца, 1975. 104-с.
6. Протогенова Р.В. Справочник по грамматике русского языка. Ташкент: Ўқитувчи, 1977. 74-с
7. Аристова Е.Б. Субстантивные варианты агентивной синтаксемы//В кн: Лингвистические исследования. Синтаксический анализ разносистемных языков. Москва: АН России, 1979. 13-с.
8. Марузо Ш. Словарь лингвистических терминов. –Москва: Лит.на иностр. языке, 1960. 136-с.
9. Джуманиязов И. Об однородных зависимых компонентах в предложениях современного английского языка// Лингвистические исследования. 1981. 79-81-с.

UO'K 82-1

MUMTOZ SHE'RIYATNING NAZM TUZILISHIGA BIR NAZAR

N.G.Jurayeva, dots., Milliy rassomlik va dizayn instituti, Toshkent

Annotatsiya. *Ma'lumki, sharq mumtoz poetikasi keng qamrovli tushuncha bo'lib u arab, fors va turk tilidagi manbalar bilan cheklanmay hind, xitoy, yapon, koreys kabi o'nlab xalqlar adabiy-nazariy tafakkuri tajribalarini ham o'z ichiga oladi. Shayx Ahmad Toroziydan tortib to Fitratga qadar ming yillikda yaratilgan g'oyat boy ilmiy-adabiy manbalarda mumtoz poetika tabiatini, ham zamonaviy poetika nazariyasi tajribalarini nazarda tutgan holda ulardagi badiiy so'z tabiati, shakl va ma'no birligi, she'r tuzilishi va aruz ilmi, badiiy san'atlar, qofiya ilmi kabi masalar tadqiq etilgan va tizimga solingan.*

Kalit so'zlar: *xitoba, va'z, tafsir, manqaba, maqomot, munozara, masal, aruz, qofiya, she'riy san'atlar, muammo ilmi, du bayti, bayti-tarona, hazaj bahri axram, akhrab.*

Аннотация. Известно, что восточная классическая поэтика представляет собой всеобъемлющее понятие, оно не ограничивается источниками на арабском, персидском и тюркском языках, а также включает в себя опыт литературно-теоретического мышления десятков народов, таких как индийцы, китайцы, японцы, и корейцы. От шейха Ахмада Торози до Фитрата богатые научные и литературные источники, созданные в тысячелетии, показывают природу классической поэтики, с учетом опыта современной теории поэтики были исследованы и систематизированы такие вопросы, как природа художественного искусства и слова, единство формы и смысла, строение поэзии и науки о рифме.

Ключевые слова: *проповедь (хитоба), проповедь (ваз), толкование (тафсир), источник (макомот), авторитет (макомот), обсуждение (мунозара), притча (масал), аруз, рифма (кофия), поэтическое искусство, проблематика, ду байти, байти-тарона, хазадж бахри ахрам, акхраб.*

Abstract. It is known that oriental classical poetics is a comprehensive concept, it is not limited to sources in Arabic, Persian and Turkish languages, but also includes experiences of literary and theoretical thinking of dozens of peoples, such as Indians, Chinese, Japanese, and Koreans. From Sheikh Ahmad Torozi to Fitrat, the rich scientific and literary sources created in the millennium, referring to the nature of classical poetics and the experiences of modern poetics theory, the nature of the artistic word, the unity of form and meaning, the structure of poetry and the science of dreams, artistic arts, such matters as the science of rhyme were researched and systematized.

Key words: *sermon (xitoba), sermon (va'z), interpretation (tafsir), source (maqomot), authority (maqomot), discussion (munozara), parable (masal), aruz, rhyme (qofiya), poetic art, problem science, du bayti, bayti-tarona, hazaj bahri akhrab, akhrab.*

Mumtoz adabiyotshunoslikning nodir namunasi sanalgan Shayx Ahmad Toroziyning «Fununu-l-balog'a» asarida «nasr va nazm» istilohlarini yozma adabiyotning ifoda yo'llari ma'nosida farqlab, ularga adabiy nav'lar unvoni berilgan. Nasr adabiy nav' (tur) sifatida talqin etilar ekan, tabiiyki, unga mansub janrlar ham mavjud bo'ladi. Shu jihatdan mumtoz adabiyotdagi nasriy janrlar xususida fikr yuritganda, xitoba, va'z, tafsir, manqaba, maqomot, munozara, masal, adaba kabi nasriy janrlar shu davr allomalari tomonidan keltirilganini, manbalarda qayd etilganini ko'rish mumkin. Mumtoz she'r tuzilishi, esa har bir millatning o'ziga xos tili, tafakkuri, shuuri, sajiyasi bilan bog'liqdir. Qadimgi turk she'rining tuzilishi haqida gapirganda, ko'proq olimlar to'rtlik shaklidagi xalq qo'shiqlarini va sillabik (hijo) vaznda yaratilgan nazm parchalarini keltiradilar. Turk olimi Rashid Rahmati Arat

ko'hna turk she'ri namunalarini keltirish bilan birga ularning ritmik asosi hijo asnosida qurilganini qayd etgan. Qadimgi o'zbek she'riyati arab she'r tizimiga kirgandan keyin uning mavzu jihatlarini ham o'zgardir. U endi sillabik tizimdan sillabo-tonik va metrik she'r tizimiga o'ta boshladi. Arablarda vazn tushunchasi johiliyya davrida ham mavjud bo'lgan, hatto bahr deb atalgan vazn turlari mavjudligi manbalarda qayd etilgan. Biroq arab xalq she'ri va johiliyya davri shoirlari ijod namunalarini ham, saodat asri va xulafoi roshidinlar davri nazm namunalarini ham izchil ilmiy tizimga solgan. Arab adabiyotshunoslari she'rni "kalomi mavzunu muqaffa" (vazn va qofiyali gap) tushuntirganlari holda she'r nasrdan vazn va qofiyasi bilan farq qilinishini nazarda tutganlar. Ayni shu ta'rifdan kelib chiqib, she'riy janrlar masalasiga munosabat bildirilgan, ya'ni janrni hosil qiluvchi omillar sifatida ham vazn va qofiya yuzaga chiqqan. Shuning uchun ham arab va uning ta'siridagi fors adabiyotshunosligi adabiy tur va janrlar masalasiga alohida ilm turi sifatida yondoshmagan. She'rdagi janriy o'zgarishlar asosida vazn yotgani uchun aruz vaznidagi she'r shakllari ilmiy aruz tarkibida, qofiya ta'sirida vujudga kelishi mumkin bo'lgai janriy o'zgarishlar ilmiy qofiya tarkibida o'rganilgan. Bu nisbatga bo'lgan asosli munosabatni Qudaba ibn Ja'farning «Naqdush-she'r» asarida kuzatamiz. Muallif she'r tanqidi bilan bog'liq barcha jihatlar haqida gapirganda, vazn, qofiya, badiiy san'atlar, nutq go'zalliklari barobarida she'riy shakllar masalasiga ham to'xtalgan. Undan keyingi arab olimlari al-Johiz nomi bilan mashhur bo'lgan, basralik asl ismi Abu Usmon Amr ibn Bahr (780-869) hamda andalusiyalik Ibn Xaldun asarlarida ham she'riy shakllar mana shu tartibda o'rganilganligini mumtoz she'riyat poetikasi tadqiqiga ko'p va xo'p mehnatlari singan ustoz-professor H.Boltaboyev bir qancha manbalarda ko'rsatib o'tganlar. Biroq turk adabiyotshunosligining mumtoz namunasi sanalgan Shayx Ahmad Taroziyning asarida adabiy tur va janrlar masalasiga aruz, qofiya, san'atlar va muammo ilmidan avval to'xtanilgani holda o'ziniig Sharq mumtoz poetikasi nazariyasiga doir asarini she'riy shakllar tasnifi bilan boshlagan. «Fununu-l-balog'a»da "Aqsomush-she'r" (She'r taqsimi) rukni ostida quyidagi 10 ta she'r turi tasnif qilingan: qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarji', musammat, mustazod, mutavval va fard. Olim ushbu tasnif bilan cheklanmasdan har bir she'riy janrning mohiyati, o'zgarishi, tamsillari va boshqa jihatlarini jiddiy tahlildan o'tkazgan Ibn Qutayba 850-870 yillar o'rtasida yozilgan «She'riyat va shoirlar kitobi» asarida ma'no va uning so'z orqali ifodalanishiga qarab baytlarni to'rt guruhga ajratadi: Birinchi guruh - yaxshi ma'no va yaxshi lafzdan tashkil topgan baytlar. Ikkinchi guruh - yaxshi lafz va yomon ma'nodan tashkil topgan baytlar. Alisher Navoiy ham adabiy turlar masalasiga ifoda shakllari nuqtai nazaridan qaragan va buni adabiy nav'lar deb atagani holda she'riy janrlarni sinf istilohi bilan bergan. She'riy shakllarning janr xususiyatlari Navoiy talqinlarida ularning aruziy xususiyatlari bilan bog'lab tushuntirilgan. Uzbek adabiyotshunosligida mumtoz lirika janrlari bo'yicha jiddiy mashg'ul bo'lgan olim R.Orzibekov tadqiqotlarida lirik janrlar tasnifini uch yo'nalishda amalga oshirgan:

- 1) mazmun jihatidan lirikaning janrlari;
- 2) shakl jihatidan;
- 3) misralar soni va band tuzilishiga ko'ra.

Dastlabki jihatga hasbi hol, marsiya, chiston, qasida, muammo, vaf, yor-yor, bag'ishlov, debocha, nazira, faxriya va vasiyat she'rlari kiritilgani holda shakl jihatidan lirikaning janrlari sifatida mustazod, muvashshax, mushoara, shiru shakar, qit'a, g'azal, tuyuq, ruboiy, masnaviy, fard, tarkibband va tarjiband keltiriladi. Nihoyat, misralar soni va band tuzilishiga ko'ra esa musammatlar va ularning shakllari nazarda tutiladi. Olim ushbu tasnifni dastlabki tadqiqotlarida amalga oshirgan bo'lsa ham so'nggi monografiyasida ham yana mana shu tasnif asosida ish ko'radi. Ma'lumki, mumtoz poetikada bandshunoslik alohida ilm sifatida qaralmagan. Ular, ko'pincha, qofiya ilmiy tarkibida bayon qilingan. Shunday ekan, she'riy janrlarni mohiyatan keskin farq qilmaydigan bunday jihatlar bo'yicha qayta tasnif qilish o'rniga ularga asos bo'lgan aruziy va qofiya omillarini o'rganish maqsadga yaqinroq natija berishi mumkin. Bu jihatdan shs'riy janrlar haqida maxsus risolalar bitilmagan bo'lsa-da, turk ilmiy rivoji uchun Alisher Navoiy va Fuzuliyning qarashlari e'tiborli. Ulug' shoirlarning ayrim mumtoz janrlar haqidagi qarashlarini berish barobarida she'riy janrlar nafaqat allomalar tomonidan, balki bevosita badiiy ijod bilan shug'ullangan shoirlar tomonidan ham mumtoz she'riyatning jihatlarini o'rinli qayd etilgan. Shayx Ahmad Taroziyning «Fununu-l-balog'a» asarida

“Qita uldurkim, avvalgi misra’ida qofiya bo’lmas. Va aqalli ikki bayt bo’lur. Va buning ham aksari muqarrar ermas. Har necha kim qofiya tobsalar ayturlar. Taroziy aytur:

*Gul yuzungni ko’rgali, ey rashki hur,
Dambadam ko’z yoshi qondin dam urar.
La’lingga nisbat etar o’zin aqiq,
Ul yamanni ko’rki, qondin dam urar.*

Taroziy ruboiy haqida ”Al-nav’i robe’u fil-bayoni-ruboiy to’rt misra’ bo’lur, avvalg’i va ikkinchi va to’rtinchi misra’ida qofiya keltirurlar. Uchinchi misra’i ixtiyordur. Agar qofiya keltursalar ruboiyi musarra’ derlar” mazmunida sharh berganlar:

*Husnugiz sha’nina jon parvonadur,
Zulfingizg’a aqlu dil devonadur.
Chunki jodu ko’zlaring mastonadur
Ul sababdin manzilim g’amxonadir.*

Agar uchinchi misra’da qofiya kelturmasalar ruboiyi hissiy o’qurlar:

*Ey, malohat mulkida sohibqiron,
Ko’zlaringdur fitnai oxir zamon.
Gar pari ermassen, ey gul, yuzi hur,
Ne uchun ko’zdin ucharsen har zamon.*

Ruboiyning bir nav’i taqi bo’lur. Oni mujannas derlar. Aningtek bo’lurkim, ruboiyning qofiyasida tajnis rioyat qilurlar:

*To ko’ngulda ishq o’ti tobandadur,
G’am maishat panjasin tobandadur.
Kiprik o’qin qismat etib otsangiz,
Hech kishiga tegmas ul to bandadur.*

Turkiy she’riyatning haqiqiy ”sheri” Alisher Navoiy o’zining ”Mezon-ul-avzon” asarida ruboiy haqida fikr yuritarkan ”Ruboiy vaznikim, ani «du baytiy” va «tarona” ham derlar, hazaj bahrining «axram” va «axrab”idin istixroj qilibdurlar va ul vaznedur asru xush oyanda va nazmedur bag’oyat raboyanda. She’r avzonidin ushbu vazndurkim, nazm ustodlari anga hadde muayyan qilibdurlar va g’oyat latofatidin iki baytg’a ixtisor qilubdurlar va ul yigirma to’rt nav’ kelibtur va majmu’i iki qismg’a muxtasardur. Biri ulki, avvalg’i juzvi «maf’ulun” bo’lg’ayki, hazaj bir juzvini «xarm” qilibdurlar va ani «axram” derlar. Va bu o’n iki nav’ kelur. Yana biri ulki, avvalg’i juzvi «maf’ulu” bo’lg’ayki, hazajni «xarm qilibdurlar va ani «axrab” derlar. Bu ham o’n iki nav’ kelur:

*Yo rab, ne ofatdur ul husnu jamol
Kim yo’qtur yer ila jahon ichra misol.
Ming qatla shukrin desam oz erur,
Gar bo’lsa bir zamon manga komi visol.*

Yoki

*Ey sandin o’lub bag’rim ham ko’ksim dog’,
Ko’nglum o’tu ul o’tqa to’kub ashkim yog’.
Tan o’lsa g’aming ichra joningg’a fido,
Jon kuysa muhabbatingda sen bo’lg’il sog’.*

Shu o’rinda XX asr boshlarida Ovro’pa tipidagi adabiyot nazariyalarini shakllantirish borasida Sharq poetika maktabiga qayta-qayta murojaat qilib, undagi omil va jozib sifatlarni o’rgangan olim Fitratning she’riy janrlar sharhiga bag’ishlangan qarashlari e’tiborga loyiqdir. Zero, «Adabiyot qoidalari” mumtoz poetika bilan zamonaviy adabiyot nazariyasini tutashtiruvchi o’ziga xos ko’prik vazifasini o’tagani uchun ham bunday benazir vositaga tayangan. Shu bilan birga Abdurauf Fitrat «Fors shoiri Umar Xayyom” asarida nafaqat ulug’ riyoziyot olimini dunyoga shoir sifatida tanitgan ruboiy janri haqida, balki saljuqlilar saroy adabiyotida urf bo’lgan qator she’riy janrlar haqida ham ma’lumot bergan. Tabiiyki, barcha ilmlar kabi adabiyot ilmi ham doimo taraqqiyotda, har bir yangi yozilgan genial va original asar uning janriy jihatlarini yangilashi mumkin. Shunday ekan, yuqorida tavsiya etilgan qarashlar mumtoz she’riyat namunalarini o’rganishda shu kun kitobxonlariga dasturulamal bo’lgani holda adabiy tur va janrlar borasidagi mumtoz adabiyotdagi qarashlar

keltirilayotgan manbalardagi qarashlar faqat shulardangina iborat emas. Abdurauf Fitratning “Adabiyot qoidalarini” asarida “...soʻzlar, gaplar belgisi bir ohangga boylanmasdan, belgisi bir oʻlchov bilan oʻlchanmasdan tarqalib, sochilib tuzilgan esa ul asar sochimoʻy boʻladi”:

*Yurakda umidlar amallar
Tuzumsiz qarogʻni bosarkan
Nega men chaqmoqdek yugurmay?!
Eskigan, churugan tamallar,
Yoʻqlikka egri yoʻl bosarkan
Nega men undan yuz oʻgurmay?!
(Botu qalamiga mansub)*

Tizimning har bir kesigi bir misraʼ boʻlub, har iki misraʼi bir bayt ataladi. Botuning yuqoridagi tizim sheʼri olti misraʼ yoki uch baytdir. Ruboyi toʻrt misraʼligina boʻlub, 1-, 2-, 4-misraʼi qofiyadosh, 3-misraʼi qofiyasiz boʻlgʻan tizmalarga ruboyi deyiladi. Ruboyi forsi(y)ga maxsus bir tizim shaklidir. Bizga forslardan kelgandir. Buning maxsus vazni bordir. Arab-fors aruzini chigʻatoychada yozgʻan Navoiy ruboiy uchun “hazaj” bahridan yigirma toʻrt vazn borligini soʻylaydi. Biroq bu yigirma toʻrt vazn bir-biriga shuncha yaqindir, Navoiyning oʻzi ham, misollarini koʻrsatganda aralashtirib yuboradi”, -degan taʼkidni qoldirganlar. Turk adabiyotida ruboyining yana ikkinchi bir shakli bordir. Bunga tuyuq deyiladi. Tuyuq qofiya eʼtibori bilan fors ruboyisi kabi. Vazni boshqa, A.Navoiy tuyuqni ramal bahridan deb koʻrsatadi. Ham shu vaznda shu misolni koʻrsatadi:

*Yo rab, ul shahdu shakar yo labmudur,
Yo magar shahdu shakar yolabmudur,
Jonima payvasta novak otgʻali,
Gʻamza oʻqin qoshigʻa yolabmudur.*

Fors sheʼrida eng muhim oʻrin tutadigan shakllardan biri ruboyi shaklidir. Yuqorida deganimiz kabi fors shoirlari qasida bilan gʻazal shakllarini arablardan olganlar. Lekin, masnaviy bilan ruboiy shakllarini eski milliy adabiyotlardan olib tahmil qildilar. Sharqshunos olimlar orasida fors adabiyotida ruboyi shaklining eng burungʻi turk sheʼrlarining taʼsiri bilan maydongʻa kelganligi haqida baʼzi fikrlar bor. Adabiyot qoidachilarining aytgʻanlariga koʻra, ruboyining eng kuchli, eng chiroyli misraʼi 4-misrada boʻladi. Ruboyining maqsadi ham shul 4-misrada ifoda qilinadi. Bu hol turklarning xalq sheʼrlarida ham koʻruladi. Hatto, bizning xalq sheʼrlarimiz orasida 1-, 2-, 3-misraʼlarning tamom munosibatsiz kabi koʻrilib, asl maqsad 4-misralarda ifoda qilingʻan toʻrgʻliklar bor. Mana buni nazargʻa olgʻanda, ruboyi manshaini burungʻi turk adabiyotidan axtargʻanlarga haq berish kerak boʻladi. Shunday esa bu fikrlarning hana katiy suratda shuni xolislik yuzasidan qayd etish lozimki, fors aruzi faqat XX asrgacha taraqqiyotda boʻlib, undan keyingi davrlarda uning oʻrganilishi toʻxtab qolmagan. Mumtoz fors aruzi ilmi XX asrda sobiq ittifoq hududida fors-tojik aruzshunosligi shaklida davom etdi va bu fanning taraqqiyotiga B. Sirus, M. Sharifov, N. Mirzaxoʻjayev kabi tojik olimlari, Sh. Shomuhamedov, A. Rustamov, G. Toʻychiyeva singari oʻzbek olimlari oʻz ulushlarini qoʻshdilar. Arab aruzi bagʻrida oʻziga xos fors aruzi vujudga kelgani kabi turkiy aruz ham arab-fors aruzi bilan oʻzaro munosabatda yashadi va qariyb ming yil davomida mumtoz sheʼriyatga ziynat bagʻishlab keldi. Turk aruzshunosligi rivojida Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Zokirjon Furqat, Abdurauf Fitrat kabi millat fidoyilari ter toʻkdilar. Natijada “Fununu-l-balogʻa”, “Mezonu-l-avzon”, “Muxtasar”, «Aruz haqida» kabi fundamental tadqiqotlar yuzaga keldi.

Xulosa. Mumtoz sheʼr tuzilishi amaliyot ijodkorlarini baʼzan mumtoz sheʼriyat janrlariga qayta-qayta murojaat etishga daʼvat etib turadi. Binobarin, gʻazal, masnaviy, tuyuk yoki ruboiy, muammo yoki fard janrlarida qalam surmoqchi boʻlgʻan shoirlar, albatta, yana mumtoz bayt shakliga, uning poetik talablariga qatʼiy rioya qilishlari tabiiy. Chunki, mumtoz sheʼriyat ajdodlarimiz badiiy tafakkuri mahsuli sifatida hamisha bugungi sheʼriyat ehtiyojiga xizmat qilishga tayyor poetik hodisadir. Undan qanday va qay darajada foydalanish esa ijodkor xohishi, badiiy mayli hamda mahoratiga bogʻliqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Shayx Ahmad Ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul-balogʻa. // Oʻzbek tili va adabiyoti. - 2002. - № 2 - B.77-90.

2. To'ychiev U. «Mezon ul-avzon»da keltirilgan ruboiy vaznlaridagi xatolar haqida. // O'zbek tili va adabiyoti. - 1991. - №1. - B.18-27.
3. Filshtinskiy I.M. Arabskaya literatura v Srednie veka. -M.: Nauka, 1977. - 290 s.
4. Furqat Zokirjon Xolmuhammad o'g'li. Asarlar majmuasi. Ikki jildlik. 1-jild. - T., 1991. - 392 b.
5. Xudoyberdiyev A. O'zbek poeziyasida murabba' she'r shakllari va janrlari: Filol. fanlari nomz. ... dis. avtoref. - Samarkand, 1994. - 24 b.
6. Shayxzoda M. G'azal mulkinging sultoni. // M. Shayxzoda. Asarlar. 4- tom. -T.: 1972. - 312 b
6. H. Boltaboey. "Sharq mumtoz poetikasi" o'quv qo'llanma". "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. T.: 2008.

UDC 821. 112. 5+82. 091

THE LITERARY TRANSLATION OF THE PASSAGE FROM A. MUKHTAR'S NOVEL "PLATAN"

M.F. Khakimova, teacher, Termez State Pedagogical Institute, Termez

Annotatsiya. Maqolada "Chinor" romanidan parchaning adabiy tarjimasi o'rin olgan. Muallif parchani tarjima qilishda o'zining buyuk iste'dodini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: tarjima, o'ychan yuz, adabiy, chinor

Аннотация. В статье рассматривается художественный перевод отрывка из романа «Платан». Автор проявляет свой большой талант в переводе отрывка.

Ключевые слова: перевод, задумчивое лицо, литературовед, клен.

Abstract. The article deals with the literary translation of the passage from the novel of "Platan". The author shows her great talent to translate the passage.

Key words: translation, thoughtful face, literary, Platan.

Tulagan liked secretary's kind, thoughtful face and his natural fatherly love. Afterwards he became audacious and with the help of questions he told about himself. He was elected to the secretary of the Party Committee last year. His job was not good, and according to his opinion he could not cope with it. Collective farm's family is large, the works are in mess and expected to its solution. The most essential thing is people's spirit. Tulagan is very busy now, he is post – graduate student of the financial institute and his family is young, his daughter has been ill for three months. He is not managing of the work dependent on this very causes too.

Orif aka made no comment about this and even didn't advice, didn't comfort. But made a deep thought about all events.

At noon, they sit in Party Committee till the evening. They called out the heads of the department and old communists. Orif aka liked Tulagan very much. Even he could not manage with the farm he knew the people better, he was familiar with each family, with their problems and he mixed up his own business with the works of farm. The next day the whole day they worked in book – keeper's office. Here Tulagan became a vivid discovery to Orif aka, Tulagan knew farm's financial possibilities better than accountant general. His intellect was fast and tend to be analyzed quickly, Tulagan knew old and new documents, numbers by heart. Orif aka noticed one more thing here accountant and financist looked at him like a capable student who knew his dissertation by heart.

When Tulagan analyzed short comings they said: oh, we wasted our time o.k. let it be like this and they laughed at him. But according to Orif aka's opinion farm's six year's problem, the reduction of yield and income, the worker's hard mood are connected with the mess in inner accounting, understanding this case he tried to keep Tulagan close to him.

In a fourth day a warm wind stopped. But breathing was still hard, the air of the house was damp and dusty, the dust as if coming from furniture and clothes.

After breakfast Orif aka with Tulagan went out to the street. In open veranda of the third house the family under umbrella was having breakfast. The old man's face seemed to be familiar among the squealing children. "A man from Shivilgon" said Orif aka to himself. He knew people of Shivilgon from the shape of the face, from the smile and face.

- Good morning, dear guest help yourself, said the old man. Like an old man, he was not much older than Orif aka, but he had moustache and had special cap on his forehead, because of this one

can, call him like and old man. The veranda was cramped Orif aka sat to the staircase and took the piala (cup).

- You are sitting in a cramped place?

- Oh, cause of this crazy warm wind children became damp for three days, said the old man, - Now, help yourself.

- Are you getting from the mountain?

- You are right, quest, we are from Shivilgon. The old man took the new loaf of the bread, and cut it carefully, - Now, Tulagan boy you can also sit.

- I'm wondered about one thing, began talking Orif aka blowing the tea, the majority of the people in a farm are migrated from the ex Kuyki region. You are the people who lived in a fresh air the mountain, yielding sweet fruits and leaving all these green houses, gropes and springs, how can you stand on this?

The old man looked at Tulagan.

- This man is a new secretary of the Region Committee. Daddy Mansur, you can speak openly to this man, said Tulagan with usual frankness.

- Yes, what is in our soul is visible to you, it is not easy. But the authority does the things with an intellect, now we are here for five years.

- We know about this, from farm's there is a great financial income to the government and to the people. But the government cannot take into consideration each person's wishes. Let's take, you, won't you miss for Shivilgon?

- We miss it. But the children get accustomed to this. But we, old people sorry for those green villages. There were enough number of people who escaped.

- Escaping is not courageous. But those people also have some energy in their soul and they couldn't agree with this situation.

- I think, you are blaming us?

- I'm not blaming you, I'm wondering. You are the farmers. Why you cannot plant a tree and save the veranda from warm wind? Daddy Mansur sat silent for a long time, cleaned the piala, gathered the slices of bread in dastarhan, his rough, strong and old fingers were trembling.

- Seven of my ancestors were a gardeners. Don't have easy leaving the job of father and living here is like to separate a nail from the skin. You said garden, young tree. And I tried to plant a peach tree in front of the window taking the water from the tube. People laughed at me, here is, it is considered to be a mark of laziness. In spite of this, any way we are farmers, we wish we had a small land, if it were like this we can overcome this warm wind. The wind doesn't approach the garden. But the very essential thing is that, the trees don't feed them, pointing to the children leaving the dastarhan.

- But in Shivilgan trees fed them, here doesn't feed. Here is we get salary from the cotton. We should work.

- What about living? We have to live too, - said Orif aka slowly himself. After that he thanked for the tea and for the conversation, stand on his place. They understood each other.

These days Orif aka met tens of farm's people. Tulagan walking together with him, thought that this man lost his mind of these discussions. But Orif aka trying to find out something tend the questions to one direction.

A short repair man from the fence of RTS (Repairing centre) without asking who he is began threatening:

- Who makes me if I don't want to do it? Nonsense! Myself, with own desire I'm working here. Most time they don't pay me anything, I know that the farm is poor, but I work still. Why? Think about it?

Or can't I earn any where else? – The young man thro owing the oily duster which he wiped his hand came closely. – We are from the Commission, make a report, please. Last time I told many things to the reporter, but he reported to the newspaper the wrong information. You also write down! But tell me one thing; today – desert, wind, work; tomorrow – desert, wind, work; the day after tomorrow – desert, wind, work... What is it, is it living? What will happen next, tell me?...

Instead of Orif aka a young man who is smoking a cigarette and wearing skull – cap answered with a smile:

- What it would be, again this kind of work repeats one more time?

It was Tulagan's every day hearing talks. But Orif aka thought about these talks' hours and made notes to his notebook.

-Who is the next? "Smoothie" -asked he.

"Smoothie" –is a man whose name is Ubaydullahon, now is a director of the club. The main work is the string the disk, -said Tulagan.

In the six day from the region the director himself arrived.

-Ziyom Ziyokhonovich, -said Tulagan seeing him from the window. He went out to meet him.

Orif aka also approached near the window. The house of the director was on the other side of the street, after stopping "Volga" that Ubaydullahon, his children and five or six men come and taking boxes from the language came the house.

Among the gifts brought from the city there were one or two bottles of cream and rolls of bread.

Ziyohonov was ex –secretary of the region committee. Orif aka save him in the last summit before his retiring and was heard some talks about him; they say he himself lives in his house in the town, and comes to the district for three or four days to fulfill his director's duty. And the case was still like this....

After half an hour Ziyohonov came the living room, greeted and apologized. He was younger than Orif aka, but there were wrinkles on his face, eyes were deeply sinned, brows were yellow and the head seemed to be a glittering lid of the tin.

- We are here for a week, - said Orif aka with a smile, but there is no cream, nor rolled bread. It seemed that you stopped doing farming, I think.

- And we are wandering on doing farming from the office to the office, - said Ziyohonov without understanding the hint.

- From one have to ask equipments, from another chemical drug... Tulagan! Bring us some tea! Orif aka gazed to the director with the surprise, and opening the door called Tulagan.

- We'll have tea afterwards, we need you here.

Tulagan came and sat down.

- Ziyohonov, - said Orif aka, - now you were the number of the Party, but one time you seemed never been a member of this. Secretary of Party Committee seemed to be young, but if we combine yours and mine knowledge, we can not compare it to his knowledge.

Ziyohonov's mood broken down and the wrinkles on his face seemed to be increasing.

-You are secretary of the region committee and you will teach us, I'm listening to you, -said putting hands on the table.

- You still did not understand why you were dismissed from your position, Ziyohonov.

-How can not I understand? Kindness! Make a open –heart ness. In a right place I could not be a strict. The period was powerful and severe. - Ziyohonov stopped, pressing his hands.

Orif aka tried to know what kind of person is he, that's why he stared to his face. Ziyohonov continued: - I was punished as a rule, I'm guilty. He is building generous building of the future and we are building it forever. We can not spare one or two million money, five or six hundred people. Left he dream, stand on hunger but don't have merry. We are building for the centuries for the new generation.

-Can the new generation understand this "strictness" –said Orif aka, -why to deceive yourself Ziyohonov, you are not dismissed your position for this. Wise worsas, strictness was much than expected, you lack of humanity kindness.

-Now you have come, make humanity yourself.

-The matter is that, coming here you are using the very old methods. The living condition of the people in a farm....

- We are under the service of the government comrade Ochilov.

- You are under the service of the people. The government cannot be agree unless the people, workers agree for this.

REFERENCES:

1. Aznaurova E.S. "Translation Theory and Practice" Tashkent 1989, p 244
2. Blokh. M.Y. "A Course in theoretical English grammar" M.1983., p.382
3. Buranov J.B. Hoshimov U.H Muminov O.M. " Normative course of English Grammar" Ukituvchi 1989., p.290
4. Murodova M.I. Badiiy adabiyotda „satira“ atamasining kelib chiqishi. Filologiya masalalari OAK jurnali E-ISSN: 2181 – 1237 DOI: 10.36078 2021/1-son.

UO'K 801:001.8

KONSEPSIYA MAYDON QURILISHI HAQIDA

G.K.Kutlimuratova, mustaqil tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada konsepsiya maydon qurilishi, xususan, sistemali tashkil etish prinsiplaridan biri semantik maydon prinsipi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, funksional-semantik maydon xususiyatlari ham tasniflangan.

Kalit soʻzlar: konsepsiya, leksema, maydon nazariyasi, periferiya, semantik maydon, kognitiv maydon.

Аннотация. В данной статье рассматривается один из принципов построения концепт-поля, в частности, принцип семантического поля. Также классифицируются функционально-смысловые признаки поля.

Ключевые слова: концепция, лексема, теория поля, периферия, смысловое поле, когнитивное поле.

Abstract. In this article, one of the principles of the construction of the concept field, in particular, the principle of the semantic field, is discussed. Functional-semantic field features are also classified.

Key words: concept, lexeme, field theory, periphery, semantic field, cognitive field.

Hozirgi vaqtda olimlar til birliklarini sistema sifatida oʻrganishni tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biri sifatida eʼtirof qilishmoqda. Sistemali tashkil etish prinsiplaridan biri semantik maydon prinsipidir. Ushbu atama ilk marta G.I.Ipsen tomonidan fanga kiritilgan, keyinchalik J.Trier (dastlab "konseptual semantik maydon" atamasini taklif qilgan), shuningdek, boshqa tadqiqotchilar tomonidan qabul qilingan boʻlib, u til fanining deyarli barcha sohalarida nihoyatda keng tarqalgan. Xorijiy olimlar (Y.Trir, Vaysgerber va b.) bu sohaga kiruvchi leksemalarning umumiy maʼnolari mavjudligini "semantik soha"ni farqlashning asosiy mezonini sifatida ilgari suradilar [9].

Rus tilshunosligida esa maydon nazariyasi F.P.Filin [1967]; V.G.Admoni [1964]; E.V.Guliga, E.I.Shendels [1967]; A.B.Bondarko [1967, 1972, 1984]; L.M.Vasilev [1971]; Y.N.Karaulov (1972); Y.D.Apresyan (1974); G.S.Schur [1974]; D.N.Shmelev [1977]; I.A.Sternin [1985, 1989, 1999]; Z.D.Popova [1984, 1989, 2002]; O.M.Voevodskaya [2001] va boshqalar tomonidan ishlab chiqilgan.

F.P.Filin ogʻzaki semantik maydonlarni "leksik-semantik guruhlar" atamasi bilan nomlagan. Olim ularga "tilning tarixiy taraqqiyot yoʻlidan kelib chiqqan holda oʻziga xos hodisa" boʻlgan "bir xil, qiyosiy maʼnoga ega boʻlgan leksik assotsiatsiyalar" deb taʼriflagan [8]. U har qanday semantik munosabatlarning umumiyliги bilan bogʻlangan sinonimlar, antonimlar va boshqa soʻz guruhlarini oʻz ichiga olgan.

F.P.Filin leksik-semantik guruhlardan soʻz hosilalarini ("uya"), soʻz birikmalarini, grammatik sinflarni, polisemantik soʻzlarning maʼno komplekslarini va mavzuiy guruhlarini ajratdi.

Y.N.Karaulov leksik-semantik sohani maʼno jihatdan bir-biri bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan bir tilning soʻzlari guruhi deb belgilaydi [6].

Y.D.Apresyaning taʼkidlashicha, semantik maydon kamida bitta umumiy semantik komponentga ega boʻlgan maʼnolar yigʻindisidan hosil boʻladi. Semantik maydonlar bir-biri bilan kesishadi. Har qanday semantik maydondan, ozmi-koʻpmi uzun boʻgʻinlar zanjiri orqali istalgan boshqa sohaga kirish mumkin, shunda "semantik makon shu maʼnoda uzluksiz boʻlib chiqadi".

I.A.Sternin maydon tushunchasining xususiyatlarini koʻrsatib berdi, ular orasida quyidagilar alohida ajralib turadi:

- 1) maydon – sistema munosabatlari bilan oʻzaro bogʻlangan elementlarning inventarizatsiyasi;

2) sohani tashkil etuvchi elementlar semantik umumiylikka ega bo'lib, tilda yagona vazifani bajaradi; g'

3) maydon bir jinsli va geterogen elementlarni birlashtiradi;

4) maydon komponentlardan – mikromaydonlardan hosil bo'ladi, ularning soni kamida ikkita bo'lishi kerak;

5) maydonning vertikal va gorizonttal tashkil etilishi: vertikal tashkil etish – mikromaydonlar tuzilishi; gorizonttal – mikromaydonlar munosabati;

6) maydon tarkibida yadro va periferik tarkibiy qismlar ajralib turadi; yadro dominant atrofida birlashadi;

7) yadroviy tarkibiy qismlar maydon funksiyalarini bajarish uchun eng muhim hisoblanadi, tizimli ravishda qo'llaniladi, maydon funksiyasini eng aniq bajaradi, boshqa tarkibiy qismlarga nisbatan eng ko'p uchraydi va ushbu soha uchun majburiydir;

8) yadro va periferiya o'rtasida maydon tomonidan bajariladigan funksiyalarni taqsimlash amalga oshiriladi: funksiyalarning bir qismi yadroga, bir qismi periferiyaga to'g'ri keladi;

9) yadro va periferiya orasidagi chegara xiralashgan, loyqa;

10) maydon tarkibiy qismlari bir maydonning yadrosiga va boshqa maydon yoki maydonlarning periferiyasiga tegishli bo'lishi mumkin;

1) turli sohalar bir-biriga qisman mos keladi, doimiy o'tish zonalarini hosil qiladi, bu til sistemasining maydon tashkil etish qonunidir [7].

So'nggi paytlarda maydonlarni darajalararo hodisa sifatida ko'rib chiqish an'anasi kuzatiladi. Til vositalarining ma'lum bir to'plamini biror sohaga nisbat berishning asosi bo'lib, u turli darajalarga mansub hodisalarda uchrashi sababli ham grammatik, ham leksik xususiyatga ega bo'lishi mumkin bo'lgan umumiy semantik xususiyatning mavjudligi hisoblanadi [3,4,5].

A.B.Bondarko funksional-semantik sohani ma'lum bir tilning ko'p darajali vositalari tizimi (morfologik, sintaktik, hosilaviy, leksik, shuningdek, birlashtirilgan – leksik-sintaktik va boshqalar), ularning funksiyalarining umumiyliigi va o'zaro ta'siri asosida birlashtirilgan deb hisoblaydi.

Funksional-semantik maydon tushunchasi ko'p darajali, strukturaviy geterogen til vositalari tizimini modellashtirish bilan bog'liq. Funksional-semantik maydon model sifatida makonning shartli g'oyasi bilan bog'liq bo'lib, unda maydonning markaziy va periferik tarkibiy qismlarining konfiguratsiyasi ko'rsatilgan, boshqa maydonlar bilan kesishish zonolari ajratilgan [3]. Shunday qilib, funksional-semantik maydon quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1) elementlar uchun umumiy invariant semantik funksiyalarning mavjudligi;

2) nafaqat bir jinsli, balki geterogen elementlarning ham o'zaro ta'siri;

3) quyidagi xususiyatlar hal qiluvchi rol o'ynaydigan tuzilmaning mavjudligi:

a) "markaz (yadro) – periferiya" bo'limi; b) berilgan guruhlashning tarkibiy qismlari va turli guruhlar o'rtasidagi bosqichma-bosqich o'tishlar, qisman kesishmalar, "umumiy segmentlar".

Maydonlarning kesishishi til hodisalari belgilarining ko'pligiga asoslanadi, ulardan biriga ko'ra, bu hodisa bir sohaga, ikkinchisiga ko'ra – berilgan bilan kesishgan "qo'shni" maydonga tegishli, shuning uchun umuman hodisalar ko'rib chiqilayotgan bir necha sohalarida ishtirok etishi mumkin [2].

Nutq qismlarini markaz va periferiyaga ega bo'lgan va boshqa sohalar bilan kesishgan maydonlar sifatida talqin qilish V.G.Admoni konsepsiyasida keltirilgan [1].

Fizik hodisalarga ega bo'lgan "klassik" maydon qurilishidan sezilarli farq, grammatik birliklarning maydon tuzilishi periferiyaning turli sohalarining notekis to'yinganligi, ma'lum bir birlikning ma'lum xususiyatlari bilan yadrodan ko'proq yoki kamroq chiqariladi. Grammatik birliklar maydon qurilishining o'ziga xos, ammo juda muhim holati – bu turli birliklar maydonlarining qisman mos kelishi, ya'ni ikkita sohada umumiy segmentning mavjudligidir.

E.V.Guliga va E.I.Shendels soha ichidagi til vositalari o'rtasidagi bog'lanishlar qolipiga ishora qiladilar: "Umumiy ma'nolarni ifodalash va nomlash uchun mo'ljallangan grammatik va leksik darajadagi turli vositalar o'zaro tasodifiy munosabatlar orqali emas, balki muayyan qoliplarni o'rnatish imkonini beruvchi munosabatlar orqali bog'lanadi. O'zaro ta'sir qiluvchi vositalarning

yig'indisi sistemani – grammatik-leksik maydonni tashkil qiladi [5], unda quyidagi xususiyatlar ajralib turadi:

1) tizimli munosabatlar bilan o'zaro bog'langan turli darajadagi vositalar to'plamining mavjudligi. Maydonga kirib, vositalar sohaning tarkibiy qismlariga aylanadi;

2) u yoki bu darajada uning tarkibiy qismlariga xos bo'lgan umumiy ma'noning mavjudligi;

3) maydonning umumiy qiymati bitta emas, u kamida ikkita qiymatga bo'linadi, ular qarama-qarshi yoki qutbli bo'lishi mumkin. Ushbu qiymatlarning har biri mikromaydon hosil qiladi;

4) maydon bir jinsli bo'lmagan va qoida tariqasida murakkab qurilishga ega bo'lib, u mikromaydonlarning gorizontaal va vertikal qismlari sifatida ifodalanishi mumkin. Mikromaydonlar gorizontaal tarzda joylashtirilgan, bir vaqtning o'zida makromaydonning tarkibiy qismlari bo'lgan mikromaydonlarning tarkibiy qismlari vertikal ravishda joylashtirilgan;

5) ko'pchilik sohalarda dominant ajralib turadi, uning atrofida maydonning o'zagi shakllanadi;

6) yadro dan uzoqda joylashgan tarkibiy qismlar maydonning chetida joylashgan;

7) tarkibiy qismlarning noaniqligi ularga bir sohaning dominant va boshqasining periferiyasi bo'lish imkoniyatini beradi;

8) tarkibiy qismlarning noaniqligi bir soha ichidagi mikromaydonlarni, shuningdek, turli mikromaydonlarni o'zaro bog'lash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi [5].

Tilning butun tuzilishida ajralib turadigan sohalar birlamchi (asosiy), tarkibiy jihatdan zaruriy va ikkilamchiga bo'linadi. Subyekt-kontseptual tipdagi leksik guruhlar birlamchi sohalarga, ikkinchi darajalilarga esa emotsional, so'zlashuv va boshqa lug'at sohalari kiradi. Ikkilamchi maydonlar birlamchi maydonlarni kesib, bir qator asosiy maydonlarning elementlarini birlashtiradi; ikkilamchi maydonlar "qo'shimcha" turdagi maydonlardir.

Maydon modeli tilni elementlarning doimiy qayta tuzilishi va ular o'rtasidagi munosabatlar mavjud bo'lgan quyi tizimlar sistemasi sifatida ifodalaydi. Maydon qurilishi jarayonida til hodisalari bilan ekstralingvistik voqelik o'rtasidagi dialektik bog'lanishlar namoyon bo'ladi, lingvistik ong xususiyatlari ochib beriladi, milliy – o'ziga xos xususiyatlar oshkor qilinadi.

Demak, tilshunoslik va semantikadagi "maydon" atamasi har doim kompozitsiyada yopiq bo'lmagan, yadro va periferiyaga ega bo'lgan murakkab, fazoviy birlik g'oyasi bilan bog'liq.

Aytish mumkinki, kontseptual xususiyatlar semalar sifatida namoyon bo'ladi va sememalar bilan mos kelishi mumkin, til va nutq tizimida tushunchaning barcha mavjud bo'lgan ko'rinishlari o'rganilayotgan kontseptning maydon strukturasini qurish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Адмони В.Г. Полевая природа частей речи (на материале числительных) // Вопросы теории частей речи. – Л., 1968. – С.99.
2. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л.: Наука, 1971. – С.114.
3. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л., 1984. – С.21.
4. Воеводская О.М. Лексико-грамматическое поле концепта // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж, 2001. – С.111-113.
5. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. К вопросу о языковых макро- и микрополях // Уровни языка и их взаимодействие: Тезисы научной конференции. – М., 1967. – С.9-10.
6. Караулов Ю.Н. Структура лексико-семантического поля // Филологические науки, 1972. – № 1. – С.57.
7. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, 1985. – С. 38-39.
8. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Языковедски исследование в чест на академика С. Младенов. София, 1967. – С.537-538.
9. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. – М., 1974. – С.20-29.

UO'K 81'3

INGLIZ TILIDAGI AOTMI TERMINLARINING GENETIK XUSUSIYATLARI

B.Makhammadov, O'quv-uslubiy boshqarma boshlig'i o'rinbosari, Navoiy davlat pedagogika instituti, Navoiy

Annotatsiya. So'zlarning genetik xususiyati bu so'zlarning kelib chiqishi ya'ni etimologiyasi tushuniladi. **Etimologiya** haqiqat va logiya— so'z; so'zning haqiqiy ma'nosi) — 1) so'z va morfemalarning kelib chiqishini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi; 2) so'zning kelib chiqishini

aniqlashga qaratilgan tadqiqot usullari majmui; 3) so'zning kelib chiqishi. 19-asr tilshunosligida "Etimologiya" termini "grammatika" ma'nosida ham qo'llangan.[1;1]

Kalit so'zlar: google chrome, yandex taxi, telegram, payme, etimologiya, kirim-chiqim, genetik xususiyatlar

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы происхождения и этимологии генетических особенностей мобильных приложений операционной системы Android на английском языке. Генетические особенности терминов означают, что этимология слова может высвободить основное значение корней. Этимология слова является одним из разделов языкознания, который может иллюстрировать происхождение корней и морфем, кроме того, термин «этимология» произошел от термина «грамматика» в XIX веке. В данной статье дается генезис некоторых английских слов, связанных с мобильными приложениями.

Ключевые слова: google chrome, yandex taxi, telegram, payme, этимология, expenditure, генетика терминов

Abstract. This article deals with the origin and etymology of genetc features of Android operating system mobil applications in the English language. Genetic features of terms mean that the etymology of the word can release main meaning of the roots. Etymology of the word is one of the sections of the linguistics which can illustrate the origin of roots and morphemes, besides that the term "Etymology" came from the term "Grammar" in XIX century. In this article it is given the genesis of some English words related to the mobile applications.

Key words: google chrome, yandex taxi, telegram, payme, etymology, expenditure, genetics

Kirish. Bugungi kunda barcha tillar o'sib bormoqda hamda lug'at boyligi ko'paymoqda. Shu qatorda ingliz tilini misol qilib olsak, garchi foydalanilayotgan ko'p so'zlar anchadan beri tilimizning ma'lum bir qismiga aylanib qolgan bo'lishiga qaramasdan, yangi so'zlar bu tilga doimiy qo'shilib kelmoqda. Ingliz tiliga ta'sir qiluvchi omillar quyidagilardir:

O'zga tillardan o'zlashgan so'zlar. Ingliz tili ko'p holatlarda odatda Anglo-sakson yoki Lotin tillaridan o'zlashgan hisoblanadi. Boshqa tillardan ham so'zlar olingandir.

Texnologiya va mahsulotlar nomlari orqali qo'shilgan so'zlar – Mazkur til odatda hozirgi urfdagi, qiziqishdagi hamda innovatsiyadagi hodisalarga o'zining ta'siri ko'rsatmoqda. Aynan aksariyat dasturlar, kompyuter texnologiyalarining yo'riqnomalari ingliz tilidan kirib kelmoqda. Masalan, google chrome mobil ilovasida foydalanilgan terminlardan oladigan bo'lsak, tap, app, account, sync kabi atamalar aynan tilga o'zlashmoqda. Tilning rivojlanishi uchun bundan tashqari mahsulotlarning nomlarining o'sishi muhim ahamiyatga ega. Xususan, mobil ilovalar orasidan, **Telegram, Yandex, Payme** kabi so'zlar ham hozirgi kunda doimiy ishlatiladigan atamalar qatoriga qo'shilmoqda.

Mashhur shaxslarning nomlari orqali til boyishi. Odatda biror shaxs ma'lum bir narsani ixtiro qilsa yoki yaratsa va bu narsa keng ommalashsa, shu inson nomini abadiylashtirish uchun aynan shu inson nomi keltirilgan atamalar yaratilishi mumkin. Jumladan, **mesmerize** – maftun qilmoq ma'nosini beradi, Avstraliyalik doktor va gipnozchi F.A Mesmer nomidan olingan. **Sideburns** – inson yuzidagi yon tomonlar tushuniladi. Mazkur so'z Amerikadagi yosh general E.Burnside nomidan kelib chiqqan.

Harflar qisqartmalaridan yasalgan nomlar orqali til boyishi. Ba'zi so'zlarning qiziqarli tarixi mavjud. So'zlarning kelib chiqishini o'rganish ularni yodlashning eng yaxshi usuli hisoblanadi. Ismlardagi bosh harflar ham o'rnida aytilsa, guruh hosil qiladi. Masalan, kompyuter dasturlardan birida hujjatlarni arxivlab, ixchamlashtiradigan ko'rinishga olib keladigan dasturning fayl kengaytmasi **ZIP** deyiladi. Bundan tashqari, barchamiz uchun ma'lum bo'lgan **TV** qisqarmasi ham ommalashgan yoki mobil ilovalarning atamalari tahlili jarayonida **QR(quick response)** qisqartmasiga ham duch kelasiz. Bunday so'zlar ko'plab uchraydi, **VIP, FAQ** va boshqalar.

Yuqoridagi ma'lumotlarni ko'rib turganingizdek, so'zlarning genetikasini o'rganish juda qiziqarli va foydali soha hisoblanadi. Ta'kidlanganidek, ingliz tili so'zlarining aksariyati Lotin va Grek tillaridan yoki bo'lmasa old va orqa qo'shimchalar qo'shilishi natijasida shakllangan. Ushbu faslda aynan ingliz tilidagi mobil ilova terminlarining genetik tahlili bilan yoritiladi. Mazkur faslning

asosiy maqsadi mobil ilovalardagi terminlarning turli tillardan olingan soʻzlarini aniqlash va Ingliz tilida ifodalanish etimologiyasini tasvirlab beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dr.Arun. K.Beheraning maqolasida ta'kidlashicha, Ingliz tilining 30 foiz soʻzi mahalliy hisoblanadi. Bu soʻzlar kamligiga qaramasdan keng hajmdagi leksik va sintaktik tuzilishlarga ega. Baʼzida mahalliy va olingan soʻzlarni ajratib olish qiyin. Maʼlumki, agar tillar uzoq vaqt bir biri bilan uygʻunlashgan boʻlsa, tilning boyishiga taʼsir qiladi. Baʼzi soʻzlar dastlab vaqtincha foydalanish uchun olinadi, lekin keyinchalik soʻzlar moslashgan keyin doimiy foydalanilishga oʻtadi, aynan shu jarayon olingan soʻzlar hisoblanadi. Finkensted, Volf, Neuhaus, Herget tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga koʻra, zamonaviy ingliz tilining turli tillardan kirib kelgan soʻzlari mavjud. Ularni foizlarga hisoblaganda, Lotin tili (ilmiy, tibbiy, huquqiy soʻzlarni hisobga olganda), Fransuz, Nemis. Grek va boshqa tillar 29%, 29%, 26%, 6% va 10% ni tashkil etar ekan. Skitga koʻra, ingliz tili 178 ta Anglo sakson lahjasiga tegishli oʻzak soʻzlardan va 280 tasi esa boshqalardan iborat va koʻp soʻzlar Lotin va Grek tilidan olingani taʼkidlangan. [2;18]

Genrining aytishicha, 12 ta Lotin va 2 ta Grek tilidagi oʻzak soʻzlar va 20 ta koʻp qoʻllaniladigan old qoʻshimchalar taxminan 100.000 mingta soʻzga asos boʻladi. [4 ; 4]

Ingliz tiliga boshqa tillardan kelib chiqqan soʻzlar orasida quyidagilar mavjud: Ad hoc, Bona fide, Calendar, Pro-forma, Verbatim (Lotin tilidan); Artist, Bureau, Chef, Diplomat, Justice, Gallop, Precis, Restaurant (Fransuz tilidan); Cookies (nemis tilidan), Bangle, Bungalow, Curry, Jungle, Loot, Pyjamas, Shampoo, Yoga (Hind tilidan), Democracy, Eureka, Plethora (Grek tilidan); Gestalt (Nemis tilidan); Guitar (ispan tilidan); Lemon (forsiy tilidan); Mafia, Opera, Piano, Pizza, Studio, Solo, Traffic, Umbrella, Volcano (italyan tilidan); Paper (arab tilidan); Robot (chex tilidan); sputnik, troika (rus tilidan); Tsunami (yapon tilidan); Yoghurt (turk tilidan), Zero (arab tilidan); [4;20]

Tadqiqot metodologiyasi (Research methodology). Ingliz tilidagi aksariyat soʻzlar olingan bilan bir qatorda, ilmiy ishda terminlari tahlil qilinayotgan atamalar ham mobil ilovalardagi soʻzlar ham olingan boʻlishi mumkin. Bu holatni aniqlash uchun Google chrome kabi axborot izlovchi dasturlarga yuzlanganda soʻzlarning genetikasini aniqlab beruvchi onlayn mobil va veb-saytlar (etymonline.com) mavjudligini aniqladi.

Shunga koʻra, yuqoridagi nomi keltirilgan veb-sayt orqali soʻzlarning genetikasi oʻrganilganda quyidagilar aniqlandi. Birinchi telegram mobil ilovasidagi atamalar oʻrganilganda,

Telegram - ushbu atamadagi tel qoʻshimchasi, soʻz hosil qiluvchi element sifatida olingan boʻlib, xuddi television soʻziga oʻxshab, Grek tilidan olingan olingan boʻlib, uzoq masofa maʼnosini beradi, genetik jihatdan grek tilidagi “teleos” soʻzidan olingan hisoblanadi. **Gram qoʻshimchasi** esa ot yasovchi qoʻshimcha hisoblanib, Grek tilidagi gramma yaʼni harf, yozma harf anglatuvchi soʻzdan olingan boʻlib, ikkalasi qoʻshilganda telegram soʻzi yasalgan. Ushbu atama 1850 yillar aniqrogʻi Albaniyadagi “Tunggi jurnal”, 6-aprel, 1852-yildagi sonida dastlab foydalanilgan. [5]

Google Chrome – ikki komponentli atama boʻlib, **google** – atamasiga taʼrif beriladigan boʻlsa, ushbu atama 1999-yildan boshlab foydalanildi. Google.com domeni 1997 yilda roʻyxatdan oʻtgan boʻlib, mashhur kompaniya ham aynan shu nomdan olingan. Kompaniyaning maʼlumot berishicha, bu google nomi googol atamasi bilan chalkashlik hosil qilgan, maqsadi millionlab maʼlumotlarni bitta toʻrga jamlaydigan qidiruv tizimini yaratish boʻlgan Lari Peyj va Sergey Blinlarning gʻoyalariga katta taʼsir koʻrsatgan. Merriam-webster ingliz izohli lugʻatida Googol – uzun son sifatida tushuniladi yaʼni 10100 tarzida. **Chrome** - atamasi Fransuz tilidan olingan boʻlib, ushbu nom Fourkroy va Haviy tomonidan yangi element sifatida olib kirilgan, lekin dastlab ushbu atama Grek tilidan boshqacha atalgan khroma yoki chromium tarzida. Keyinchalik metal tarzida Fransuz kimyogari 1798-yilda Luiz Nikolas Vakvilini xrom chrome tarzida nom beradi. Google Chrome mobil ilovasining belgisi ham xrom elementiga oʻxshab ishlab chiqilgan.

Yandex.taxi – yandex atamasi ham google chrome ga oʻxshab, Rossiya davlati dasturchilari tomonidan ishlab chiqilgan qidiruv tizimi hisoblanadi. Bu tizim tarmoqlangan boʻlib, tur xil maʼlumotlarni izlashda yordam beradi, xususan, koʻrib turganingizdek, taksi haydovchilarini ham. Yandex atamasi birinchi kelib chiqishi, Akradiy Voloz va Borovskiylarga borib taqaladi. Ular Arkadiya deb nomlangan kichik kompaniyada qidiruv texnologiyalari ustida ishlashardi. 1993-yilda

ularning bu tizimi rivojlangandan keyin nomni o'zgartirishga kelishib olishadi. Ingliz tilidagi "search" va "index" (ikkala so'z ham qidirmoq ma'nosini beradi) atamaları ular uchun muqobil shakl hisoblanadi va ikkalasi orasidan "index" atamasi tanlanadi. "Yet Another Indexer" so'zining qisqartmasi "Yandex"ni o'ylab topishadi. Shundan so'ng, Voloz dastur logotipidagi so'zning birinchi ikkita inglizcha harflarini Ruscha harflar bilan YA("Ya" – ingliz tilida Men – I ma'nosini anglatadi) ga o'zgartiradi, shu bilan ushbu atama ikki tilliga aylanadi. **Yandex** kompaniya sifatida 2000-yilda faoliyatini boshlaydi.

Taxi – atamasi taximeter cab so'zining qisqartmasi bo'lib, 1907-yilning mart oyida Londonda foydalanilgan.

Payme – mobil ilovasi 2013-yilda o'zbek dasturchilari tomonidan yaratilgan bo'lib, barcha turdagi to'lov va o'tkazmalar uchun foydalaniladigan xizmat turi hisoblanadi. Pay – atamasi 1200-yilda eski Fransuz tili paier so'zidan olingan. Me- olmosh sanalib, eski Ingliz tilidan olingan. Ingliz tilida I - kishilik olmoshining, to'ldiruvchi vazifasini bajaruvchi, so'zi hisoblanadi.

Yuqorida barcha mobil ilovalar nomlarida qo'llanilgan atamalarini etimologik tahlil qilindi. Mobil ilovalardagi qolgan terminlarni ham tahlil qiladigan bo'lsak, telegram mobil ilovasidagi terminlar quyidagilar:

start (fe'l) – eski ingliz tilidagi "steortian" so'zidan olingan,

group (ot) – 1690 yillarda Fransuz tilidagi "groupe" so'zidan olingan.

Contact (ot) - Lotin tilidagi contactus so'zidan olingan. 1620-yillarda

Code (ot) – 1300-yilda eski Fransuz tilidan code so'zidan olingan

Bots (ot) – 2000 yillarda kirib kelgan, **robot** so'zining qisqa shakli. Ushbu atamaning kelib chiqish aniq emas.

Calls (ot) - ot so'z turkumida turli ma'nolari bo'lgani uchun ushbu so'zning o'zagi gal - eski hind yevropa tillaridan olingan. Aynan call telefon orqali aloqa ma'nosida 1878 yildan boshlab foydalanilgan.

People (ot) - xalq ma'nosida ushbu so'z Lotin tilining populus so'zidan olingan. Odamlar ma'nosida esa 1300-yillardan Anglo-Fransuz tillar aralashmasidan kelib chiqqan, ya'ni peple, people.

Friend (ot) – eski ingliz tilining freond so'zidan kelib chiqqan. Eski ingliz tilida feond va freond so'zlari bir biriga qarama qarshi bo'lib kelgan. Aniqroq aytadigan bo'lsak, friend so'zining antonimi zamonaviy ingliz tilida enemy so'zi hisoblanadi.

Invite (fe'l) – ushbu so'z Lotin tilining invitare so'zidan olingan

Voice (ot) – eski fransuz tilibubg voiz so'zidan kelib chiqqan, shu ma'nodan Lotin tilining vocern so'zi ham ushbu so'zning asosi bo'ladi.

View (ot) – 15 asr boshlarida fransuz tilining vewe so'zidan olingan.

File (ot) – aslida ushbu so'z fransuz tilining file so'zidan kelib chiqqan bo'lib, 1954-yildan boshlab kompyuter maqsadlaridan foydalanila boshlagan.

Store (ot) – Ingliz tilining amerika lahjasida ushbu so'z 1721 – yilda tovarlar saqlanadigan joy ma'nosida ishlatilgan. Ushbu atama kompyuter yoki telefon xotirasida bundan tashqari mobil ilovalardagi ma'lumotlarni saqlash ma'nosining kirib kelishi, dastlabki zamonaviy kompyuter dasturlarining yaratilishi bilan bog'liq ya'ni 1975 yilda Mikrosoft kompyuterlar uchun windows dasturi.

Username (ot) – user va name so'zlar qo'shilmasidan hosil bo'lgan, user so'zi kompyuterlar dasturlari foydalanuvchisi ma'nosida 1967 yildan boshlab ishlatilgan. Name so'zi eski ingliz tilining nama, noma so'zlaridan olingan. Ushbu so'zning asl o'zagi no-men bo'lgan.

Profile (ot) – file so'ziga, old qo'shimcha pro qo'shilishi natijasida, o'zlashgan so'z bo'lib, ushbu so'z 1650 yillardan boshlab foydalanilgan, lekin ayni hozirgi zamonaviy ingliz tilidagi ma'noni anglatmagan. Bugungi kundagi ma'noni berishi 1734-yildan boshlangan.

Country (ot) – ushbu atama 13 asr o'rtalaridan boshlab foydalanilgan, ayni ma'nosi esa eski fransuz tilining countree, cuntrede so'zlaridan olingan, chunki shu davrlardan boshlab Fransiya davlat bo'lib shakllanishni boshlagan. Ushbu so'z aslida 16 asrlargacha odatda qishloq hududlariga nisbatan ishlatilgan.

Location – 1590 yillardan boshlab hozirgi ma'noda foydalanilgan, lekin Lotin tilining locationem so'zi ham ayni ma'noni anglatgan.

Chat (ot) – ushbu atama 1520 yildan boshlab foydalanilgan, eski ingliz tilidan yuzaga kelgan, ya'ni oldingi holatda bema'ni suhbatlashish ma'nosini bergan, hozirgi zamonaviy ingliz tilida onlayn tarzida, muloqot qilinadigan mobil ilovalar ko'p. Shular orasidan, telegram ham xuddi shunday muloqotlarni yaratishga xizmat qiladi. Bugungi kundagi ma'nodagi holatda foydalanish 1994 yildan boshlangan.

Message – atama 1300 yillardan boshlab foydalanilgan, eski fransuz tilidan olingan bo'lib, ushbu tilda ham yozilishi biri xil bo'lgan. Ilgari xabarlar kabutarlar yoki elchilar orqali yuborilgan bo'lsa, bugungi kunda nomalar mobil qurilmalarimizdagi maxsus xabarlar jo'natish uchun mo'ljallangan mobil ilovalar orqali yuborilmoqda.

Forward – ushbu atama eski ingliz tilidagi forewardde so'zidan olingan bo'lib, dastlab sifat so'z turkumidagi ma'noni bergan, bunday holat 1520-yillardan boshlangan. Keyingi bosqichda yuborilgan xatlarni boshqasi orqali jo'natvorish ma'nosida esa 1757-yildan boshlab foydalanilgan. Ilgari haqiqiy xatlar yuborilgan bo'lsa, hozirga kelib, ushbu xatlar e-mail orqali yuborilmoqda.

Tahlil natijasida ko'rilgan atamalarning barchasi, telegram mobil ilovasi terminlarining genetik xususiyatlari edi, keyingi terminlari tahlil qilinadigan mobil ilova bu **google chrome** hisoblanadi:

Home (ot) – eski ingliz tilining “ham” so'zidan olingan bo'lib, 1765 –yildan boshlab ushbu atama fe'l ma'nosida ishlatila boshlagan.

Web (ot) – Eski ingliz tilining “webb(tola)” so'zidan olingan bo'lib, 13-asr o'rtalarida “o'rgimchak to'ri” ma'nosida foydalanila boshlangan. Internetda ishlatilishi 1992 yildan boshlangan.

Browser (ot) – 1845-yilda dastlab fe'l ma'nosida foydalanilgan (ko'rib chiqish). Kompyuterlardagi dasturlarda esa 1982-yilda foydalanila boshlangan, xususan, birinchi Apple kompyuterlarida Lari Tesler tomonidan PARC deb nomlangan qidiruv tizimi ishlab chiqilgan.

Page (ot) – dastlab ushbu atama 1200-yillarda eski fransuz tili va lotin tilidan foydalanilgan pagine so'zidan olingan. Ayni mobil ilovalardagi ma'nosini anglatishi 1982-yildan boshlanadi.

Screen (ot) – 14 asr boshlarida eski Fransuz tilining escran(olov ko'rinishi) so'zidan olingan bo'lib, hozirgi kundagi ma'nosida 1946-yildan boshlab foydalanila boshlangan. Internet dasturlarida esa 1999-yildan boshlab ishlatilgan.

Desktop (ot) - qo'shma so'z hisoblanadi. 1873-yildan boshlab desk-top tarzida ishlatilgan, kompyuterlardagi asosiy menyu sifatida ya'ni kompyuter ko'rinishida 1983-yildan foydalanilgan.

Feedback(ot) – feed + back so'zlari qo'shilmasidan hosil bo'lgan. 1920-yildan axborotda foydalaniladigan signal ma'nosida ishlatilgan, keyinchalik ikki so'z bir holatda ot so'z turkumiga o'zgartirilib, 1955-yildan boshlab bugungi kundagi tarjimasi (fikir-mulohaza) bo'yicha foydalanish boshlangan.

Classroom (ot) – 1811 yildan boshlab, ushbu bitta atama sifatida foydalanilgan, class(ot) – 14-asrdan Fransuz tilining classe(tabaq) so'zidan olingan bo'lib, aynan hozirgi ma'nosida (dars mashg'uloti) 1650-yillardan boshlab foydalanilgan. 2014-yilda da esa google kompaniyasi google classroom talabalarining masofiva ta'limga jalb qilish uchun mazkur loyihasini ishga tushirgan.

Cookie (ot) – 1730-yildan boshlab, shotlandiyaliklar katta bulochka deb tarjima qilishgan, lekin mobil ilovalarga qanday aloqasi bor degan savolga, quyidagicha javob berish mumkin: bu atama veb-qidiruv tizim dasturchisi L.Montulli tomonidan ishlab chiqilgan. Bu atama ingliz tilidagi “magic cookie” so'zidan olingan bo'lib, dasturda ma'lumotlarni qabul qiluvchi va javob qaytaruvchi vazifasini bajaruvchi ma'nosida keladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendation). Ta'kidlash joizki, so'zlarning genetik xusuiyati va etimologiyasini bilish yangi tilni o'rganishda katta yordam beradi. Bundan tashqari ingliz tili o'rganuvchi talabalar genetik xususiyatlardan foydalangan holda har bir so'zni taqqoslash orqali o'rganishi ular uchun qulay hisoblanadi. Bu orqali esa o'rganuvchilar ingliz tili va mahalliy til o'rtasidagi aloqalarni yaratishi ham mumkin. Ma'lumki, ingliz tili so'zlarning omonimlik va ko'p ma'nolilik jihati o'ta kuchli hisoblanadi, shu sabab, So'zning asl ma'nosini tushunish, shuningdek,

uning o'tmishda ham, hozirgi paytda ham qanday qo'llanilganligini anglash uning ishlatilish holatlarini va ma'nosini tushunishingizni oshirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dr.Arun.K.Behera – Etymological analysis of English words // Cross-Currents: An International Peer-Reviewed Journal on Humanities & Social Sciences – 2015 - № 1 – b 18 – 20
2. Mario Dominkovic – Historical background of the contact between celtic languages and English: Dis assis. – Strossmayer universiteti, Osijek, Xorvatiya, 2016. - 4-bet
3. R.Stockwell, D.Minkova – English words: History and structure, University of California, Los Angeles, DOI: 10.1017/CBO9780511791161
4. O.Sekerci, The easter origin of English words, Journal of language and lingustic studies, Vol.3, No1, April 2007
5. Joseph T.Shupley, Dictionary of word origins, Littlefield, Adams, New Jersey, - 1979 – pp
6. Leonard Bloomfield, Language, New York: Henry Holt, 1933: 156.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Etimologiya>
8. https://www.etymonline.com/word/telegram#etymonline_v_7690
9. https://www.cuesta.edu/student/resources/ssc/study_guides/vocabulary/802_vocab_etymology.html

UDC 37.013.8

PEDAGOGICAL STRATEGIES OF IMPROVING ENGLISH IN ANDRAGOGY EDUCATION

M.M.Mavlonova, teacher, Everest educational center, Tashkent

Аннотация. Мақолада андрагогик таълимда инглиз тилини такомиллаштиришнинг педагогик стратегиялари муҳокама қилинади. Касб-ҳунар таълими ходимнинг меҳнат бозорида рақобатбардошлигини ошириш жараёнида қўшимча касбий таълим тизими алоҳида ўрин тутadi. Айнан шу таълим тизими узлуксиз таълимнинг ажралмас қисми сифатида катталар шахсини ижтимоийлаштириш ва ривожлантиришнинг муҳим омилidir.

Калит сўзлар: касбий таълим, касбий ҳаракатчанлик, инсон шахсияти, иштирокчиларга ҳурмат, таълимдаги андрагогика.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические стратегии совершенствования английского языка в андрологическом образовании. Профессиональное образование стало фактором повышения конкурентоспособности работника на рынке труда. Особую роль в этом процессе играет система дополнительного профессионального образования. Именно эта образовательная система, как неотъемлемая часть непрерывного образования, является важнейшим фактором социализации и развития личности взрослого человека.

Ключевые слова: профессиональное образование, профессиональная мобильность, человеческая личность, уважение к участникам, андрагогика в образовании.

Abstract. The article discusses some pedagogical strategies for improving the English language in andragogy education. Vocational education has become a factor in increasing the competitiveness of an employee in the labor market. The system of additional professional education plays a special role in this process. It is this educational system, as an integral part of lifelong education that is an essential factor in the socialization and development of the personality of an adult.

Key words: professional education, professional mobility, human personality, respect for participants, andragogy in education.

The domestic system of vocational education has undergone considerable modifications recently as a result of shifts in our society's social and economic realms. The expansion of individual private activities, together with the introduction of small and medium-sized businesses under various forms of ownership, caused a shift in the population's job sectors and called for the creation of specialists with high levels of professional mobility.

It is feasible to guarantee a person's ongoing personality development as well as the fulfilment of his or her professional and cognitive demands within the framework of this educational system. The evolution of this system depends on the construction and development of new models of how it

functions, as shown by an examination of the theory and practice of extra professional education. First, both international and local scholars address the topic of the methodological underpinnings of adult education and present the fundamental tenets for structuring the educational process.

As a result, the majority of American authors view the creation of a respectful environment as the key premise in adult education. For instance, M. Knowles states in his writing "the training environment should be defined by mutual trust and respect" [3]. According to S. Brookfield, "respect for the participants in the educational process for the significance of each of them" [1] should be the primary goal of adult education. Adults in the audience contribute years of their life experience. The learning process is greatly aided by this experience. It may be effectively applied to foster an environment of respect among those involved in the learning process. "Each one is enhanced by the experience of the other" in such a framework (M. Knowles). S. Brookfield, D. Mezirov, and P. Cross are just a few authors who have emphasized the significance of leveraging students' real-world experience as a major element in adult education. The immediate application of what has been taught is another adult learning concept that American academics have highlighted.

The experience of teaching demonstrates that people are very pragmatic in their motivation. They make an effort to use the new information or abilities right away. P. Cross discovered that "most people are not interested in learning for the purpose of using it in an illimitable future or in acquiring answers to problems that they do not have" [2] in support of this.

This is related to another adult education concept, which states that instruction should focus on problem solving and help improve a specialist's critical thinking. According to M. Knowles, "learning is a process of developing one's capacity to cope with life events one now faces" [3]. Helping individuals use their training experience to resolve both personal and professional issues is crucial.

An adult must be prepared for this since critical reflection of experience and its quick application are the foundations of good learning. As a result, one of the fundamental tenets of adult education is the assessment of an adult's level of preparation for learning. American scholars view preparedness as a mix of experience and a person's own willingness to assume a new role or viewpoint rather than just as a type of state of mind. The partnership between the instructor and the learner is another adult education tenet identified by international specialists. Identifying "issues and obstacles that need to be overcome in order to enable students to become meaningful members of society" is the goal of adult learning, according to E. Lindemann [1]. The aforementioned principles have a direct impact on cooperation. Respect must exist between student and instructor for meaningful collaboration to occur.

To assist students use what they learn in problem solving, the program planner should take into account the experiences of the students. This will help them engage in critical reflection, which can spark more action and reflection. According to S. Brookfield, cooperation implies adult participants in various research and activities are on an equal footing. As a result, according to J. Spiro, "nine common principles according to which effective adult education is characterized by the creation of an environment of respect among participants; full use of the experience of the listeners; ensures the application of what has been learned; relies on problem-solving; promotes critical reflection; provides research, action, and reflection (practice); takes into account readiness" The andragogical model of adult education created in the 1960s in the United States was founded on these concepts.

These adult education tenets are formulated and supported by domestic scientists.

1. Appreciate life. It is necessary to model situations in the learning process that enable adults to realize the specifics of the values that underlie the activities of the subjects of education, accept them on a personal level, and emotionally "experience" in the process of understanding and acceptance in order to create the conditions for positive self-realization of adults in the learning process. At the action level, what is not "lived through" is not acceptable. Hence, the relationship between the adult learning process and their prior life and work experiences is given particular emphasis.

2. The application of active learning methods. Adults tend to "hang on" to their beliefs and professional preconceptions until they become aware of the necessity and benefits of rejecting some of them on a practical level. Active learning strategies, particularly group work, are required to

address this issue. The benefit of working in small groups is the capacity to foster cooperative activities amongst individuals with various life and professional experiences, psychological make-ups, and educational requirements.

3. The formalization of the learning process' outcomes and the relative "completeness" of the learning process. One technique to sustain and grow strong motivation for the learning process is via doing this. Algorithms, technologies, and programs used in professional fields, as well as author's techniques and programs, projects, and self-presentations, are examples of educational activity products. The technique of presenting abstracts, in which the opinions and methods of eminent scientists, educators, managers, and other professionals are compared together with an examination of their own professional experience, was highly effective.

4. "Dive". It happens when an instructional activity takes center stage for a while. Immersion suggests a long period of action, internal concept unity throughout the educational process, "focusing" attention solely on the activity's aims, and "disconnection" from the environment's familiar surroundings.

5. Support for reflection as you learn about the direction and outcomes of educational activities. In this instance, a person behaves both as a subject of management (I am the controller) who plans, organizes, and evaluates its own activities and as an object of management, (I am the performer). Adults have trouble reflecting on their professional and educational pursuits, as experience has shown. Analyzing the circumstance is done instead of thinking back on one's own actions; this process is marked by intense emotional tension. Adult students more frequently attribute the causes of issues and failures in their activities to "external causes" such as the state of the nation, a lack of leftover funds, "poor leaders," etc. The subjects of the educational process start to search for "internal" causes for their mistakes as they acquire the reflective support techniques.

6. Communication cultures' consistency. Adults sit down at their computers with various communication subcultures that have developed as a result of their prior professional and personal experiences. However, the ability for cooperative collective activity in the conversation mode only exists in the context of a developed communication culture. Conducting trainings based on particular adult-relevant interactions, such as developing and defending professional activity projects, is an useful way to teach the norms of successful communication.

7. Organizing the learning process according to the modular approach. By relying on this idea, learning models may be swiftly developed that are as near to meeting the demands of certain student categories as feasible or fast rebuilt in response to the evolving needs of adult learners [4]. The proposed principles do not entirely contradict the didactic pedagogical concepts. They somewhat develop them and partially connect to them. It is difficult to encounter a circumstance in real life when the andragogical model of education and its tenets would be fully appropriate. It is not necessary to do away with the pedagogical model; rather, as a person matures, more andragogical concepts should be incorporated into his education.

The existence of specific characteristics that set this type of education apart from others, from the viewpoints of the user and provider of educational services, the legislative framework, organizational structure, learning technologies, etc., is convincingly demonstrated by an analysis of various viewpoints on the process of continuous adult education. The unique characteristics of each educational system must be considered while replicating it within the context of supplementary professional education.

REFERENCES:

1. Brookfield S.D. Theory and practice in the study of adult education: The epistemological debate. -L.: Routledge, 1989. -346 p.
2. Cross. P.K. Adults as Learners / P. K. Cross. - San Francisco: Jossey-Bass. 1984.-271 p.
3. Knowles M.S. The modern practice of adult education: From pedagogy to andragogy (Rev. Ed.) / M.S. Knowles. - N. Y.: Association Press. - 1980. - 400 p.
4. Lindeman E.C. The meaning of adult education / E. C. Lindeman. - Norman: University of Oklahoma, 1989.- 258 p.

TILSHUNOSLIKDA AKSIOLOGIK YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI**I.U.Minnikulov, PhD, O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqola lingvoaksiyologiyaning falsafiy, nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Xususan, maqolada lingvoaksiyologiyaning vujudga kelish sabablari, uning falsafiy, ilmiy-nazariy asoslari, obyekt va predmeti, maqsad va vazifalarining belgilanishi bilan bog'liq masalalar muhokama qilingan. Shuningdek, baho va qadriyatlar lingvoaksiyologiyaning o'rganish obyekti sifatida muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: aksiyalogiya, lingvistik aksiyalogiya, baho, qadriyat, qadriyatlar tizimi, aksilqadriyat, aksiologik shkala.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу философских, теоретико-методологических оснований аксиолингвистики. В частности, в статье рассматриваются причины возникновения лингвоаксиологии, ее философские, научно-теоретические основания, определение ее объекта и предмета, целей и задач. Также рассматриваются оценки и ценности как объект изучения аксиолингвистики.

Ключевые слова: аксиология, лингвистическая аксиология, оценка, ценность, система ценностей, антиценность, аксиологическая шкала.

Abstract. This article is devoted to the analysis of the philosophical, theoretical and methodological foundations of linguoaxiology. In particular, the article discusses the reasons for the emergence of linguoaxiology, its philosophical, scientific-theoretical foundations, the definition of its object and subject, aims and tasks. Also, evaluations and values are discussed as the object of study of linguoaxiology.

Key words: axiology, linguistic axiology, assessment, value, value system, anti-value, axiological scale.

Kirish. Tilning imkoniyatlari, mohiyati shu darajada murakkab tuzilishga egaki, uni tadqiq etish tilshunoslik oldiga yanada dolzarb vazifalarni qo'yadi. Bunda tilning ma'lum jihatini yoritishda uni o'rganishning muayyan yondashuvi talab etiladi. Ko'rinadiki, bu esa o'z o'rnida tilshunoslikning yangi yo'nalishlari, tadqiq tamoyillari yuzaga kelishini taqozo etadi. Jumladan, bugungi kunda tilga aksiologik yondashuv – *aksiolingvistika* – ham mana shunday vazifalardan birini amalga oshirish uchun tilshunoslikda paydo bo'lgan so'nggi yondashuvlardan biri sifatida talqin etilmoqda. Tilshunoslikning bo'limlari, yo'nalishlari o'z tadqiqot metodologiyasi, nazariy-ilmiy asoslari, obyekt va predmeti, maqsad va vazifalariga ega bo'lgani kabi ushbu yo'nalish ham ushbu xususiyatlardan holi emas, albatta.

Dolzarblik va hozirgi holati. Lingvistik aksiologiya jahon tilshunosligida tilshunoslikning ancha rivojlangan sohalaridan biriga aylanib ulgurgan. Ilmiy adabiyotlarda ushbu sohaning paydo bo'lish omillari, sabablari antroposentrik tilshunoslikning vujudga kelishi bilan izohlanishi sir emas, albatta. Shuningdek, qayd etish joizki, mazkur soha o'zbek tilshunosligida ham ma'lum darajada o'z o'zni va ahamiyatini topdi desak adashmaymiz. Shunday ekan, tilimizning, xususan, o'zbek tili (jumladan, boshqa tillar)ning imkoniyatlarini yanada chuqurroq tadqiq qilishda, xususan, uning aksiologik aspektini o'rganishda, tilning aksiologik imkoniyatlari, dunyoning aksiologik tasvirining tilda aks etish xususiyatlarini tadqiq etishda ushbu yo'nalishning ilmiy-nazariy asoslari, metodologik tamoyillari, obyekt va predmeti, maqsad va vazifalarini ilmiy-nazariy asoslash muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur vazifani amalga oshirishda ushbu maqola ma'lum darajada xizmat qiladi.

Tahlil va muhokama. Mikhail Permilovskiyni qayd etishicha, aksiologiya obyektiv voqelikning aksiologik hodisalarini o'rganuvchi maxsus falsafiy soha bo'lib, o'z integrativ funksiyasiga ko'ra, qadriyatlarning falsafiy, umumiy-huquqiy va ekologik ma'nodagi turli talqinlarini tahlil qilishni amalga oshiradi [5, 2012, 162]. Ko'rinadiki, aksiologiya obyektiv voqelik hodisalarini aksiologik aspektda o'rganish bilan birga qadriyatlarning turli nuqtai nazar (falsafa, huquq, ekologiya va boshq.) dagi talqinlarini tahlil qilish bilan shug'ullanadi. Inson huquq va erkinliklari qonun

sohasidagi aksiologik yondashuv masalalari sifatida qayd etilishi ta'kidlanadi [5, 2012, 163]. Aniq bo'ladiki, ma'lum sohaga oid qadriyatlar ushbu sohada aksiologik yondashuv muammolari sifatida o'rganilishi mumkin.

Diana Ilieva aksiologiyani fan sifatida shunday tavsiflaydi: aksiologiya qadriyatlar nazariyasi haqidagi fan bo'lib, u qadriyatlarning tabiati, ularning voqelikdagi o'rni va qadriyatlar olamining tuzilishi, ya'ni, turli qadriyatlar, ular bilan ijtimoiy-madaniy omillar o'rtasidagi munosabatlar, shaxsning ruhiy tuzilishini o'rganadi. Milliy qadriyatlar tizimi orqali baholash milliy til tizimida har bir jamiyatda o'ziga xos madaniy modelga asoslangan baholash mezonlari bilan kodlangan [1, 2017, 24]. Demak, aniq bo'ladiki, aksiologiya qadriyatlar tabiati, tuzilishi, real voqelikdagi o'rni, shaxs ruhiy tuzilishi kabi masalalarni o'rganuvchi fan bo'lib, u milliy qadriyatlar tizimida baholashni rag'batlantirar ekan, ushbu jarayon mazkur millatning madaniy modeli asosidagi baholash mezonlari asosida amalga oshiriladi. Aksiologiya ma'lum millatni uning qadriyatlari tizimi orqali baholash imkoniga ega bo'ladi va bunda baholash tamomila mazkur xalq madaniy kodiga asoslangan mezonlar doirasida bajariladi.

Natalia Zerkina ham aksiologiyaning fan sifatidagi xususiyatlari xususida xuddi shunday fikrlar bildiradi: aksiologiya falsafiy fan bo'lib, "qadriyat" kategoriyasini, qadriyatlar olamining xususiyatlarini, tuzilishi va iyerarxiyasini, uni bilish usullarini va ontologik holatini, shuningdek, qadriyat mulohazalarining tabiati va o'ziga xos xususiyatini o'rganadi. Aksiologiya qadriyatlarning tabiati, ularning voqelikdagi o'rni va qadriyatlar olamining tuzilishi bilan bog'liq masalalarni, ya'ni turli qadriyatlarning o'zaro bog'liqligi, ijtimoiy va madaniy omillar bilan munosabatlari va shaxsning tuzilishini o'rganadi [6, 2015, 25].

Reinhard Pauls qayd etishicha, XIX asrning ikkinchi yarmida aksiologiya *baho* va *qadriyat*ning umumiy nazariyasi sifatida rivoshlanishishi nemis faylasufi *Rudolf Hermann Lotzega* borib taqaladi. Shuningdek, muallif e'tirof etadiki, aksiologlar baholash aktlari amalga oshiriladigan kontekstlarning keng doirasi uchun yagona asosni ta'minlash uchun umumiy *qadriyat* tushunchasini (*mavhum ot* sifatida) ishlab chiqishga kirishdilar va bu bilan aksiologiyaning asosiy jihatlariga e'tibor deyarli berilmay, uning umumiy jihatlariga diqqat qaratilgan [7, 1990, 16]. Aksincha, bu o'rinda turli xil qadriyatlarning xilma-xilligi va baholash sodir bo'ladigan vaziyatlarning cheksizligi bilan shug'ullanish lozimligi alohida e'tirof etiladi. Shu kabi fikr rus tilshunoslari M.A. Болотина, Е.А. Шабаменбalar tomonidan ham bildiriladi. Ularning fikricha, lingvoaksiologiya tilda aks etadigan *qadriyatlar* va til orqali *baholash* muammolari bilan shug'ullanuvchi yangi ilmiy yondashuv sifatida yuzaga keldi [10, 2013, 21]. Ma'lum bo'ladiki, aksiologiya *baho* va *qadriyat* tushunchalarining umumiy nazariyasi haqidagi yo'nalish sifatida yuzga kelgan va ma'lum darajada takomillashgan.

Samuel L. Hartning e'tirof etishicha, aksiologiya nisbatan yangi fan sifatida tan olinishiga qaramasdan (*aksiologiya* termini dastlab Paul Lapie (1902) va (E. von Hartmann (1908)lar tomonidan qo'llangan), u shug'ullanadigan masalalar inson o'z hayot sharoitlari, voqelikning tuzilishi, tabiatning tartibi va insonning tabiatdagi o'rni haqida fikr yurita boshlagan paytdan boshlab biz bilan bo'lib kelgan [8, 1971, 29]. Ko'rinadiki, aksiologiya XX asrning boshlarida fan sifatida shakllangan bo'lsa-da, uning o'rganish obyekti va predmeti ma'lum darajada va ko'rinishda inson faoliyatining dastlabki ko'rinishlariga borib taqaladi.

Samuel L. Hart aksiologiyaning o'rganish predmeti sifatida quyidagilarni e'tirof etadi: *Qadriyatlarning umumiy xususiyati nimada? Qadriyatlarning holati qanday? Ular insonning qadriyatlarga betaraf tabiatga bo'lgan javoblarimi yoki ular voqelik va insonning doimiy o'zaro ta'sirining natijasimi? Tadqiqotning ilmiy usuli qadriyat mulohazalari uchun qo'llaniladimi? Qadriyat mulohazalarining o'ziga xos xususiyati nimada? Qadriyatlar ma'lum qadriyatlarni sanktsiya qiladigan ijtimoiy muhitga tegishlimi yoki bizda individual va ijtimoiy o'ziga xosliklardan ustun turadigan qadriyatlar standarti bormi? Qadriyatlar haqida bilim olish mumkinmi?* [8, 1971, 30]. Anglashiladiki, aksiologiyaning o'rganish masalalari sifatida qadriyatlar va ularning xususiyatlari, ularning holati, tabiati, qadriyatlar ta'riflari va tavsiflari, qadriyatlarning o'zaro munosabatlari, ijtimoiy muhitdagi o'ziga xosligi va boshq.larni e'tirof etish mumkin.

O'zbek tilshunos olimasi R.U. Madzhidovanning qayd etishicha, aksiologiya fan sifatida qadriyatlar tizimi va ularning voqelik, jamiyat va, xususan, shaxs bilan ijtimoiy-madaniy

munosabatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi. Dunyoning aksiologik manzarasi shaxs va jamiyatning hayotiy tajribalari hamda ma'naviy va moddiy ehtiyojlarini qondirish uchun olgan bilim, ko'nikma va malakalari bilan belgilanadigan qadriyat yo'nalishlari asosida tuzilgan [3, 2019, 99]. Aniq bo'ladiki, aksiologiya qadriyatlar tizimi, ularning obyektiv dunyo, jamiyat va shaxs bilan ijtimoiy-madaniyat munosabatga kirishishi kabi masalalarni o'rganadi. Shaxs va jamiyatning insonlarning hayoti davomida egallagan, aniqlagan qadriyat yo'nalishlari mazkur xalq uchun dunyo aksiologik manzarasini belgilashda muhim sanaladi.

Aksiologik aspekt nafaqat lingvistik tadqiqotlar balki nolingvistik tadqiqotlar predmeti bo'lib ham o'rganilgan. Xususan, Gustaf Arrhenius aholi orasida aksiologik tadqiqot o'tkazar ekan, bunda u aholini *yaxshilik* mezonini asosida baholashga urinadi va aksiologik tadqiqotini sotsiologik nuqtai nazardan amalga oshiradi. Bu yerda *yaxshilik* aholining *ichki yaxshiligi*, ya'ni, *ichki yaxshi xususiyatlariga* ishora qiladi. Mana shu mezon asosida aholini ma'lum tartibga soladi. Shuningdek, muallif axloqiy nuqtai nazardan muhim sanalgan qadriyatlar sifatida *farovonlik*, *adolat*, *erkinlik*, *ezgulik* va shu kabi boshqa tushunchalarni e'tirof etadi [2, 2000, 35-36]. Demak, ma'lum bo'lishicha, aholining ma'lum bir aksiologik mezon (bu yerda *ichki yaxshilik*) asosida muayyan tartib asosida baholanishida ma'lum qadriyatlar asosiy o'rin egallaydi. Shuningdek, e'tirof etish joizki, aksiologiya aholini ma'lum mezon asosida muayyan darajada tartibga solishi mumkin.

Shuningdek, Mikhail Permilovskiy e'tirof etadiki, atrof-muhitga bo'lgan huquqqa aksiologik yondashuvning asosini *insonning o'z roli o'sishi, uning ichki xususiyatlari, ya'ni ekologik ahamiyatga molik xulq-atvorga yo'naltirilganligi* kabilar tashkil etadi. Buning asosiy mazmun-mohiyati muallif tomonidan quyidagicha izohlanadi: *agar insonning maqsadlari, vazifalari va qarorlari atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, biz ulardan voz kechishimiz yoki ekologik oqilonlikka zid bo'lmagan tarzda tuzatishimiz kerak* [5, 2012, 169]. Aniq bo'lishicha, ma'lum sohadagi qadriyatlar insonning maqsadlari, vazifalari va qarorlariga muvofiq ravishda mavjud bo'ladi. Ya'ni, insonning maqsadlari, vazifalari va qarorlari muayyan qadriyatlar asosida yo'naltiriladi.

Tatyana V. Evsyukova muloqot (kommunikatsiya) hamjamiyatining aksiologik olam manzarasini to'g'ridan to'g'ri o'rganish uchun *blog kommunikatsiyalari qadriyatini* taqqoslanadigan hodisalar bilan bog'lash va ularni normalar, qadriyatlar, g'oyalar, munosabatlar, e'tiqodlar, maqsadlar, nishonlar, standartlar, ishonishlar (expectations), qarashlar, ehtiyojlar sifatida talqin qilish zarur [9, 2017, 346]. Ma'lum bo'lishicha, ma'lum soha aksiologik olam manzarasini yoritish uchun mazkur soha qadriyatlarini yanada aniq va turli tushunchalar bilan bog'lash zarur.

Natalia Zerkina e'tirof etishicha, baholash (evaluation) voqelikning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, uning obyektiga quyidagilar kiradi: voqelik, mavjud narsalar, hodisalar, xususiyatlar, harakatlar, insonning o'zi va uning fikrlari, xatti-harakatlari va his-tuyg'ulari va boshq. Barcha baholash insoniy qadriyatlar tizimiga asoslanadi, ya'ni *to'g'ri* va *noto'g'ri*, *yaxshi* va *yomon* va boshqalar nisbati [6, 2015, 257]. Ko'rinadiki, baholash obyekti doirasi juda keng bo'lib, baholash qadriyatlar tizimi asosida amalga oshiriladi.

Małgorzata Fabiszak, Ewa Olszewskalar tadqiqot natijalari asosida shuni e'tirof etadiki, baholash haqiqatan ham kontseptualizatsiyaga xos bo'lsa-da, uning aksiologik qiymati kontekstga bog'liq [4, 2018, 104]. Bundan anglash mumkinki, baholash kontseptualizatsiya hodisasi bilan bog'liq bo'lib, uning aksiologik tabiati muayyan kontekstda namoyon bo'ladi.

U yoki bu etnik elatning qadriyat yo'nalishlarining ahamiyati ular (qadriyatlar) ning *milliy til tizimida* – *asosan lug'atda, ayniqsa, frazeologik va maqol fondida "kodlanishi"*ni belgilab berdi. Bunday "kodlash" birinchi navbatda baholash komponentini so'zning denotativ yoki konnotativ ma'nosiga va keyingi avlodlarga axborot yetkazuvchi frazeologik birliklar, maqol va matallarning uslubiy va metaforik vositalariga kiritish orqali amalga oshiriladi [1, 2017, 25]. Ma'lum bo'ladiki, muayyan elat, xalq yoki millatning qadriyatlari mazkur xalqning milliy til tizimi (lug'at, frazeologik, maqol) da kodlangan bo'ladi. Bunda qadriyatlarning baholash komponenti so'zlarning denotativ, konnotativ ma'nosi, frazeologik birliklar, maqol va matallarning uslubiy va metaforik vositalariga singdirilgan bo'ladi.

Xulosa. Shunday qilib, qayd etish joizki, aksiologiya lingvistik yoki nolingvistik fanlar doirasida o'rganilib, uning o'rganish obyekti qadriyatlar va baholash nazariyasi sanaladi. Shu nuqtai

nazardan, qadriyatlar va baho masalalarini aksiologik tadqiqotlar obyekti sifatida tavsiflash maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, tilshunoslikda aksiologik yo'nalishning falsafiy, nazariy-metodologik asoslari quyidagicha shakllantirilishi mumkin:

a) aksiologiya obyektiv voqelikning aksiologik hodisalarini o'rganuvchi maxsus falsafiy soha sifatida o'z integrativ funksiyasiga ega. Unga ko'ra, qadriyatlarining falsafiy, umumiy-huquqiy va ekologik ma'nodagi turli talqinlarini tahlil qilishni amalga oshiradi va, shuningdek, aksiologiya qadriyatlar nazariyasi haqidagi fan bo'lib, u qadriyatlarining tabiati, ularning voqelikdagi o'rni va qadriyatlar olamining tuzilishi, ya'ni, turli qadriyatlar, ular bilan ijtimoiy-madaniy omillar o'rtasidagi munosabatlar, shaxsning ruhiy tuzilishini o'rganadi. Ushbu ta'rif va tavsiflardan kelib chiqib qayd etish mumkinki, lingvoaksiyologiya qadriyatlar olami va uning tuzilishini tilda aks etishini o'rganadi;

b) aksiologiya *baho* va *qadriyat* tushunchalarining umumiy nazariyasi haqidagi yo'nalish sifatida yuzaga kelgan. Baholash obyekti doirasi juda keng bo'lib, baholash qadriyatlar tizimi asosida amalga oshiriladi. Baholash konseptualizatsiya hodisasi bilan bog'liq bo'lib, uning aksiologik tabiati muayyan kontekstda namoyon bo'ladi. Baho va qadriyatlar tilda o'z ifoda vositasiga ega bo'lib, konseptualizatsiya hodisasi bila bog'liq va ularning verbal ifodasi kontekstda voqelanadi;

d) aksiologiya XX asrning boshlarida fan sifatida shakllangan bo'lsa-da, uning o'rganish obyekti va predmeti ma'lum darajada va ko'rinishda inson faoliyatining dastlabki ko'rinishlariga borib taqaladi. Bu esa, lingvoaksiyologiya o'z o'rganish obyekti va predmetiga ega, tilshunoslikning bir yo'nalishi sifatida o'z tarixiy taraqqiyot bosqichlari, manbalariga egaligi va boyligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Diana Ilieva. Axiological Aspects in Language//Proceedings of University of Ruse - 2017, Volume 56, Book 5.2., P. 24-28.
2. Gustaf Arrhenius. Future Generations a Challenge for Moral Theory // Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in Practical Philosophy, Uppsala University, 2000, 222 p.
3. Madzhidova Rano Urisheva. Anthropocentric Proverbs as a Concentration of Axiological Features of a Language// International Journal for Social Studies, Volume 05, Issue 11, 2019, P. 98-106.
4. Małgorzata Fabiszak, Ewa Olszewska. Axiological Ambivalence of Conceptual Imagery in Visual Communication: Commemoration Architecture and 3D Art// LaMiCuS 2 (2018), P. 104-131.
5. Mikhail Permilovskiy. The Axiological Approach to the Regulation of the Right to a Favourable Environment// Arctic Review on Law and Politics, Vol. 3, 2/2012, P. 162-185.
6. Natalia Zerkina, Yekaterina Lomakinab, Natalia Kostina. Axiological linguistics and foreign language teaching//Procedia - Social and Behavioral Sciences, 2015. – P. 254 - 260.
7. Reinhard Pauls. Concepts of Value: A Multi-Disciplinary Clarification. – New Zealand: Centre for Resource Management, 1990. – 76 p.
8. Samuel L. Hart. Axiology -Theory of Values//International Phenomenological Society. Philosophy and Phenomenological Research, Vol. 32, No. 1, 1971 (updated 2020), P. 29-41.
9. Tatyana V. Evsyukova et al. Axiological World Picture of the Virtual Language Personality in Blog-Discourse Space// European Research Studies Journal Volume XX, Issue 3B, 2017, P. 342-354.
10. М.А. Болотина, Е. А. Шабашева. Когнитивный аспект оценочной семантики фразеологических единиц с цветообозначениями//Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. 2013. Вып. 2. С. 21-28.

UO'K 811.111

O'ZBEK TILIDA SUYISH FUNKSIONAL-SEMANTIK MA'NOSINING GENDER XUSUSIYATLARI

D.M.Mirzazoda, mustaqil izlanuvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada suyish funksional-semantik maydonini hosil qiluvchi lisoniy birliklar o'zaro munosabatlar tizimida o'xshashlik va farqlilik belgilari k o'rib chiqiladi. Bu farqlilik gender nuqtai nazardan tahlil etilganda aniqlik namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: ong, funksional, gender, xususiyatlar, o'xshashlik, farqlilik, kategoriya

Аннотация. В статье рассматриваются признаки сходства и различия в системе взаимоотношений языковых единиц, образующих функционально-семантическое поле общения. Это различие становится очевидным при анализе с гендерной точки зрения.

Ключевые слова: сознание, функциональный, род, признаки, сходство, различие, категория.

Abstract. The article discusses the signs of similarity and differences in the system of relationships between linguistic units that form the functional-semantic field of the communication. This difference is evident when analyzed in terms of gender.

Key words: consciousness, functional, genus, features, similarity, difference, category.

Kirish (Introduction). O'zbek xalqi ongida suyish ma'no maydoni mavjud. Bu ma'no maydoni insonning borliqqa va o'z atrofidagi insonlarga ruhiy-tafakkuriy munosabatlari natijasida shakllagan. Suyish ma'nosini ifodalovchi lisoniy birliklar, birinchidan, funksional-semantik ma'nosining o'xshashligi asosida bitta ma'no maydoniga birlashsa, umumlashsa, umumiy arxisemaga ega bo'lsa-da, ular o'rtasidagi muayyan semantik farqlar ularning o'ziga xos jihatlari, differensial ma'nolariga ko'ra bir-birlaridan ajralib turishlarini, o'ziga xos alohidaliklar ekanligini ko'rsatib turadi.

Demak, suyish ma'no maydoni ichki qurilmasi o'zida nafaqat barcha ishtirokchilar uchun xos bo'lgan arxisemani, balki mazkur ishtirokchilarning o'ziga xosligini ko'rsatib turuvchi differensial semani ham aks ettiradi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, istalgan butunlik (sistema) o'zida o'zaro o'xshashlik va farqlilik belgilariga ega bo'lgan birliklar munosabatlarini aks ettiradi va, ayni vaqtda, ushbu munosabatlar tizimi sistemaning mavjudligini ta'minlab turadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tildagi har qanday funksional-semantik maydon butunlik (sistema) sifatida e'tirof etilar ekan, o'sha butunlik o'z-o'zidan mantiqan sistem tahlil etilishni taqozo etadi. Xususan, H.G'. Ne'matov va R.Rasulovlar sistem tahlilda munosabatlar tushunchasi juda katta ahamiyatga ega ekanligini, chunki har qanday tizimda har bir birlikning mohiyati shu birlikning o'zida emas, balki ayni tizimning birliklari orasidagi munosabatlar orqali aniqlanishini uqtirgan holda, til birliklari orasida, asosan, uch xil munosabat mavjudligini ta'kidlaydilar:

- 1) o'xshashlik munosabatlari (paradigmatik munosabatlar);
- 2) pog'onali (iyerarxik) munosabatlar;
- 3) qo'shnichilik (sintagmatik) munosabatlar [1: 14-15].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Suyish funksional-semantik maydonini hosil qiluvchi lisoniy birliklar o'zaro munosabatlar tizimida nafaqat o'xshashlik, balki farqlilik belgisiga ham ega, bu farqlilik gender nuqtai nazardan tahlil etilganda aniq namoyon bo'ladi. Shuni ta'kidlash o'rinliki, gender nuqtai nazardan farqlanish va shu asosada ichki guruhlariga ajralish barcha funksional-semantik maydonlarga xos emas. Jumladan, son-miqdor, zamon kabi ma'no maydonlari gender nuqtai nazardan hech qanday guruhlariga ajralmaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Gender belgisiga egalik o'zbek tilida kishilar ismi ma'no maydonida asosiy belgi ekanligi bilan ajralib turadi. Chunonchi, tug'ilgandan so'ng o'gil va qiz bolalarga nom berish tizimi aynan shu mezon asosida amalga oshiriladi. Masalan, Diyor-Diyora, Laziz-Laziza, Erkin-Erkinoy, Toshbek-Toshxon, Shirinbek-Shiringul va boshqalar.

Kishilar ismi ma'no maydonida jins ifodalash xususiyatiga ega bo'lgan affiks morfemalar mavjud. Bu morfemalar asos morfemalarga qo'shib, ularning jinsga nisbatan belgisini ifodalaydi. Shunga ko'ra ular er yoki ayol jinsini ifodalovchi ismlarni hosil qilari. Ya'ni, [asos morfema+affiks morfema=kishi nomi].

Bu-umumiy qolip. Ushbu umumiy qolip o'z ichida xususiy qoliplarga bo'linadi va bular quyidagilar:

- 1) [asos morfema+affiksmorfema=erkaklar nomi];
- 2) [asos morfema+affiks morfema=ayollar nomi].

Biz [asos morfema+af.morfema=ayollar nomi] xususiy qolipining affiks morfemalarini aniqlashtiramiz. Bunda quyidagi holat kuzatiladi:

[asos morfema+affiks morfema=ayollar nomi]=
=[asos morfema+(-xon, -oy, -a)]=ayollar nomi

Lisoniy birliklarning gender xususiyatlari masalasida o'zbek tilshunosligida ayrim tadqiqotlar mavjud. Xususan, X. B. Samigovaning "Ingliz va o'zbek

tillarida erkalash-funksional semantik maydoni" nomli dissertatsiyasida (2010) erkalash ma'nosini ifoda etuvchi birliklar gender nuqtai nazardan tahlil etilib, ular quyidagi uch guruhga bo'lingan:

- 1) erkaklar va ayollar uchun umumiy bo'lgan birliklar guruhi;
- 2) faqat erkaklarga nisbatan qo'llaniluvchi birliklar guruhi;
- 3) aynan ayollarga qaratib ifoda etiluvchi birliklar guruhi [2:16].

Shuningdek, X.B.Samigova mazkur EFSM (erkalash funksional-semantik ma'nosi) ifodalovchilarining umumiy miqdorining yuqoridagi guruhga nisbatan foizlari haqida ham muhim statistik ma'lumotni taqdim etgan. Ushbu ma'lumotga ko'ra EFSMsini ifodalovchi til birliklari guruhlar bo'yicha quyidagi foiziy ko'rsatgichlarga ega:

1) erkaklar va ayollar uchun umumiy yo'naltirilgan erkalash ma'nosini ifodalovchi so'zlar, so'z birikmalari va frazeologik birliklar 58,4% ni;

2) erkaklarga qaratilgan birliklar 5,8% ni;

3) ayollarga qaratilgan birliklar 35,8% ni tashkil etadi [1:16].

Ya'ni, $(58,4+5,8+35,8=100\%)$

Suyish funksional-semantik maydoni birliklarini gender nuqtai nazardan tahlil etilganda, asosan, ular o'rtasidagi paradigmatic va sintagmatic munosabatlarga ahamiyat qaratiladi. Bunda paradigmatic munosabatlar o'zaro o'xshashlik va farqlilik belgilariga ko'ra tasniflanadi. Tasnif asosini gender xoslanganlik, ya'ni erkaklar yoki ayollar uchun xoslanganlik belgisi tashkil etadi. Asosiy e'tibor SFSM birliklarining erkaklar uchun xoslangan yoki xoslanmagan; ayollar uchun xoslangan yoki xoslanmagan; ham erkaklar uchun, ham ayollar uchun xoslangan yoki xoslanmaganlik xususiyatlariga qaratiladi. Shunga ko'ra, SFSM tarkibidagi birliklarning gender xususiyatlarini uch guruhga bo'lish mumkinligi aniqlashadi:

1) faqat erkaklarga nisbatan ishlatiladigan birliklar;

2) faqat ayollarga nisbatan ishlatiladigan birliklar;

3) ham erkaklarga, ham ayollarga nisbatan ishlatilishi mumkin bo'lgan birliklar.

Faqat erkaklarga nisbatan ishlatiladigan suyish ma'nosini ifodalovchi birliklar, asosan, ayollar nutqida reallashadi. Chunonchi, azizim, begim, chinorim, arslonim so'zlari ayollar nutqida suyish ma'nosini ifodalash uchun qo'llaniladi. Mazkur so'zlarda suyish ma'nosi so'z asosiga [-im], [-m] qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil bo'lgan. Demak, o'zbek ayollari ongida suyish ma'nosini ifodalash uchun maxsus qo'shimchalar mavjud bo'lib, ushbu qo'shimchalar suyish ma'nosini ifodalovchi til birliklari tizimida alohida guruhni tashkil etadi.

Shuni ta'kidlash zarurki, aslida, [-m] va [-im] qo'shimchalari egalik qo'shimchalari sanaladi. Biror narsa yoki voqea-hodisaning uch saxsdan biriga, ya'ni birlikdagi (zidi ko'plik) birinchi shaxsga-[men]ga tegishli ekanlini ifodalab keladi.

Solishtiring:

1. **Azizim**, sizsiz yashab bo'lmaydi.

2. **Azizam**, sensiz yashab bo'lmaydi.

Ushbu misollardagi birinchi gapda [aziz] so'zi [-im] qo'shimchasini, ikkinchi gapdagi [aziz] so'zi [-a] hamda [-m] qo'shimchalarini qabul qilgan.

Azizim va **azizam** so'zlari tarkibidagi [-im] hamda [-m]—egalik qo'shimchasi.

Biroq ushbu kontekstda, ya'ni sintaktik butunlikda ko'p ma'noli qo'shimcha sifatida reallashgan. Ushbu qo'shimchalar semantik jihatdan ham egalik ma'nosini, ham suyish ma'nosini ifoda etish vazifasini bajargan. **Azizam** so'zi tarkibidagi [-a] qo'shimchasi esa jins ifodalash ma'nosiga ega bo'lib, ayol jinsi ma'nosini hosil qilish funksiyasini bajaradi. Aynan mana shu qo'shimcha **azizim** va **azizam** so'zlarida ma'noviy jihatdan gender farqni yuzaga chiqargan va birinchi gap ayollar nutqiga xos, ikkinchi gap esa erkaklar nutqiga tegishli ekanligini ta'minlagan. Shuningdek, mazkur qo'shimcha ham jins ma'nosini ifodalash bilan birga, suyish ma'nosining voqelanishida ishtirok etgan. Demoqchimizki, [-a] qo'shimchasi nafaqat jins ma'nosini, balki muayyan darajada suyish ma'nosini ham ifodalab kelgan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, ongimizda gender (jins) ma'no maydoni mavjud. [-a] qo'shimchasi esa jins ma'nosini ifodalovchi qo'shimcha bo'lib, ayol jinsi ma'nosini hosil qilish vazifasiga xoslangan affiks morfema hisoblanadi.

Tildagi har bir birlik o'z ziddiga ega. Bu qoidaga ko'ra ayol jinsi ma'nosini ifodalovchi [-a] affiks morfemasining erkak jinsi ma'nosini ifodalovchi ziddi qaysi morfema sanaladi, degan savol yuzaga keladi. Tilshunoslikda nol morfema [0] tushunchasi mavjud. O'zbek xalqi ongida ayol jinsi ma'nosini ifodalovchi [-a] morfemasining ziddi nol morfema [0] tarzida shakllangan. Shuning uchun yuqoridagi birinchi misolda ishtirok etgan [**aziz**] so'zi jins ma'nosini ifodalash belgisiga ko'ra nol morfemali so'z sanalib, aynan mana shu nol morfema [0] yordamida ushbu so'z jins ma'nosini ifodalab kelgan:

1) **aziz**+**[0]**=**erkak ma'nosi**;

2) **aziz**+**[a]**=**ayol ma'nosi**.

Shuni ta'kidlash o'rinliki, jins ifodalash xususiyatiga ko'ra [**aziz+nol morfema**] shakli ba'zi nutqiy kontekstlarda jinsiy jihatdan neytrallashadi, ya'ni ham erkak, ham ayol jinsini birdaniga ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi. Masalan, [**Aziz hamyurtlar!**] gapida jins ma'nosi neytrallashgan. Cnunonchi, ushbu undalma jins jihatdan barchaga qaratilgan. Boshqacha aytganda, ushbu undalmada **aziz** so'zining jinsiy ma'no ifodalashi kengaygan. Ushbu ma'no kengayishida ham erkak, ham ayol ma'nolari qamrab olingan. Gender yaxlitlik ma'nosi aks etgan. [**Azizim, sensiz yashab bo'lmaydi**] gapida esa gender ma'nosi toraygan, erkak jinsinigina atash semasi reallashgan. Bu misolda [**aziz**] so'zi gender nuqtai nazardan butunning bo'lagini ifodalash uchun xizmat qilgan.

Dialektik falsafada butun va bo'lak kategoriyalari mavjud [3:149-153]. Shu asosda, gender ma'no maydoni alohida butunlik (sistema) sanaladi. Erkak va

ayol jinslari esa ushbu butunlikning bo'laklari (alohida qismlari) hisoblanadi.

Xullas, [**Aziz hamyurtlar!**] gapida kontekst mohiyatiga ko'ra [**aziz**] so'zining gender ma'nosi kengaygan, ya'ni umumlashgan: ham erkak, ham ayol jinsi tushunchasini o'zida jamlagan. Boshqacha aytganda, jins nuqtai nazardan neytrallashgan, betaraf, ya'niki, faqat erkak jinsi ma'nosinigina ifoda etayotgani yo'q. Unda ayol jinsi ma'nosi ham mujassamlashgan. Gender nuqtai nazardan har ikkala jins tushunchasi qamrab olingan.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Suyish funksional-semantik maydoni ifodaviy birliklarining gender nuqtai nazardan tahlili shuni ko'rsatadiki, sevgilim, muhabbatim, yaxshi ko'rganim, suyuqlim, asalim, yagonam, yolg'izim, tengsizim, aqlligim; oshig'ingman, shaydoyingman, devonangman kabi so'zlar ham erkaklar, ham ayollar tomonidan birday qo'llaniladi.

Mahbubam, dildorim, dilbarim, bonuginam, kapalagim, nozigim, oymomam, oybarchinim, gulbarchinim, shiringinam, layluginam, kumushim kabi suyish ma'noli so'zlar ayollarga nisbatan qo'llaniladi.

Ko'rinadiki, suyish ma'no maydonini batafsil tahlil va tasnif etish, ushbu ma'no maydoni birliklarini sathlararo guruhlash va gender nuqtai nazaridan farqlanishlarini ko'rib chiqish, ayni paytda, ularning barchasini til sohiblarining milliy ong, milliy ruhiyatiga, qisqasi, milliy o'zligiga tayangan holda amalga oshirish bugungi tilshunoslik oldida turgan vazifalardan biri sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. H. Ne'matov, R. Rasulov. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. T.: O'qituvchi, 1995.
2. X.B. Samigova. Ingliz va o'zbek tillarida erkalash funksional-semantik maydoni. Fil...fanl. nomzodi ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati. T.: 2010.
3. J.Tulenov, Z.G'afurov. Falsafa T.: O'qituvchi, 1991.

UO'K 81.2

O'ZBEK TILI ETNOGRAFIK LEKSIKASINING DIALEKTAL XUSUSIYATLARINI O'RGANISH MUAMMOSI

O.Nurjanov, dots., Qoraqalpoq Davlat Universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tili etnografik leksikasining dialektal jihatlarini tadqiq etish ilmiy-amaliy ahamiyatga molik masala ekanligiga doir qarashlar yoritilgan.

Kalit soʻzlar: *etnografizm, leksika, qipchoq, oʻgʻuz, leksikologiya, leksikografiya, analogiya, anomaliya, dialektizm.*

Аннотация. В данной статье рассматриваются взгляды на то, что исследование диалектных аспектов этнографической лексики узбекского языка имеет научное и практическое значение.

Ключевые слова: *этнография, лексика, кыпчаки, огузы, лексикология, лексикография, аналогия, аномалия, диалектизм.*

Abstract. In this article, the views on the fact that researching the dialectal aspects of the ethnographic lexicon of the Uzbek language is a matter of scientific and practical importance.

Key words: *ethnography, lexicon, Kipchak, Oghuz, lexicology, lexicography, analogy, anomaly, dialectism.*

Jahonda juda koʻp katta-kichik, turli-tuman xalq va elatlar yashaydi. Insoniyat etnik jihatdan shuncha boy va xilma-xilki, hozirgacha yer kurrasida qancha xalq va elatlar yashayotganligi fanda aniq emas. Ular qancha va qaysi ijtimoiy darajada boʻlmasin, oʻz taraqqiyotida umumiy qonuniyat va qadriyatlar asosida rivojlanadi. Odatda bunday omillar deyilganda fanda umumiy til va hudud, yagona xoʻjalik hayoti, milliy turmush va madaniyat, milliy his-tuygʻular va xarakter kabilar koʻrsatiladi. Ayrim tadqiqotchilar, hatto, diniy etiqodiy asosda xalq va elatlarni ajratadilar.

Shubhasiz, ijtimoiy turmush jarayonida xalq turli xil udumlar va urf-odatlarini oʻylab topganki, ular insonlarning turmush tarzini belgilab bergan. Bu holat soʻzsiz ularning tilida ham oʻz aksini topgan. Shu bois tilimizdagi ushbu leksik birliklarga boʻlgan qiziqish ancha ilgari boshlangan.

Har qanday tilda oʻsha tilda aloqa qiluvchi til egalarining - xalq, millat va etnik birliklarning asrlar osha oʻz boshidan kechirgan ijtimoiy hayoti, turmush tarzi, hayotiy tajribalari aks etadi. Shu bois tilni xalq hayoti, tarixiy taraqqiyoti bosqichlarining yagona guvohi, uning hayotiy tajribalarini toʻplab ajdodlardan avlodlarga yetkazuvchi, milliy oʻziga xosligini saqlab turuvchi, etnik jipsligining ramzi sifatida tan oladilar.

Tilning boshqa sohalarida boʻlgani kabi uning tarmoqlari leksikasi sohasida ham oʻzbek tili yuqoridagi xizmat va vazifalarini bajardi hamda asrlar osha ularni saqlab qolib, kelgusi avlodlarga yetkazdi. Ammo zamonlar oʻtishi bilan hayotdagi ijtimoiy oʻzgarishlar, taraqqiyot tildagi barcha narsalarni saqlash imkonini bermaydi. Unda tarixiy taraqqiyot talabi bilan baʼzi til birliklari saqlanib qolishi, eskirgan til vositalari oʻrnida yangi til vositalari qoʻllanishi mumkin. Bularning barchasi hayot talabi, ijtimoiy taraqqiyot taqozosi bilan yuz beradi. Buni hisobga olgan tilshunoslardan biri F.de Sossyur shunday degan edi: “Agar biz tilni unda soʻzlashuvchi ommasiz faqat vaqt birligida, zamonda mavjud boʻlgan (yaʼni inson bir necha asrlar davomida yakka oʻzi yashagan) deb tasavvur qilsak, vaqt tilga oʻzining taʼsirini oʻtkazmas va tilda hech qanday oʻzgarish sodir boʻlmas edi. Va, aksincha, tilda soʻzlashuvchi ommani zamondan holi deb tasavvur qilinsa (yaʼni inson hayoti bir nuqtada toʻxtab qolsa), tilga ijtimoiy hodisalarning taʼsiri kuzatilmay edi” [1]. Demak, til hayotida zamon, makon, ijtimoiy taraqqiyot, tilda gaplashuvchi ommaning tarkibi va xarakteri kabi omillarning taʼsiri katta ahamiyat kasb etadi ekan.

Oʻzbek tili ham mazkur ijtimoiy hodisalarning taʼsirida oʻzgardi, koʻp til boyliklari isteʼmoldan chiqib ketdi, ularning oʻrnini yangi til vositalari egalladi. Ammo shuni ham qayd qilish kerakki, isteʼmoldan chiqib arxaiklashgan qatlam yozma yodgorliklarda, adabiy tilda uchramasa-da, xalq tilida uning soʻzlashuv nutqida hanuzgacha saqlanib qolgan boʻlishi mumkin. Shu sabab hududlar aholisi nutqidagi saqlanib qolgan til elementlarini yigʻish, ularni toʻplab tahlil qilish hozirgi davrda tilshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Shunday elementlardan biri Qoraqalpogʻiston hududida yashovchi oʻzbek shevalarida qoʻllanib kelayotgan etnografizmlardir. Bu leksika vaqtlar oʻtishi bilan koʻp oʻzgarishlarga uchragan, koʻp qismi davrlar oʻtishi bilan yoʻqolib ketgan, baʼzilar yangi davr taʼsirida boshqa ekvivalentlari bilan almashgan, yangi nomlari paydo boʻlgan, keyinchalik bu nomlar ruscha va rus tili orqali boshqa gʻarb tillaridan oʻzlashgan yangi nomlar hisobiga boyigan. Xullas, etnografizmlar ham bu hududdagi aholi ijtimoiy turmush tarzining oʻzgarishi hisobiga yangi nomlar paydo boʻlgan va ularning tarkibida katta oʻzgarishlar sodir boʻlgan.

Qoraqalpog'istondagi o'zbeklar etnik jihatdan ikkita katta guruhga - qipchoq va o'g'uzlarga mansubdir. O'zbeklarning bu xildagi ikkita etnik guruhga bo'linishi ularning til jihatdan farqlanishiga - o'zbek tilining qipchoq va o'g'uz shevalari mavjud bo'lishiga sabab bo'lgan [2]. Mazkur shevalar ayrim lingvistik belgilariga ko'ra bir-biridan bir qadar farqlanadi. Shu bois hudud shevasidagi leksik xususiyatlarni o'rganish, o'zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi uchun qimmatli ma'lumotlar beradi.

Qoraqalpog'iston o'zbeklari hududda turkiy xalqlar - qoraqalpoq, qozoq, turkman xalqlari vakillari bilan yondosh yashashadi. Bu esa mazkur hududdagi tilga turkiy elat va xalqlar tillarining ta'siri katta bo'lishiga olib keladi. Shuningdek, tarixiy manbalarda etnik nomlarni anglatuvchi so'zlar uchraydi. Mazkur so'zlarning ba'zilari o'zbek tilida saqlanib qolgan bo'lsa, boshqa birlari qoraqalpoq, qozoq, turkman tillarida saqlanib qolgan bo'lishi mumkin. Bu holat esa mazkur tillar materiallari va ularning ta'siri vositasida til tarixidagi eng qadimgi leksemalarni o'rganishga yordam beradi. Bu, bir tomondan, o'zbek tili lug'at tarkibining unutilayozgan til elementlarini, til tarixidagi noaniq leksik-grammatik hodisalarni o'rganish imkonini beradi.

Umumxalq tilining barcha hududlardagi til vositalari, tarmoqlar leksik birliklari, sohalarga tegishli har xil atamalar, adabiy til taraqqiyoti uchun ham, tilshunoslik fani rivoji uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Qoraqalpog'iston hududi o'zbeklar tilidagi etnografizm nomlarning yondosh qardosh xalqlar tilidagi ko'rinishlari ham bundan mustasno emas. Chunki bu hudud aholisi tilidagi o'ziga xosliklar, uning adabiy til va boshqa hududlar aholisi tilidan farqli jihatlari tilshunoslik fani uchun ham, o'zbek adabiy tili leksik tarkibi uchun ham qimmatli ma'lumotlar, manbalar berishi tabiiy hol.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida tilshunoslikdagi yangicha qarashlar ildizi qadimgi lotin falsafasida muhim rol o'ynagan analogiya-anomaliya nazariyasi bilan bog'lanadi. F.Boas, E.Sepir kabi amerika tilshunoslari o'z tadqiqotlarida til qurilishi bilan madaniyatning to'g'ridan to'g'ri muvofiqligini topish mumkin emasligi, xalq madaniyati uning tildagi lug'at tarkibi bilan bog'liq ekanini bayon qiladilar [3]. Ayniqsa, E.Sepirning til va madaniyat yuzasidan olib borgan kuzatishlari keyinchalik tilning xalq madaniyati, urf-odatlar bilan munosabatini o'rganuvchi alohida lingvistik yo'nalish - etnolingvistikaning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qildi [4].

Urf-odatlar tarixi insoniyatning ibtidosiga borib taqaladi. Ibtidoiy jamiyatda dastlab diniy tasavvurlar bo'lmagan. Urf-odatlar kishilarning mehnati zamirida vujudga kelib, jamiyat rivojiga, odamlar ongining o'sishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Etnografiya, asosan, maishiy hayot, oilaviy turmush jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Etnografik leksika inson hayotining barcha bosqichlari, turmush tarzi, nima bilan shug'ullanishi, qanday hayot kechirishini, umuman, insonga xos bo'lgan barcha odatlarni, ular bilan bog'liq va ularga ta'sir qiluvchi omillarni o'z ichiga oladi. Har bir etnos o'z navbatida ayrim qabila va urug'lar, qavm-qarindosh va jamoa, ijtimoiy guruhlar va tabaqalardan tashkil topadi. Mazkur tarixiy birliklarni yaratishda va jipslashtirishda asosiy omillardan eng muhimi milliy til hisoblanadi. Chunki ularning bir-biri bilan erkin munosabatda bo'lishi, iqtisodiy va madaniy aloqalar o'rnatishda til bosh omil hisoblanadi. Chunki til tufayli madaniy va ma'naviy birlik o'rnatiladi [5]. Shunday ekan, bu sohaga tilshunoslarning alohida e'tibor qaratishi tabiiy holdir.

Taniqli tilshunos olim A.Ishayevning qayd qilishicha, tilda dialektizmlarning bir qancha turlari mavjud, lekin bu turlar o'zbek dialektologiyasida uzil-kesil tarzda aniq hal etilmagan. Hatto, ayrim dialektizmlar tilga olinmagan va dialektizm sifatida qayd qilinmagan. Bunga etnografik dialektizmlar yaqqol dalildir [6].

Darhaqiqat, etnografik dialektizmlar masalasida xilma-xil, munozarali va hatto bir-biriga qarama-qarshi fikrlar mavjud. Qayd qilganimizdek, etnografiya fani lingvistika, xususan, dialektologiya fani bilan juda yaqin aloqada. Bunday bo'lishi tabiiy, chunki xalqning turmushi, urf-odatlar, ma'naviyati va madaniyati, eng avvalo, tildagi so'zlarda ma'lum bir hududda yashayotgan sheva, dialekt vakillarining nutqida o'z aksini topadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, etnografizmlarning ayrimlari ilmiy asarlarda, ya'ni etnografiya fanida hamda mahalliy xususiyatlarni tasvirlash uchun badiiy adabiyotlarda qo'llanadi. Shuningdek, etnografizmlarning bir qismi adabiy

til va shevalar uchun mushtarak, ba'zilar esa ba'zi shevalargagina xos bo'lib, adabiy tilda qo'llanmaydi yoki uchramaydi. Aytish joizki, mazkur muammoning murakkabligi ham shundadir.

O'zbek tili etnografik leksikasining dialektal xususiyatlarini o'rganish muammosi hozirgacha hal qilinmaganligi masalaning eng muhim tomonidir. Chunki shevalar tarkibida yashayotgan bu unsurlar bevosita til tarixi va xalq tarixi bilan chambarchas bog'liq. Har bir hudud shevasini imkon qadar areal o'rganish tarix sahifalariga yanada oydinlik kiritishi mumkin. Sababi, bu soha tarix, etnografiya, til tarixi, madaniyatshunoslik, adabiyot tarixi kabi fanlar bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun ham Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari etnografik leksikasini tadqiq etish fanga qimmatli ma'lumotlar beradi. Qolaversa, o'zbek shevashunosligi fani uchun ham katta ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sossyur de F. Kurs obshey lingvistiki. Trudi yazikoznaniyu. –M.:1933,-86-87 b.
2. Ishayev A.Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari.-T. "Fan", 1977, 5-b
3. Jabbarov I.o'zbek xalqi etnografiyasi. Toshkent, "o'qituvchi", 1994, 3-b
4. Nurmanov A.Tanlangan asarlar uch jildlik, II t. Toshkent, akadem nashr. 2012, 153-b
5. Jabbarov Y. ko'rsatilgan asar, 6-b
6. Ishayev A.o'zbek dialektal leksikografiyasi, "FAN", Toshkent, 1990, 91-b

UO'K 801.56:802.0

PRONOMINAL MUROJAAT SHAKLLARIDA IMPLIKATURANING ROLI

(ingliz va o'zbek tillari misolida)

M.Qodirova, PhD, Termiz Davlat Pedagogika Insitituti, Termiz

Sh.Soqiyeva, magistr, Termiz Davlat Pedagogika Insitituti, Termiz

Annotatsiya. Mazkur maqola tilshunoslikning nutqiy birliklaridan sanalmish pronominal murojaat shakllari tadqiqiga bag'ishlangan. Pragmalingvistik aspektida pronominal murojaat shakllariga implikaturaning ta'siri haqida empirik va tahliliy materiallar asosida talqin etilgan. Shuningdek, maqolada jahon va o'zbek tilshunoslarining pronominalizatsiya va uning birliklari haqida izohlagan fikrlari ilmiy-nazariy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: pronominalizatsiya, murojaat, pronominal murojaat shakllari, implikatura, olmosh.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению прономинальный форм обращения от речевых единиц языкознания. В прагматическом аспекте на основе эмпирического и проанализированного материала интерпретируется влияние имплицатуры на местоименные формы обращения. Также в статье анализируются научно-теоретические взгляды мировых и узбекских языковедов на местоимение и его единицы.

Ключевые слова: прономинализация, обращение, местоименные формы обращения, имплицатура, местоимение.

Abstract. This article is devoted to the study of the pronominal forms of address from the speech units of linguistics. In the pragmalinguistic aspect, the effect of implicature on pronominal address forms is interpreted on the basis of empirical and analyzed materials. Also, the article analyzes the scientific and theoretical opinions of world and Uzbek linguists about pronominalization and its units.

Keywords: pronominalization, addressing, pronominal address forms, implicature, pronoun.

Til faqat bilim va axborot almashish uchun emas; u shaxslarning munosabatlarini o'zligini, madaniyatini va boshqalarga yaqin yoki uzoq bo'lishni afzal ko'rishini ham ko'rsatadi. Tilni chuqur o'rganishda, muloqotchilarning suhbatni qanday boshlashlari yoki tugatishlari, ma'lum bir kontekstda bir-biriga qanday murojaat qilishlarini ham nazariy tadqiq va amaliy tahlil qilish tilshunoslikdagi dolzarb masalalardan biri sanaladi. Chunki, murojaat shakllari muloqotda hech qachon neytral bo'lmaydi.

Murojaat shakllari nima? Murojaat [مراجع] ko'rib chiqish; taqqoslash, solishtirish; biror narsa so'rash; ishni qayta ko'rish. Birovga qarata aytilgan gap, qilingan da'vat, chaqiriq va sh.k. [2; B.645]. Ingliz tilida esa, murojaat "address" atamasiga to'g'ri keladi: Address (n.) The general use of this

term, in the sense of ‘the manner of referring to someone in direct linguistic interaction’, has provided sociolinguistics with a major field of study. Forms of address (or terms of address) have been analysed between different types of participant in different social situations, and rules proposed to explain the speaker’s choice of terms, e.g. governing the use of first names, titles, intimate pronouns, etc. [4; P. 36.]

Bundan ko‘rinadiki, murojaat shakllari, adresant va adresat o‘rtasida aloqani vujudga keltirish bilan birga, ular o‘rtasidagi ijtimoiy faktorlarni, xususan, suhbatning qanday davom etishini ta’minlovchi; ularning bir-biriga bo‘lgan munosabatini anglatuvchi; ularning bir-biriga hurmati, yoshi, jinsi kabi hamda shu bilan birga milliy madaniyatini aks ettiruvchi faktorlarni namoyon etadi.

Ko‘pgina tillarda murojaat shakllari pronominal va nominal turlarga bo‘linadi. [7; P. 223–249.]

Pronominalizatsiya (lotincha “*pronom*en” — olmosh) lingvistik transpozitsiya shakllaridan biri bo‘lib, so‘zlarning o‘ziga xos leksik ma’nosini yo‘qotishi yoki zaiflashishi va mavhum ma’no hamda ko‘rsatish vazifasini egallashi natijasida boshqa gap bo‘laklaridan olmoshga o‘tishidir. Tilshunoslikda pronominalizatsiya hodisasi qisman ko‘rib chiqilgan. Jumladan, A.A. Potebnya, A.A. Shaxmatov, A.M. Peshkovskiy, V.V. Vinogradovlar ilmiy qarashlarida, pronominalizatsiya so‘z umumlashgan ma’noga ega bo‘lgan va shu tariqa olmoshlarga semantik ma’noda yaqinlashganda sodir bo‘ladigan hodisa deb talqin qilingan. Biroq, boshqa tilshunoslarning olmoshlarni yopiq so‘z turkumi deb atashadi. Olmoshlarning semantik o‘ziga xosligi olmoshlarni pronominalizatsiyalash hisobiga to‘ldirishni imkonsiz qiladi. Olmoshlar faqat olmoshlar hisobiga to‘ldiriladi: *har kim, har narsa, kim xohlasa, nima xohlasa* va h.k.

Demak, pronominal murojaat – olmosh so‘z turkumi bilan ifodalanadigan murojaat shakli. Ingliz tilida ham, o‘zbek tilida ham bu kabi funktsiyani bajarayotgan olmoshning ko‘pgina turini misol qilish mumkin: o‘zb.: – *Сен, Шокир, мендан бир нарсани яширяпсан?* (A. Саид. Қария.); – *Ўшанда ўзлари ҳам Ўзбекистонга кўчиб борсалар керак-да, а? – дея оёқдан олди Муркамол акамиз* (Э. Аъзам. Шовқин); “*Get out of here, you damned idiot!*” (M. Mitchell. *Gone with the wind*); “*What did I say? Tell me, somebody, what did I say?*” (A. Sillitoe. *Saturday Night and Sunday Morning*). Ushbu gaplardan shuni anglash mumkinki, ingliz tilida ham, o‘zbek tilida pronominal murojaatlar mavjud. 1- va 3-gaplarda murojaat II shaxs kishilik olmoshi (Sen; you) yordamida; 2- va 4-gapda esa o‘zlik (o‘zlari) hamda gumon (somebody) olmoshlari vositasida ifodalangan. Bu shuni ko‘rsatadiki, pronominal murojaatlar – ikkala tilda ham faol birlik sanaladi.

Mazkur maqola nafaqat murojaat shakllarining pronominalizatsiyalashuvini, shuningdek ularga implikasiya(implikatura)ning ta’siri haqida ham so‘z yuritadi. G.P.Grays mazmunning yashirin komponentlari hisoblangan *implikasiya*, *implitsit ifoda*, *implikatura*, *implikat* atamalarini umumiy tushuncha sifatida ta’riflaydi. U ilk bor «implikatura» tushunchasini 1967 yilda pragmatolingvistikaga oid hodisa sifatida tadqiq qildi va matnda hosil bo‘ladigan yashirin ma’noni «implikatura hodisasi» deya talqin qildi. Faylasuf P.Graysning pragmatika nazariyasiga ko‘ra, nutqiy akt orqali uzatilgan axborot ikki qismga ajraladi, yani, *nima deyildi?* (“what is said”), *nimani nazarda tutildi?* (“what is meant”), aynan bu oppozitsiyada implikatura joylashadi. [5; P. 217-237.]. O‘zbek tilida matnning pragmatik xususiyatlari bo‘yicha kuzatish olib borgan M.Hakimov esa, implikatura termini “bir umumiy tushunchani ifoda etuvchi umumiy yashirin atama” deb ataydi. [6; B.75-93.]

Tilshunoslikning yangi sohasi bo‘lgan pragmatikada implikatura so‘zma-so‘z ifodalanmagan bo‘lsa-da, so‘zlovchi tomonidan taklif qiladigan yoki nazarda tutadigan narsadir. Implikaturalar biz muloqot qilmoqchi bo‘lgan hamma narsani aniq aytishdan ko‘ra samaraliroq muloqot qilishga yordam beradi. Boshqacha qilib aytganda, kommunikator tomonidan faol ravishda uzatilmagan bo‘lsa-da, qabul qiluvchi nutqdan chiqaradigan xulosalar hech qachon ta’sir qilmaydi.

Shuni ta’kidlash joiz-ki, implikasiyasi orqali an’anaviy va so‘zlashuv nutqqa hissa qo‘shishi ko‘rsatilgan ikkinchi shaxs olmoshlari murojaat birliklarining implikasiyasi orqali aytilgan murojaatlarni anglatadi. Jumladan, ko‘pgina zamonaviy Yevropa tillarining o‘ziga xos xususiyati bo‘lgan pronominal murojaatlari Frantsuz tilidagi “*tu*” va “*vous*” kabi norasmiy va rasmiy murojaat shakllarini ajratib turadigan ikki yoki undan ortiq kishilik olmoshlaridan iborat. Olmosh bilan ifodalangan murojaatlar muhim o‘zgaruvchanligi bilan farq qilmaydi. Masalan, ingliz tili olmoshlarining quyidagi kategoriyalari bu hodisa sifatida ishlatiladi:

1) 2- shaxs kishilik olmoshining birlik yoki ko'plikdagi shakli **you** ("Hey, you! What do you think you're doing?");

2) determinativ olmoshlari **everyone, everyone, everybody** va boshqalar ("Well, everybody, here I am.").

Yevropa tillari grammatikasining ildizlarini tushunish uchun lotin tilini tadqiq qilishga to'g'ri keladi. Chunonchi, Rim imperiyasining gullab- yashnagan davrida miloddan avvalgi III asrda, lotin tilida ikkinchi shaxsni bildiruvchi ikkita olmoshlar bor edi: *tu* (sen) va *vos* (siz). Asr oxirida Rim imperiyasi bir vaqtning o'zida bir necha imperatorlar tomonidan boshqarilib, Rim notiqchilari ko'plikda hatto bir imperatorga murojaat qila boshladilar, ya'ni ularning har biri suhbatdosh hukmdorni ham, boshqa hukmdorlarni ham ifodalash maqsadida [11].

«Pronominal» atamasi tilshunos Djozef Robinson Kuk ta'kidlaganidek, "kishilik olmoshlariga ta'luqli yoki birinchi/ikkinchi shaxs kontekstlarida va birinchi/ikkinchi shaxs ma'nolarida kishilik olmoshlar bilan bir xil tarzda sodir bo'ladigan" [12; P.1.] ma'nosini anglatuvchi "sifat" tarzida tushuniladi.

Pronominal murojaatlar suhbatdoshga qaratilgan bo'lib, ular, ko'pgina xollarda ikkinchi shaxsni anglatadi. Masalan, o'zbek tilida *sen* va *siz* [1; B.16.], ingliz tilida *you*, nemis tilida *du* va *ih*, frantsuz tilida *tu* va *vous* [3; P.254.]. Ammo boshqa grammatik shaxslar ham murojaat olmoshlari vazifasini bajara oladi, chunki ba'zan ular ham aloqa sherigiga qaratilgan bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi *birovlar*, *boshqalar*, nemis tilidagi *Sie* (3-shaxs ko'plik), dat tilida (daniyaliklar tili) *De* (3-shaxs ko'plik), italyan tilida *Lei* (3-shaxs birlik, xotin-qizlar uchun) [3; P.254.]. Murojaat olmoshlari, shuningdek, pronominal shakllarni (diaxronik nuqtai nazardan kishilik olmoshlarining asl nusxasi paradigmalariga tegishli bo'lmagan shakllar) ham o'z ichiga oladi: ispan tilida *usted*, portugal tilida *você*, singal tilida *tamunnāsē*. Bunday shakllar murojaatni ifodalovchi gapdagi turli fe'l va qo'shimchalarning konkordantsiyasi (moslashuvi) hisoblanadi.

Professor Sh.Safarov implikaturani umuman yashirin ma'no emas, maqsadli, nutqiy yashirin ma'no sifatida tushunib, bu hodisa presuppozitsiyaga yaqin tursa-da, o'zaro farq qilishini aytib o'tadi [10; B. 132]. Murojaat shakllari ikki xil ijtimoiy deytik ma'lumotlarga hissa qo'sha oladigan an'anaviy va so'zlashuv implikaturasi tushunchasi mexanizmlaridir. V shakli shartli ravishda barcha kontekstlarda bir ma'noni bildiradi; bu ma'no kontekstga bog'liq emas. Shakllarning qarama-qarshiligi faqat so'zlashuv ta'sirini yaratish uchun muloqotchilar tomonidan boshqariladigan muayyan kontekstlarda keyin paydo bo'lishi mumkin; bu ma'nolar kontekstga bog'liq. K.Pottsning talqiniga muvofiq, ko'pgina iboralar mazmunni o'z ichiga oladi, ular majburiyatlarni, presuppozitsiyalarni, intonatsion ma'nolarni yoki suhbatni aniqlash ta'sirlarini e'tiborsiz qoldirmaydi [9; P.9]. Bu ma'nolar so'zlovchining qabul qiluvchiga yoki muloqot vaziyatiga munosabatini ifodalash uchun xizmat qiladi [8; P.235-254.].

Demak, chog'ishtirilayotgan ikkala tilda ham pronominal olmoshlar mavjud va o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Bu esa, so'zlovchidan kommunikativ-pragmatik xususiyatlari borasida bilimga ega bo'lish ehtiyoji borligini isbotlaydi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Искандарова Ш.М. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари. Филол.фан.ном. ...дис.автореф. Самарқанд, 1993, 16-бет.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б.645.
3. Braun, Friederike. Terms of address: Problems of patterns and usage in various languages and cultures/ F.Braun. Berlin, New York; Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1998, p.8. 1960, p.254.
4. David Crystal. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 2008. – U.K.: Blackwell Publishing Ltd. – P. 36. <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/36901/1/8.pdf>.
5. Grays P. Logika i rechevoe obshhenie / Novoe v zarubejnoj lingvistike. Moskva: Progress, 1985. – Vip.16. Lingvisticskaya pragmatika. – S. 217-237.
6. Hakimov M. O'zbek pragmalingsvistikasi asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2013. –B.75-93.
7. Mazzon Gabriella. "Pronouns and nominal address in Shakespearean English: A socio-affective marking system in transition", in Irma Taavitsainen and Andreas H. Jucker (eds.), Diachronic perspectives on address term systems [Pragmatics & Beyond New Series 107], Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2003. – P. 223–249.
8. Potts, Christopher & Shigeto Kawahara. 2004. Japanese honorifics as emotive definite descriptions. In Kazuha Watanabe & Robert B. Young (eds.), Proceedings of Semantics and Linguistic Theory 14, 235-254. Ithaca, NY: CLC Publications.

9. Potts, Christopher. 2005. The logic of conventional implicatures. Oxford: Oxford University Press, p.9.
10. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008. – B. 132
11. <https://blog.oxforddictionaries.com/2017/03/whats-wrong-with-you-history-pronoun/>
12. <https://escholarship.org/uc/item/9hf0g4gn>. Cooke J.R. (1968). Pronominal reference in Thai, Burmese and Vietnamese. Berkeley: University of California Press. P.1.

UO'K 81-22

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA KOSMONIMLAR HOSIL BO'LISHINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Sh.N.Qulniyozova, magistrant, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

O.P.Uralova, PhD, Termiz davlat pedagogika instituti, Termiz

Annotastiya. Ushbu maqolada ingliz tili materiali asosida kosmonimlarning etnik-lingvistik tahlili va o'zbek tillarini qiyoslash keltirilgan. Kosmonimlarni o'rganish xalq tili, madaniyati va turmush tarzining milliy-madaniy xususiyatlarini, shuningdek, xalqning tarixiy taraqqiyotining dunyoqarashi va o'ziga xosligini o'rganadi. Osmon va samoviy jismlarga alohida hurmat va sajda qilinadi, bu esa xalqning moddiy va ma'naviy madaniyatiga singib ketgan buddizmga bo'lgan e'tiqod qoldiqlaridan dalolat beradi, g'oya va tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: Ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri, sinxron tahlil, diaxronik tahlil, tilshunoslik, lingvokulturologiya.

Аннотация. В данной статье проводится этнолингвистический анализ космонимов на материале английского языке сравнении узбекского языками. Исследование космонимов представляет изучение национально-культурных особенностей языка, культуры и быта, а также мировоззрения и самобытности исторического развития народа. Особо почитают небо и небесные светила и поклоняются им, что свидетельствует о пережитках добuddийских верований, пронизывающих материальную и духовную культуру народа, и включает представление и понятие.

Ключевые слова: взаимодействие английского и узбекского языков, синхронический анализ, диахронический анализ, лингвистика, лингвокультурология.

Abstract. This article provides an ethno-linguistic analysis of cosmonyms based on the material of the English language and the comparison of the Uzbek languages. The study of cosmonyms is the study of the national and cultural characteristics of the language, culture and way of life, as well as the worldview and originality of the historical development of the people. The sky and celestial bodies are especially revered and worshiped, which testifies to the remnants of pre-Buddhist beliefs that permeate the material and spiritual culture of the people, and includes ideas and concepts.

Keywords: Interaction of English and Uzbek languages, synchronic analysis, diachronic analysis, linguistics, linguoculturology.

Tilshunoslikning falsafiy tushunchasidagi savollari va madaniyatni tushunishdagi ko'plab yondashuvlar xilma-xilligi tufayli tushunarsiz bo'lib tuyulishi mumkin. Ammo bu masalalarni atroflicha tahlil qiladigan bo'lsak, tilshunoslik ularning har biri uchun o'z o'rnini belgilab, o'ziga xos tarzda asoslab bergani ma'lum bo'ladi. Insoniyat yana bir marrani bosib o'tdi va sivilizatsiya taraqqiyotining yangi yo'liga o'tdi. Ishning dolzarbligi shundaki, bugungi jamiyatda ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri susaymaydi, aksincha o'sib bormoqda, chunki bu masala dolzarb ahamiyat kasb etib, zamonaviy madaniyatda haqli ravishda yetakchi o'rinni egalladi. Bundan tashqari, tillar dunyo haqidagi bilimlarning asosini tashkil qiladi, inson faoliyatining barcha sohalariga ta'sir qiladi, uning fikrlash turini shakllantiradi. Sinxron va diaxronik tahlil mafkuraviy tafakkurning alohida sohasini va inson faoliyatining alohida sohasini nazarda tutadi. Lug'atlar va ma'lumotnomalardan foydalanmasdan, eslaylikki, jamiyat - bu qandaydir faoliyat bilan bir-biri bilan bog'langan odamlar guruhidir. Ammo shuni unutmasligimiz kerakki, jamiyat til paydo bo'lgan joyda va qachon paydo bo'lishi mumkin.

Demak, insonning jamiyat bilan munosabatiga lingvokulturologiya prizmasi orqali qarash kerak. Ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri juda o'ziga xosdir. Madaniyat inson tomonidan

yaratilgan va uni tabiatdan ajratib turadigan barcha narsadir. Shu munosabat bilan buyuk Tsitseron tilshunoslik falsafa bilan chegaralanmaydi, deb hisoblagan. Ammo insof bilan aytish kerakki, ingliz va o'zbek tillari insoniyat madaniyatining eng muhim elementi hisoblanadi. Zero, faqat nutq madaniyati madaniyatni o'zining eng to'liqligi va mumkin bo'lgan maksimal tushunchasi bilan ifodalaydi. Insoniyatning eng dolzarb muammolari tilshunoslik orqali to'liq asosga ega bo'ladi.

Ingliz tilining dolzarbligi nutq madaniyatining eng yuqori yutuqlarini ifodalaydi, bu talqin qilish imkoniyatlari bo'yicha o'sha davr falsafasidan ustun turadi. Tabiiyki, ingliz va o'zbek tillarining yutuqlari uning turli fanlar, san'atlar va insonning amaliy harakatlari bilan o'zaro aloqasisiz ma'nosizdir. Ingliz va o'zbek tillari nafaqat o'ziga xosligi, balki mustaqilligi bilan ham ajralib turadi. Bu boshqa mutaxassislarning filolog ishiga dosh bera olmasligini anglatish kerak; har kim o'z ishi bilan band. Qadimgi falsafiy an'anadan tortib hozirgi Yevropa tilshunosligigacha sinxron va diaxronik tahlil jarayonida aniq konturlar saqlanib qoladi va shu bilan birga baholash, izohlash va taqqoslash ob'ektiga aylanadi. Tillar har qanday maxsus ta'limni to'ldirishga va to'ldirishga, mutaxassisni intellektualga aylantirishga chaqiriladi. Zamonaviy davrda "sivilizatsiya" tushunchasi katta shuhrat qozondi. U turli yo'nalishlar vakillari orasida keng tarqalgan, keng yoritilgan va ingliz tilidan ishlab chiqarilgan.

Shunday qilib, linguoculturologik bir necha jihatdan izohlanadigan tushunchadir:

- jamiyatning muayyan tarixiy davrdagi holati sifatida. Jamiyat bir butun sifatida emas, balki "tarixiy tiplar" yig'indisi sifatida harakat qiladi (yunon-rim, roman-german, g'arbiy).

Har qanday tilshunoslikning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining o'ziga xos xususiyatlari, o'ziga xos xususiyatlari bo'lgan.

Til alohida xalq yoki davlatning o'ziga xos tarixi, masalan, atsteklar sivilizatsiyasi (faylasuflar A. Toynbi, N. Danilevskiy fikricha) yoki madaniyat tanazzulining so'nggi bosqichi (O. Spengler) vazifasini bajargan.);

- madaniyatning analogiyasi sifatida. Ingliz ma'rifatparvar faylasuflari "til"ni aql va adolat g'oyalari asosida qurilgan jamiyat sifatida talqin qilganlar.

Demak, zamonaviy dunyoda ingliz va o'zbek tillarida sinxron va diaxronik tahlilni o'rganayotganda formatsion va sivilizatsiyaviy yondashuvlar o'rtasidagi farqni ko'rish zarur. Ushbu tillarni insoniyat rivojlanishining yagona yo'nalishi ("butun inson madaniyati", barcha xalqlar uchun umumiylikni ta'kidlaydigan shakllanish yondashuvi), shuningdek, har qanday xalqning o'ziga xos xususiyati ("mahalliy madaniyat") sifatida o'rganilishi mumkin. har bir madaniyat nutqining o'ziga xosligini o'rganadigan tsivilizatsiya yondashuvi).

Bu fan turli xil bilish turlarini o'rganish bilan shug'ullanadi, insonni barcha xususiyatlari va ko'rinishlari bilan o'rganadi, shuningdek, ikkita tamoyilning nisbati bilan shug'ullanadi, masalan: fan va uni amaliyotda qo'llash.

Shuni ta'kidlashni istardimki, ko'pchilik olimlar bu ikki tushunchani kengroq o'rganishga va tilshunoslik tarixida ma'rifatparvarlik, romantizm va hokazolar misolida o'z talqinini berishga harakat qiladilar.

Aytish mumkinki, tilshunoslik inson faoliyatining asosiy turlari kelib chiqadigan madaniy merosning bir qismidir. Axir, bu yozuvning o'z tili, har bir qabila, har bir urug', har bir oilaning o'z tarixi bor, bu hatto butun olam haqida eng muhim tasavvurni beradi. Ingliz va o'zbek tillari o'zaro ta'sirida jamiyatga ta'sir etib, odamlarga hayot, tabiat, jamiyat haqida uning barcha ko'rinishlarida tushuncha beradi. Ko'pgina tarixchilar tilshunoslikni xotiraning dastlabki bosqichi deb hisoblashadi. Biroq, bilimning o'ziga xos xususiyatlari bor. Odamlar yillar davomida bilim to'playdi va keyin uni qo'llashga harakat qiladi. Zero, aynan bilimlar, shu jumladan, ko'nikmalar avloddan-avlodga o'tadi, ular yordamida ilmiy-texnikaviy taraqqiyot rivojlanadi.

Shunday qilib, biz aniqlik bilan aytishimiz mumkinki, ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri nafaqat tilshunoslik tarixi, balki boshqa fanlararo fanlarga ham tegishli masaladir. Olimlar hali ham bu ikki tushuncha o'rtasidagi munosabatlar haqida bahslashmoqda.

Boshqacha qilib aytganda, til voqelikning o'ziga xos talqini, bilim esa insonning biror narsadagi tushunchasidir, deyishimiz mumkin.

Tillarning o'zaro bog'liqligi muammosi, shuningdek, uning talqini o'sha davrda allaqachon g'alati kitob hisoblangan "Ma'rifat dialektikasi" asarida o'z aksini topgan. Ushbu ishning asosi yozuvlar va yozuvlardan parchalar edi. Matn 1944 yilda tugallangan va Amsterdamda nashr etilgan. Ushbu kitobning nusxalari nashr etilganidan keyin dastlabki yigirma yil davomida sotib olinishi mumkin edi. Ko'pgina tarixchilarning ta'kidlashicha, bu ish "og'ir" bo'lgan va ko'p hollarda tilshunoslikka ta'sir qilgan. Ushbu kitobni o'qib, biz uni taqdim etish shaklining qiyinligini tushunamiz. Ma'rifatparvarlik, romantizm davrida bu ikki tushuncha ezgulik va yomonlik, oq va qora bilan birga farqlana boshlagan. Bu ikki tushunchaning talqini ontologik germeenvtikaga ham tasir qildi. Eng muhimi, u mifologiya g'oyalari asoslangan edi, chunki u erda bilim talab qiladigan hech narsa yo'q edi. Shunday qilib, keling, xulosa qilaylik. Ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'siri ikkita mutlaqo boshqa tushuncha bo'lib, ularni tilshunoslik tarixida faqat bir xil talqin qilish mumkin. Menimcha, ingliz va o'zbek tillarining o'zaro ta'sirini sinxron va diaxronik tahlil qilish bugungi dunyoda siyosiy platformada ro'y berayotgan global o'zgarishlar natijasida qisman mumkin. Shunday bo'lsa ham, bu muqarrar holat emas, balki o'z munosabati bilan dunyoga tartibsizlik tarqatayotgan ayrim siyosatchilarning o'ylamay munosabati tufayli yuzaga kelgan holatlar, deb o'ylayman. Bu sun'iy to'qnashuv, bo'lishi mumkin emas.

Tabiiy tsivilizatsiya jarayonlarining muqarrarligi nuqtai nazaridan, zamonaviy dunyoda ingliz va o'zbek tillarining paydo bo'lishi insoniyat tajribasi rivojlanishining oraliq bosqichi bo'lib, bu bosqich tugagach, so'ngra keyingi bosqich, degan fikrdaman. tsivilizatsiya bosqichi dunyo madaniyati axborot tizimlari orqali shakllanib, o'sadigan paytda keladi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Рунге В.Ф. Лингвистика. Кн. 1. М.: «Архитектура-с», 2016. С. 53-56.
2. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Лингвистика. С. 27-29.
3. Юлдашев Б. Функционально-стилистические особенности фразеологических единиц в современном узбекском литературном языке: Дисс. док. фил. наук. Ташкент, 1993. 297 с.
4. Uzbek Language Explanatory Dictionary. - Tashkent: "National Encyclopedia of Uzbekistan" State Scientific Publishing House, 2008. —V. IV. — P. 416 - 417 p.

UO'K 81-13

XORAZM DOSTONCHILIGI RIVOJIDA USTOZ-SHOGIRDLIK AN'ANALARI

N.E.Sabirova, DSc, Xorazm VPYMO`MM, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqoladi so'z baxshi ijrochiligining paydo bo'lishi doston janrining shakllanishi bilan bog'liq ekanligi, qadimgi madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi haqida so'z boradi. Shuningdek, Xorazm vohasida eng qadimgi baxshi, o'z navbatida baxshilar piri Oshiq Oydin haqida ancha ishonarli ma'lumotlar saqlanib qolganligi va bu bilan bog'liq dostonlar, ularning tarixi haqida ilmiy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: baxshi ijrochiligi, doston janri, zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto", eng qadimgi baxshi, Oshiq Oydin piri, oshiq baxshilar, "Kitobi dadam Qo'rqu", Qo'rqu ota.

Аннотация. В статье рассматривается становление эпического жанра, становление и развитие искусства в Хорезме, одном из центров древней культуры. Также в Хорезмском оазисе есть очень убедительные сведения о древнейших бахши, в свою очередь, пир бахши Ашик Айдын и связанные с ними былины, научные сведения об их истории.

Ключевые слова: перформанс бахши, эпический жанр, священная книга зороастризма «Авесто», древнейший бахши, Ашик Айдын пир, ашик бахши, «Кутаби дадам Коркут», Коркут ота.

Abstract. This article deals with the formation of the epic genre, the formation and development of art in Khorezm, one of the centers of ancient culture. Also, in the Khorezm oasis there is a very reliable information about the oldest bakhshi, in turn, the piri of bakhshis Ashik Aydin, and related epics, scientific information about their history.

Key words: Bakhshi performance, epic genre, the sacred book of Zoroastrianism "Avesto", the oldest bakhshi, Ashiq Aydin piri, ashiq bakhshis, "Kitabi Dadam Korkut", Korkut ota.

Baxshi ijrochiligining qachon paydo bo'lganligini, albatta doston janrining shakllanishi bilan bog'lashga to'g'ri keladi. Ayrim manbalarda "X-XI asrlarda dostonlarni do'mbira jo'rligida aytiladiganlari yuzaga kelgan. Dostonning bunday namunalari Kaspiy va Orol dengizlari bo'ylaridagi qadimgi ko'chmanchi turkiy qabilalar orasida vujudga kelgan. Epik dostonlarni yaratuvchi va kuylovchi badihago'ylar ko'payib borgan sari ustoz-shogirdlik an'analari vujudga kela boshladi"[1], deb yozadi tarixchi olim T.Pardaev. Professional baxshichilikning shakllanishi bilan bog'liq holda masalaga yondoshilsa, ushbu fikrga qo'shilish mumkin. Biroq, baxshichilikning qo'shiq shaklidagi turli ko'rinishlari yuqorida ta'kidlaganimiz kabi ibtidoiy jamiyat davriga borib taqaladi. Qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Xorazmda san'atning shakllanishi va taraqqiy etishi miloddan oldingi davrlarga to'g'ri keladi. S.P.Tolstovning "Qadimgi Xorazm sivilizatsiyasini izlab" kitobida san'at tarixi uchun muhim bo'lgan quyidagi so'zlar bor: "Tuproq qal'adagi marosimlar zali devorlarida rombsimon kataklarga mashshoqlarning rasmi ishlangan. Shu rasmlardan biri-arfa cholg'u asbobini chalayotgan ayolning sarg'ish rangdagi nafis rasmi butunicha saqlanib qolgan. Shu xonada surnay va qum soati shaklidagi qo'sh nog'ora tasvirlangan naqsh fragmenti ham topildi. "Arfachi ayol xonasi" ostidan do'mbiraga o'xshash ikki torli cholg'u asbobining pardasini ushlab turgan odamning qo'li tasvirlangan naqsh fragmenti, yana bir xonadan esa niqob bilan o'ynayotgan ayol tasviri topildi. Bularga o'xshash rasmlarni Rim davridagi Suriya-Misr va qisman Qora dengizning Shimolidagi muzofoti tasviriy san'atida, O'rta dengiz vohasi hamda Hindiston, Eron san'atida yaratilgan obrazlarda uchratish mumkin. Shu tariqa bu rasmlarda ikki badiiy uslub, ikki an'ana bir-biri bilan uyg'unlashib ketgan, biroq ular qadimgi Xorazm san'ati negizida o'ziga xos o'zgarishlarga uchragan" [2]. Miloddan oldingi davridayoq shunday yuksak madaniyatga erishgan xalq orasida iqtidorli baxshilarning yetishib chiqishi ham tabiiy holdir. Zardushtiylikning muqaddas kitobi "Avesto"ning yaratilishi va uning "goh"larini kohinlar tomonidan kuyinishi ham kohinlik, shomonlik, baxshilik kasb-korla[3]rining paydo bo'lishiga zamin hozirlagan. Zardushtiylik dini hukmron bo'lgan davrlarda har bir Rustakda (qishloq, mahalla) otashgohlar bo'lib, unda kohinlar "Avesto" kitobini targ'ib qilishgan. Shu sababdan bo'lsa kerak Xorazm dostonlarida "Avesto" va "Shohnoma"ga aloqador mifologiya hamisha o'zini namoyon qilib turadi. Bertels bergan ma'lumotlarga qaraganda XI asrning 1 yarmida Unsuriy degan forsiygo'y shoir yashab, lirik she'rlar yozish bilan birga uchta doston ham yaratgan. U Beruniy bilan bir davrda yashab ijod qilgan. Uning "Vomiq va Uzro", "Xing but-u surxbut (Oq sanam va qizil sanam)", "Shodbahru Aynul hayot" kabi dostonlarini Beruniy arab tiliga tarjima qilgan. Ushbu dostonlar orasidagi "Vomiq va Uzro" asari hozirgacha yetib kelgan. Demak, X asrlardayoq turli asotirlar negizida dostonlar ijod qilish, ularni tarjima, targ'ib qilish faol rivojlangan. O'sha davrda ijod qilingan ko'plab dostonlar syujeti turli o'zgarishlar bilan hozirgacha kelib yetgan. Albatta ularni o'qiydigan, ijro qiladigan talantli shaxslarning bo'lganligi ham tabiiydir. Xorazmda ko'l va daryolarda qayiq va kema haydovchilar o'zlarining piri sifatida Nuh payg'ambarni tan oladilar. Temirchilar ish boshlaganda Dovud payg'ambarni yodga solishadi. Xorazm baxshilari esa o'zlarining ma'naviy ustozlari sifatida Oshiq Oydinni e'zozlashadi. Bu tabarruk shaxs turkman baxshilarining ham piri hisoblanadi [4]. To'ra Mirzaevning yozishicha, Samarqand dostonchiligi doirasida baxshilar piri sifatida mulla G'oyib tan olinadi. Ushbu shaxs haqida shu nomdagi doston ham bor [5]. Shuni ta'kidlash kerakki, bir paytlari "Oshiq Oydin" nomli doston ham bo'lgan [6]. Qoraqalpoq va qozoqlarda So'ppasli Sipira Jirov, Ozarbayjonlarda Qo'rquq ota kabi shaxslar ham baxshi, jirovlar piri sifatida ulug'lanadilar. Oshiq Oydin piri nomi "Xirmondali", "Oshiq Najab", "Oshiq Alband" kabi Xorazm dostonlarida ko'plab uchraydi. Ayniqsa "Oshiq Najab" dostonida uning faoliyat doirasiga katta e'tibor qaratilgan. Najab Oshiq Oydin pirga xizmat qilib, uning dutorini sovg'a sifatida olishga muvaffaq bo'ladi. "Xirmondali" dostonida soz va so'z borasida hech bir kimsa yenga olmagan Xirmondalini Oshiq Oydin aytishuvda yengib chiqadi. "Oshiq Alband" dostonida Oshiq Oydin pir epik qahramon taqdirining eng qaltis damlarida Albandga duch kelib, unga yo'l-yo'riq ko'rsatadi, dalda bag'ishlaydi:

Tanisangiz nafas etgan piringman,
 Oshiqlarning maqsadini bilurman,
 Sango duo etgan Oydin piringman,
 Ko'pyig'lama, sevar yorni ko'rarsan [7],

deb ko'zdan g'oyib bo'ladi.

Dostonlarda oshiq-baxshilar, piri bo'lgan ushbu shaxs haqida ko'plab rivoyatlar to'qilgan. Aytishlaricha uning qabrini tunagan baxshilarga pir sharob tutar ekan, agarda uni shogird ichsa, ulug' sozanda, oshiq-baxshi bo'lib yetishar ekan. "Oshiq Mahmud" dostonining O'zR FA TAFI folklor bo'limining qo'lyozmalar fondida 1431-raqamli inventarda saqlanayotgan qo'lyozmasida Mahmudjon va Nigorxonlar suvga cho'kib hayotdan ko'z yumganlarida Oshiq Oydin pir ularni "Jon tana gir" kuyini chalib tiriltiradi. Oshiq Oydin pir dastlabki xalifa Abu Bakr Siddiq (632-634) bilan aloqador silsilaga borib bog'lanadi. Bu silsila o'ziga xos g'oyaviy oqim bo'lib, so'fiylik silsilasi deb yuritilgan. Bu oqimga Abu Ali Ibn Sino, Abul Hasan Haraqoniy, Abu Sayid Maxnaiy, Abduxoliq G'ijduvoni, Mansur Xalloy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniylar ham kirganlar. Oshiq Oydin pir maqbarasining shayxidi saqlanadigan "Tazkirat ul Husayin" nomli kitobda bu haqda aniq ma'lumotlar bitilgan. Shayxning vafoti hijriy yilning 632-sida voqe bo'ldi. Mudqat muboraklari shahri Bo'stonning Diyorbokr haddida hamda Bag'dodda ikki joyda ham ziyoratgohlari bor turur". Bertelsning "So'fizm va so'fiylik adabiyoti" kitobida ushbu davr bilan aloqador muhim ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, o'sha kitobda as-Suhravardiy degan muallifning "Avoriful-maorif" degan ishi haqida so'z yuritib, uning adabiyot va san'at rivojiga qo'shgan katta ulushi xususida aytib o'tadi. Uning Giloniyni shogirdi ekanini ta'kidlab, 1255 (melodiy) yilda vafot etganini qayd qiladi [8]. Ushbu shaxsning Oshiq Oydin pir ekanligiga shubha qilmasa ham bo'ladi. Chunki biz yuqorida ta'kidlab o'tgan "Tazkirat ul Husayn" asarida Oshug'iddinning vatani shariflari Suhravarddir deyilgan. Yana o'sha kitobda aytilishicha shayx hazratlarining "Avorif sharif as Salohiy Had" degan asari ham bo'lib, u Makkada chop etilgan. "Oshiq Najab" dostonida Oshiq Oydingning shahri Bo'stonda yashaganligi, 360 so'fisi borligi, 115 yoshda ekanligi aytib o'tilgan. "Xirmondali"da ham shunga yaqin ma'lumotlar berilgan. Uning Chingizxon bosqinidan keyin 16 yil yashaganligi haqida ma'lumot beruvchi manbalar ham mavjud. So'nggi ma'lumotlarga qaraganda haqiqatan ham Oshiq Oydin piring shajarasi Eronning Suhravard shahri bilan uzviy bog'lanadi. Ular uch qarindosh Najib Suhravardiy (1097-1168), Shayx Shahobiddin Abu Hafs Yahyo Suhravardiy (1115-1191) Shayx Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiy, (1144-1234) bo'lib, Najib Suhravardiy ularga ustozlik qilgan [9]. An-Nasaviyning yozishicha, Xorazmshoh Muhammadning obro'-e'tibori yuksalib, ulug'vor ishlarga qo'l urib boshlaydi va Bag'dodga yurish maqsadini amalga oshirishi ma'lum bo'lib qoladi. Uning bu maqsadidan qaytarish uchun eng obro'li, shayxlar shayxi nomini olgan Shixobiddin as-Suhravardiy Xorazmga elchi qilib yuboriladi. Biroq Xorazmshoh shayxni mensimay kutib oladi. Hatto ancha navbat kutib huzuriga kirganda unga o'tirishga ruxsat bermaydi. Nihoyat shayx unga payg'ambar hadislaridan so'zlamochi ekanini aytadi. Xorazmshoh bunga rozi bo'lib, pastga tushib tiz cho'kib o'tirib, shayxni tinglaydi. Shayx hadis orqali uni urush qilish maqsadidan qaytishga undaydi. Biroq bu harakatlar bekor ketadi. Nihoyat u Bag'dodga yurish qiladi. Ammo qo'shini tabiat injiqliklari tufayli parokandalikka uchraydi. Bundan ta'sirlangan Xorazmshoh as-Suhravardiyning so'ziga amal qilmaganidan pushaymon etib, shayxni qaytadan Xorazmga elchi sifatida kelishga taklif etadi [10]. Sal o'tmay Chingiz bosqini yuz beradi. Shayx Shixobiddin Suhravardiyning Xorazmshoh tomonidan yaxshi kutib olinmaganligi, Shayxning bashorati to'g'ri chiqib, Xorazmshohning xor-zorlikda halok bo'lishi Oshiq Oydingning xalq orasidagi obro'si oshib pir darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'lganligi ehtimolga juda yaqin. Umar Suhravardiyning o'g'li Shayx Zayniddin (Zayniddin bobo) ham diniy va jamoat arbobi bo'lgan. O'sha soha bo'yicha u Toshkentga ham kelgan. Umar Suhravardiy asos solgan suhravardiylik tasavvuf tariqati deb ataluvchi bu oqim ikki daryo oraliq'ida zohidlik maktabi negizida tarkib topgan bo'lib, uning a'zolari hunarmandlar va o'qimishli ziyolilar xisobiga kengayib borgan. Suhravardiylar sunniylik aqoyidchilari bo'lib mo'tadil so'fiylik qarashlarini targ'ib qilganlar. Ular dunyoviy ilm bilan ilohiy ilmning uzviy bog'lanishini tan olishgan. Umar Suhravardiy o'zining 63 bobdan iborat "Avorif ul maorif" asarida "dunyoviy ilm-go'yoki sut, ilohiy ilm esa-uning qaymog'idir" deb yozadi. Uning asarlari arab, fors, nemis va ingliz tillarida nashr etilgan. Maboda e'tibor berilsa, Oshiq Oydin pir baxshilarning Qambar, bobo esa sozandalarning piri sifatida mashhurlik kasb etadi. O'tgan asrning 90-yillarida Oshiq Oydin pir qabri joylashgan Vos qal'asida Oshiq-baxshilar musobaqasi o'tkazish an'anaga aylangan edi. 1991 yilda bu yerda baxshilarning xalqaro bellashuv ko'rigi bo'lib o'tgan. Bu anjumanda Ozarbayjon, Turkiya,

Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston respublikalaridan kelgan ko'plab baxshilar ulug' pir qabrini ziyorat qildilar. Ayniqsa Xorazm, Toshovuz va Qoraqalpog' baxshilari bu tadbirda faol ishtirok etishdi [11]. “Kitobi dadam Qo'rqud” eposining barcha shoxobchalarida faol harakat qiladigan asosiy obraz Qo'rqud otadir. Bu obraz haqida turli olimlar turli fikrlar bildirishgan. V.V. Bartoldning ko'rsatishicha, u bahodir emas, balki urug' oqsoqolidir. Unda xalq donoligi mujassamlashgan [12]. Qo'rqud ota bashoratchi baxshi va afsonaviy shaxs. O'z navbatida u sehrGAR, shomondir [13]. Binobarin, Qo'rqud ota kitobning bosh qahramoni emas. Lekin uning fikrlari, qiyofasi, jami hodisalar va qahramonlar taqdirida tutgan o'rniga ko'ra butun asarni birlashtirib turuvchi qahramon rolini o'ynaydi [14]. Qo'rqud ota haqida dastlab fikr yuritgan shaxs Abul G'oziy Bahodirxonidir. Buyuk tarixchi olim “Shajarai tarokima” asarida Qo'rqud otani 14 joyda tilga oladi. Uning ko'rsatishicha, Qoraxo'ja o'g'li Qo'rqud Inal Yavi xonning vaziri bo'lib, 295 yil umr kechirgan, uchta xon davrida vazirlik qilgan, g'aroyib ishlarni amalga oshirgan. Butun o'g'uz eli unga bo'ysungan, biror farzand tug'lsa, albatta u kelib ism qo'ygan [15]. T. Mirzaevning yozishicha, Salor Qozon turkumini tashkil etuvchi qahramonlik qo'shiqlari Sharqiy Turkistondan kelgan turkiy qabilalarga tegishli bo'lib, XI asrda saljuqiylar davrida bu turkum Kichik Osiyo va Kavkazga o'tib, “Kitobi dadam Qo'rqud” tarkibidan joy oldi [16]. “Go'ro'g'li” turkumining ustuvorlik qila boshlashi bilan Qo'rqud ota to'g'risidagi doston unutilib ketgan: XIX asr boshlariga kelib, “Kitobi dadam Qo'rqud” eposining yozma nusxalarga ko'chirilishi an'analari asosida “Go'ro'g'li” turkumi dostonlari ham yozuvga olinib boshlagan. Qo'rqud ota haqida jiddiy tadqiqotlar olib borgan X.G.Ko'ro'g'li o'zining “Shaman, polkovodets, ozan” (evolyutsiya obraza dede – Korkuta) maqolasida Qo'rqud ota shaxsida shomonlik, o'zonlik (baxshi) xususiyatlari mavjud bo'lganligini tasdiqlaydi, o'z navbatida uning sarkarda (polkovodets) bo'lganligiga shubha bildiradi [17]. Qozoq-qirg'iz asotirlarida Qo'rqud ota shomon obrazi sifatida talqin qilinadi. Etnograf Ch.Ch.Valixonov Qo'rqud otaning o'limdan qochishi motivini shomonlik bilan bog'laydi. Qirg'iz shomonlaridagi ushbu rivoyatda Qo'rqud ota birinchi shomon sifatida e'tirof etiladi. O'rta Osiyodagi yozma yodgorlik-“Do'st Sulton tarixi” kitobida esa Qo'rqud ota baxshilar piri sifatida tasvirlanadi. Qozoq baxshilari shu sababdan dostonni boshlash oldidan undan yordam so'rashadi, iltijo qilishadi. Qadimgi davrga oid afsonalarda Qo'rqud ota shomon tarzida tasvirlansa, Islom dini ta'sirida yaratilgan so'nggi afsonalarda u avliyo darajasiga ko'tarilgan. A.Divaev bu haqda Qozonli hududidagi Xorxut toponimi bilan aloqador afsona borligini tasdiqlaydi. Uning yozishicha, Xorxutning qabri 1880 yilgacha saqlangan, keyin uni Sirdaryo yuvib ketgan [18]. Abulg'oziy Bahodirxon Qo'rqud otani donishmand vazir sifatida tasvirlasa, Rashididdin asarlarida baxshi, O'zon tarzida beriladi. O'zon atamasi turkmanlarda ham uchraydi. Maxtumqulining bir she'rida shunday misralar bor:

Davlat ela galar bo'lsa,
Boshdan burun o'zon galar.
Davlat eldan getar bo'lsa,
Mulla bilan to'zon galar [19].

O'zon atamasi ilgari Xorazmda ham ishlatilgan.

Qo'rqud otaning lashkarboshi tarzida berilishi Abulg'oziyda ham bor bo'lib, bu ma'lumot ikki shaxsning ismini aralashtirish natijasida kelib chiqqan. Bundan tashqari o'g'uzlarda shu nomdagi urug' ham uchraydi [20].

Bu ikki shaxs haqidagi fikr K.A.Inostranov ishlarida ham uchraydi. Qolaversa, lashkarboshining ismi Qirqud tarzida yozilishini A.N.Kononov ham birinchilardan bo'lib, aniqlagan edi. Folklor asarlarida Qo'rqud-shomon, afsungar, tabib, uning musulmonlikka aloqasi rasmiyatchilik tariqasida qayd qilinadi xolos. Tarixiy asarlarda esa bu shaxs musulmon dinining muqaddas kishilaridan biri sifatida ta'kidlanadi. X.G.Korog'lining mazkur maqolasida Qo'rqud ota faoliyatiga doir masalalar keng doirada tahlil etiladi. Yuqorida keltirilgan barcha tafsilotlar Qo'rqud ota obrazining to'laqonli qiyofasini gavdalandira oladi. Maqola oxirida “Kitobi dadam Qo'rqud”ning g'arb o'g'uzlarida tarqalgan yodgorligi xususida so'z yuritiladi. Barcha afsona va rivoyatlarda Qo'rqud-shomon, o'zon, davlat arbobi, hukmdor maslahatchisi, barcha o'g'uz elining donishmand

ustozi sifatidagi evolyutsion obraz sifatida gavalantiriladi. Uning baxshi sifatidagi faoliyati hech qachon yo'qolmagan. O'z navbatida uning tarixiy prototipini izlashga ham asos yo'q.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Pardaev T. O'zbek dostonchilik maktablarining teran ildizlari ma'naviyatimiz asosi. / Jahon sivilizatsiyasida... –B.117.
2. Tolstov S.P. Qadimiy Xorazm sivilizatsiyasini izlab. –T.: “Yangi asr avlodi”, 2014. –B.214-215. (380)
3. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. –М.: Наука, 1988. –С.24. (558)
4. Карриев Б.А. Эпические сказания о Кероглы у тюркоязычных народов. –М.: Восточная литература, 1968. –С.134.
5. Мирзаев Т. Эпос и сказитель. –Т.: Фан, 2008. –С. 66.
6. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –М.: ГИХЛ, 1947. –С.294.
7. Oshiqnoma, Pkitob, Urganch, «Xorazm», 2006, 187-bet.
8. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965, –С. 485.
9. O'zbek milliy ensiklopediyasi, 8-tom. –T.: “O'zbek milliy ensiklopediyasi”, 2004, 184-185- betlar.
10. An-Nasaviy Shixobiddin Muhammad, Sulton Jaloliddin Manguberdi tafsiloti. –T.: “O'zbekiston”, 2006, 30-40-betlar.
11. Oshiq Oydin-94, Dashxovuz, 1994,3-bet.
12. Бартольд В.В. Коркуд, соч. т.v-М.: 1968, С.41.
13. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. –М.: Наука, 1983, С.61.
14. Nazarov B. “Qo'rqut ota kitobi” haqida. // “Yoshlik”, 1988, №5, 40-bet.
15. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Газы хана хивинского, –М., –Л.: Изд. Ан, 1958.
16. Mirzaev T. Qahramonlik eposining yuzaga kelishi. // O'zbek folklorining epik janrlari, –T.: Fan, 1981, 43-bet.
17. Короглы Х.Г. Шаман, полководец, озан (эволюция образа деде –Коркута). // Советская тюркология. – Баку, 1972, №2. –С.48-62.
18. Диваев А. Несколько слов о могиле Хорхут-ата-ЗВО РАО, Т.Х.СП.6. 1896. –С.193-194.
19. Магтымгулы. Ашгабат, «Туркменистан», 1977. –Б.234. (678)
20. Короглы Х.Г. Кўрсатилган мақола, 52-бет.

UO'K 811.581

XITOIY TILIGA OID TIL MATERIALLARINI BAHOLASH XUSUSIYATLARI HAQIDA

Q.O.Saparova, f.f.d., prof., O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

U.A.Irgasheva, mustaqil izlanuvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada falsafa yo'nalishlaridan biri bo'lgan aksiologiyaning tilni baholashga oid masalalari, ya'ni tilshunoslik sohasida baholash tilining qanday namoyon bo'lishi, kognitiv tilshunoslikning prototip toifalari nazariyasiga asoslangan baholash tilining atributlari, kognitiv tuzilishi va ko'p o'lchovli xususiyatlari xitoy tili misolida ko'rib chiqilgan. Bundan tashqari, maqolada so'zlar va jumalarning ikki darajasida tavsif etilishi va baholanishi o'rtasida bir-birini istisno qiladigan doimiy munosabatlar mavjudligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: baholash tili, qadriyat, sub'ektivlik, ob'ekt, taqqoslash, aniq taqqoslash, yashirin taqqoslash, baholashda ierarxiya, qiymat atributi, tabiiy atribut.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы аксиологии, одного из направлений философии, касающегося оценки языка, то есть того, как проявляется язык оценки в лингвистике, атрибуты, когнитивная структура и многомерные свойства языка оценки, основанные на теории прототипных категорий когнитивной лингвистики, на примере китайского языка. Кроме того, в статье показано, что существует постоянная взаимоисключающая взаимосвязь между описанием и оценкой слов и предложений на двух уровнях.

Ключевые слова: язык оценки, ценность, субъективность, объект, сравнение, явное сравнение, скрытое сравнение, иерархия в оценке, атрибут ценности, естественный атрибут.

Abstract. This article discusses the issues of axiology, one of the areas of philosophy concerning the evaluation of language, that is, how the evaluation language manifests itself in linguistics, attributes, cognitive structure and multidimensional properties of the evaluation language based on the theory of prototypical categories of cognitive linguistics, using the example of the Chinese

language. In addition, the article shows that there is a constant mutually exclusive relationship between the description and evaluation of words and sentences at two levels.

Keywords: evaluation language, value, subjectivity, object, comparison, explicit comparison, implicit comparison, hierarchy in evaluation, value attribute, natural attribute.

Insonning o'zini va dunyoni ifoda etishi uchun muhim lingvistik kategoriya sifatida baholash zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida dolzarb nuqtaga aylanib bormoqda. Boshqa tillar singari xitoy tilida ham baholash tizimi mavjud bo'lib, aynan ushbu tildagi baholash o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Baholash tili – bu shaxsiy yoki ijtimoiy ehtiyojlarga asoslangan holda, baholash sub'ektining o'zi ifoda etayotgan ob'ekti to'g'risidagi baholash hukmining lingvistik ifodasidir [1]. Baholash tili so'zlovchining nuqtai nazarini, qadriyatlarini va u joylashgan jamiyatni aks ettirishda, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish va saqlash hamda nutqni tashkil qilishda juda muhim rol o'ynaydi. Kognitiv manbalar nuqtai nazaridan baholash tili qadriyatlar dunyosini tushunishning lingvistik proektsiyasi bo'lib, qiymatning kognitiv atributlari uning asosiy semantik atributlari hisoblanadi; semantik funksiyalar nuqtai nazaridan baholash tili - bu baholash ma'nosini ifodalovchi til shaklidir [2]. Shu tarzda, baholash tili nutq ma'nosini yaratish, shakllarni tanlash va funksiyalarni amalga oshirish nuqtai nazaridan tavsiflash bo'yicha turli tillarda turlicha xususiyatlarga ega. Quyida baholash tiliga oid bir qancha xususiyatlarni ko'rib chiqamiz:

1. Sub'ektivlik. Konseptual faoliyatning lingvistik proekti sifatida baholash tilining o'ziga xos xususiyati uning sub'ektivligidir. Tilni baholashning sub'ektivligi ikki xil darajadan kelib chiqadi: tushunishni baholash va lingvistik ifodaning sub'ektivligi [3].

Tushunishni baholashning sub'ektivligi. Baholashning har qanday tushunchasi sub'ektivdir. Baholash tilining ushbu ko'rinishi baholash sub'ektining o'zi ifoda etayotgan ob'ektiga nisbatan sub'ektiv munosabati yoki hissiyotini ko'rsatadi. Masalan, boshlang'ich maktabning ikkinchi sinf o'quvchisi xitoy tilidagi yakuniy testda 90 ball to'plagan. Turli xil odamlar ushbu ballni turlicha baholaydilar: ba'zilar “test yaxshi” deb o'ylashadi, ba'zilar “test o'rtacha” deb o'ylashadi, ba'zilar esa “test unchalik yaxshi emas” deb o'ylashadi va hokazo. Xuddi shu baholash ob'ekti va baholashning turli natijalari bilan baholash tilining sub'ektivligi birinchi navbatda baholashni tushunishning sub'ektivligidan, sub'ektivlik esa turli baholash sub'ektlari va baholash mezonlaridan kelib chiqqanligini ko'rish mumkin. Ushbu standart baholash mavzusining sub'ektiv kognitiv tajribasi bilan chambarchas bog'liq. Baholash va tushunishning sub'ektivligi ham ma'lum guruh xususiyatlariga ega [4].

Umuman olganda, bir xil ijtimoiy guruhning qiymat atributlari va baholash ko'rsatkichlari bo'yicha hukmlari bir xil idealizatsiya qilingan kognitiv modelga ega bo'ladi va bir xil ijtimoiy guruh ichidagi baholash mezonlari bir-biriga mos keladi. Shuning uchun baholash va tushunishning sub'ektivligi nisbiydir. Har qanday individual baholash guruh ichidagi idealizatsiya qilingan kognitiv modelga bo'ysunadi [5].

Baholash ifodasining sub'ektivligi. Bunda shaxsiy yoki guruh farqlari bo'lishidan qat'iy nazar, biz ushbu turdagi tushunchani sub'ektiv deb baholaymiz. Sub'ektivlik “kognitiv sub'ektivlik” deb ataladi. Ushbu turdagi baholash o'zining sub'ektiv xususiyatlarini tan oladi va ba'zida baholashning sub'ektiv munosabati yoki hissiyotlarini ifodalash uchun o'zining “men”ini lingvistik ifoda shaklida qoldiradi, masalan:

- 1) 我觉得，他，人很好。(wǒ juéde, tā, rén hěn hǎo) – Menimcha, u inson yaxshi.
- 2) 他，人真好啊！(tā, rén zhēn hǎo ā) – U inson juda yaxshi (mehribon ma'nosida).
- 3) 他，人的确很好。(tā, rén dìquè hěn hǎo) – U inson haqiqatan ham juda yaxshi.

Ushbu uchta jumlaning ma'nolari shaxs sifatida “u” ga ijobiy baho beradi. Bunday baholash nutqida 1-chi misolda “menimcha” so'zi so'zlovchining baholash nuqtai nazarini aniq ko'rsatib beradi, 2-chi misolda “to'g'ri” (真 zhēn) ravishining sharhi va “ah” (啊 ā) intonatsiyani bildiruvchi so'zi so'zlovchilarga jumlaning baholashda ijobiy hissiy ma'nolarni ko'rsatadi, 3-chi misolda esa “haqiqatan ham” (的确 dìquè) so'zlovchilarning baholash ma'nosini ijobiy baholash tushunchasiga

ishora qiladi. Ko‘rinib turibdiki, baholash ifodasining sub‘ektivligining namoyon bo‘lishi va uning sub‘ektiv ifodasiga asosan izohlovchi qo‘shimchalar, intonatsiya so‘zlari, ravishlar yoki “menimcha /o‘ylaymanki/nazarimda” (我觉得/认为/看) kabi so‘zlar orqali erishiladi.

2. Taqqoslash. Labov taqqoslash baholashning muhim xususiyatlaridan biri ekanligini ta’kidlagan va baholash natijasi baholash ob’ekti tomonidan baholash mezonlari bilan taqqoslash orqali olinadi deb hisoblagan [6]. Har qanday baholash, baholash standarti bilan taqqoslashdan ajralmas holda amalga oshiriladi. Taqqoslash orqali baholash qiymatiga baho berish, qiymat atributlarini aniqlash va qiymatni o‘lchash amalga oshiriladi. Bu baholash jarayonining “uch asosi” deb ataladi, bular - joylashishni aniqlash, sifat va miqdor. Shuning uchun har qanday baholashning lingvistik ifodasi aniq yoki yashirin taqqoslashga ega bo‘lishi kerak. Masalan:

1) 这本书 **值得**看。/ 他 **不配**来。/ 这篇论文没有任何学术价值。(zhè běn shū zhídé kàn. / tā bù pèi lái. / zhè piān lùnwén méiyǒu rènghé xuéshù jiàzhí) – Bu kitob o‘qishga arziydi./ U kelishga noloyiq./ Bu maqola hech qanday ilmiy ahamiyatga ega emas.

2) 他是 **著名**的媒体人。/ 他的一生是 **不平凡**的。(tā shì zhémíng de méitǐ rén. / tā de yīshēng shì bù píngfán de.) – U taniqli media shaxs./ Uning butun hayoti tahlkada.

3) 他比我聪明能干。(tā bǐ wǒ cōngmíng nénggān) – U mendan aqlli va qobiliyatli.

1-chi misolda baholash sub‘ekti ob’ektiga qiymatning mavjudligini yoki yo‘qligini qiymat tizimidagi talab nuqtai nazaridan uni hayolimizdagi qiymatning potentsial standartlari bilan taqqoslash yo‘li bilan aniqlaydi, ya’ni yashirin taqqoslash orqali qiymat aniqlanadi; 2-chi misol orqali yashirin taqqoslash ko‘pgina umumiy holatlarda baholash ob’ekti qiymat atributlari bo‘yicha baholanadi hamda “taniqli” va “g‘ayrioddiy” ijobiy baho tarzida namoyon bo‘ladi; 3-chi misolda “men” so‘zi yordamida aniq taqqoslash orqali baholash ob’ekti qiymat atributlari bilan tavsiflanadi va “aqlli va qobiliyatli” so‘zlari orqali ijobiy baho beriladi. Yuqoridagi misollar va tahlillardan taqqoslash baholash tilining muhim xususiyati ekanligini ko‘rish mumkin.

3. Baholashda ierarxiya. Ierarxiyaga asoslangan baholash natijalari nafaqat baholash sub‘ektining ob’ektiga qiymat atributlari to‘g‘risidagi hukmini, balki ob’ekt atributlari qiymatining ifodasini ham o‘z ichiga oladi. Ushbu qiymatning yuqoriligi ko‘pincha aniq ierarxiyaga ajratilgan bo‘lib, sifatlarda aniq ko‘rinadi. Aslida, biz baholash tilining ierarxik xususiyatini ikki o‘lchovda aks ettirish mumkin deb hisoblaymiz:

Birinchisi, qiymat atributlarining ierarxik tabiati, ya’ni qiymat yig‘indisining yuqoriligi (keng ma’noda, bu qiymatning mavjudligi yoki yo‘qligini o‘z ichiga olishi mumkin). Masalan, “yaxshi” (xitoy tilida 好 hǎo) baholovchi so‘zining mutlaq darajasini misol qilib olsak, biz qiymat va o‘lchamning ierarxik tizimini quyidagicha o‘rnatishimiz mumkin:

(不好) – 有点好 – 比较好 – 好 – 很好 – 非常好 – 相当好 – 极好 (bùhǎo) – yǒudiǎn hǎo – bǐjiào hǎo – hǎo – hěnhǎo – fēicháng hǎo – xiāngdāng hǎo – jíhǎo) ya’ni (yaxshi emas) – bir oz yaxshi – nisbatan yaxshi – yaxshi – juda yaxshi – haddan tashqari yaxshi – ancha yaxshi – a’lo (ajoyib) bu misollarning barchasi mutlaq darajani ifodalaydi. Dominant funksiya sifatida qo‘shimchalardan tashkil topgan ushbu ierarxik tizim nutq potentsialini baholashni kuchaytiradi yoki susaytiradi va baholash, ifodalash uchun ajralmas til manbai hisoblanadi. Qiymat yuqoriligi turli xil baholovchi so‘zlar tomonidan hosil qilingan ierarxik ketma-ketlik orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Ikkinchisi, tabiiy atributlarning ierarxik tabiati. Bu yerda tabiiy atributlar qiymat atributlariga ishora qiladi va narsaning o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflaydi. Ular odatda fazoviy atributlarni (masalan, katta, kichik, baland va qisqa), metrik atributlarni (masalan, uzoq, yaqin, yengil va og‘ir), rang atributlarini (qora, oq, qizil, yashil) va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tabiiy atributlarning ma’nosini ko‘rsatadigan sifatlarning darajasi va sonida ham farqlar mavjud. Masalan, biz 1,8 metr balandlikdagi odam uchun “baland” (高 gāo) tabiiy xususiyatni quyidagicha baholashimiz mumkin: 他不高 – 他不算高 – 他比较高 – 他很高 – 他非常高 – 他相当高 – 他极高 (tā bù gāo – tā bù suàn gāo – tā bǐjiào gāo – tā hěnhǎo – tā fēicháng gāo – tā xiāngdāng gāo – tā jí gāo) u baland emas – u baland hisoblanmaydi – u nisbatan baland – u baland – u juda baland – u ancha baland – u haddan ziyod baland. Bu tabiiy atributlarning darajasi yuqoriligining taxminiy ifodasidir. U tavsiflovchi til

emas, balki baholovchi til toifasiga kirishi kerak. Shu nuqtai nazardan, tilda taqqoslash asosida o'rnatilgan ierarxik farqlar ko'pincha taxminiy ma'noga ega bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, kontseptual faoliyatning lingvistik proektsiyasi sifatida baholash tilining o'ziga xos xususiyati sub'ektivlikdir. Bundan tashqari, sub'ektivlik, taqqoslash va ierarxiya baholash tilining semantik xususiyatlari hisoblanadi, taqqoslash va ierarxiya o'z navbatida sub'ektiv xususiyatlardan kelib chiqadi. Ierarxik xarakter baholash tilining muhim xususiyati bo'lishi kerak. Ushbu bosqichda dominant baho aniqroq va yashirin baho noaniqroq bo'lib, uni ma'lum bir diskurs bilan birgalikda qabul qilish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. 张颖. 汉语评价语言研究. – 中国. -黑龙江大学, 2017. – 页. 55-58.
2. 冯平. 评价论. – 中国. 北京: 东方出版社, 1995. – 页. 31-38.
3. 布占廷. 基于评价理论的语言学书评标题研究. 外语与外语教学. – 中国. 北京, 2013. – 页. 43-44.
4. 常晨光. 评价意义的韵律性特征. – 中国. 北京: 北京科技大学学报, (社会科学版), 2008. – 页. 103-104.
5. 陈令君. 评价论对语言评价意义研究的启示. – 中国. 西安: 2007. – 页. 28.
6. Labov W. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972. – P. 255.
7. 现代汉语词典 (第5版) / 中国社会科学院语言研究所词典编辑室编. – 北京: 商务印书馆, 2005. – 568 页.
8. Русча – ўзбекча лугат. – Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1984. – 1046 б.

UO'K 881.111.1

XORIJIY TILLARNI (INGLIZ TILI) O'ZLASHTIRISHDA O'YINLAR ORQALI OG'ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISH

*F.N.Sapayeva, katta o'qituvchi, Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti Urganch filiali,
Urganch*

Annotatsiya. Ingliz tilida boshlang'ich ko'nikmaga ega bo'lgan guruhlardagi talabalar bilan o'yinlar o'ynash orqali og'zaki nutqni o'stirish, o'z fikrini erkin bayon qila olish qobiliyatini kuchaytirish mumkin. Shuningdek, talabalarga so'z va iboralarni oson o'rgatishning eng samarali vositasi sifatida o'yinlardan foydalanish, ham oqituvchiga ham o'quvchiga ko'zlangan natijaga erishishda katta yordam beradi.

Kalit so'zlar: dars, o'yin, so'z, ibora, mavzu, og'zaki nutq, muloqot, muloqot qobiliyati, dialog.

Аннотация. Играя в игры с учащимися в группах, владеющими базовыми знаниями английского языка, можно развивать устную речь и укреплять умение свободно выражать свое мнение. Также использование игр как наиболее эффективного средства обучения учащихся словам и словосочетаниям в значительной степени поможет как учителю, так и ученику в достижении желаемого результата.

Ключевые слова: урок, игра, слово, фраза, тема, устная речь, общение, коммуникативные навыки, диалог.

Abstract. By playing games with students in groups who have basic English skills, it is possible to develop oral speech and strengthen the ability to express one's opinion freely. Also, the use of games as the most effective means of teaching words and phrases to students will greatly help both the teacher and the student to achieve the desired result.

Key words: lesson, game, word, phrase, topic, oral speech, communication, communication skills, dialogue.

Dars - bu o'quvchilarning kasbiy faoliyatining turli tomonlarini modellashtiradigan va ularning bilimlaridan, kasbiy faoliyat mavzusidan kompleks foydalanish uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydigan amaliy mashg'ulot. Ingliz tilidagi dars jarayonida ko'zlangan maqsadlarga erishishning faol usullaridan biri bu o'yindir. O'yin yordamida ko'plab vazifalar bajariladi, o'tilgan material mustahkamlanadi, o'quvchilarni faolligi oshadi, mavzuni takrorlanadi. Mashg'ulotlarni tashkil etishning turli usullari orasida o'yin va o'yin vaziyatlari talabalari uchun ham katta qiziqish uyg'otadi va bu orqali nutq faoliyatini tabiiy rivojlanadi. O'yin qoidalari talabalarni o'quv jarayonida

faol ishtirok etishga undaydi. Darsning barcha interfaol shakllarida nutq malakalarini shakllantirish jarayoni birinchi o'rinda turadi. Shuning uchun ta'lim jarayonida o'yinga tayyorgarlik asosiy rol o'ynaydi va tayyorgarlik bosqichida talabalarga nutq so'zlarini tuzish usullarini o'zlashtirishga yordam beradigan, mantiqiy, izchil monolog bayonotlarini yaratish qobiliyatini birlashtiradigan quydagicha mashqlar beriladi [1]. Masalan:

"How to solve the following problems?

I have to be at the exam in an hour? I'm going to an important meeting, I don't have money to buy new shoes?

My grandfather gave me a dog for my birthday, but I can't take care of an animal. What should I do?"

Bunday mashqlar o'quvchining aqliy faoliyatini faollashtiradi va og'zaki nutqni rivojlantiradi. Aytaylik, agar biz "Ovqatlanish" mavzusini olsak, unda ushbu mavzu bo'yicha rolli o'yinni o'tkazishdan oldin, "Restoranda"gi vaziyatlarni rollarda ijro etish maqsadga muvofiqdir:

1. You are in a restaurant. Your fork fell off the table. What do you do?

2. You ordered soup, but it was cold. What do you do?

3. You ordered a table for lunch in a cafe. There was no place if you came with a friend. What do you do

4. You are in a cafe. There is no menu on your desk. what do you do

Bunday mashqlar jumalarning tuzilishi, lug'atni mustahkamlashni va nutq faoliyatini faollashtiradi. Guruhdagi har bir talaba o'ziga berilgan muammoni hal qilishda zukkoligini isbotlash va shu bilan birga o'rtoqlarini tinglash, nutqini boyitish imkoniyatiga ega bo'ladi, hamda passivlikdan yiroqlashib har bir ishtirokchi o'z qarorini bildirishni o'rganadi. Bunday turdagi mashqlar o'quvchini real hayotda bo'lishi mumkin bo'lgan vaziyatlarga tayyorlaydi qisqa dialoglar tuzishga yordam beradi[2]. "Ovqatlanish" mavzusini bo'yicha kichik tayyor dialoglarni taklif qilish mumkin:

"A. Where are you going?

B. To the cafe.

A. What's there?

B. Italian pizza is served in the cafe today.

A. Then I will go with you."

Ushbu dialogdan misol sifatida foydalanish, yoki ma'lum bir grammatik mavzu bo'yicha mashqlar bilan dialog tuzish taklif qilinadi.

Guest: The salad tastes really fantastic. Where did you get it?

Host: The (Greek) salad? Self made.

Guest: And the cake? Also made yourself? Impossible.

Host: Of course. We always make the cake ourselves?

Guest: Well, you are really super — housewife!

Mehmon va uy egasi o'rtasida shunga o'xshash suhbatlar o'tkazish mumkin. Bunday dialoglar o'quvchining ijodiy va aqliy faolligini rivojlantiradi va asta-sekin "Ovqatlanish" mavzusida rol ijro etishga tayyorgarlikni oshirib boradi. Agar talaba berilgan mavzu bo'yicha so'zlarni grammatik jihatdan to'g'ri tuzilishga ega bo'lsa, interfaol o'yinga faol ishtirok etadi. U o'zining topqirligi, zukkoligi, hazil tuyg'usini qo'llay olishi bilan boshqalarga o'rnak bo'lishi mumkin.[3] Ingliz tilida boshlang'ich ko'nikmaga ega bo'lgan guruhlarda o'ynash mumkin bo'lgan "Restoranda" o'yiniga misol keltiramiz. Buning uchun oldindan quydagi narsalar tayyor bo'lishi kerak: mehmonlar uchun stol va stullar, har bir stolda menyular. Menyudagi taomlar ro'yhati rang-barang bo'lishi kerak. Yasama pullardan foydalaniladi. Har bir guruhga ma'lum miqdorda pul berilishi kerak, shunda ular qo'lidagi mablag'ga ko'ra taom tanlashlari va musiqaga buyurtma berishlari mumkin. [4] Guruhga uchta restoran taklif etiladi:

1. "The Ol' West" restorani,

2. "The Aviary" restorani

3. "Stern" restorani.

Har bir restoran uchun ofitsiant tanlanadi. Boshqa ishtirokchilar 3-4 kishidan iborat 3 guruhga bo'linadi. Ular xohlagan restoranini tanlaydilar. Har bir guruh ishtirokchilari bir qator savollarga aniqlik kiritishlari kerak, masalan, restoranning manzili, ish vaqti va hakoza. Masalan:

I. Ishtirokchilardan biri restoranga qo'ng'iroq qiladi va administrator bilan gaplashadi:

How to get to the "The Ol' West" restaurant?

Is there music in the restaurant?

Is there the hall for the smokers?

Can we book in advance a small table for 4 people order?

How long can we wait for the food?

Is the service always friendly?

Can we order food from the grill and from the pan?etc.

II. Restoranga kelish va taomlarni tanlash.

1. I would like...

2. I want...

3. I take...

4. What are you taking?

5. What do you recommend?

Ofitsiant buyurtmani yozib oladi.

1. What do you eat for the first?

2. What do you take for main course?

3. What would you like for dessert?

4. What are you drinking?

III. Kechki ovqat paytidagi suhbat.

How do you like the atmosphere in the restaurant?

Do you think it's cozy here?

How do you like the portions?

Do you like the salad?

But I think the music is too loud. And you?

IV. To'lov payti.

Guests: We would like to pay.

Waiter: separately or together?

Guests: Together, please.

Waiter: What did you have?

Guests: 4 apple salads, 4 roast pork and 4 glasses of white wine.

Waiter: That makes... dollars.

Guests: Please.

Waiter: Thank you!

Berilgan har bir vaziyatda o'qituvchi vaqtni chegaralab beradi, bu esa ishtirokchilarni faol va chaqqon bo'lishga undaydi. [5]

Xulosa qilib aytganda, dars + o'yin - bu harakatda o'rganish, shuningdek talabalarni chet tilida muloqot qilishga undashdir. Bunda o'qituvchi passiv rolda bo'lib, o'quvchilarni dialoglarda qilgan xatolarini yozib oladi va har bir ishtirokchining kommunikativ faoliyatini baholaydi. Yakuniy bosqichda rollar muhokamasi o'tkaziladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Атаханова Г. Национально-культурная специфика фразеологических единиц со значением возраста. // преподавание языка и литературы. Т., 2004,

2. Джусупов Н. Проблема концепта в современной лингвистике. //Преподавание языка и литературы, Т., 2004, № 4. - с. 12-18.

3. Biboletova, MZ Concept of the subject "Foreign language" / MZ Biboletova, NN Trubaneva, AV Schepilova // Foreign languages at school. - 2013. - № 10.

4. Sapaeva F., Khujaniyazova G., Khajieva I., Abdullaeva Sh., Matyazova N. Learning different contexts in teaching second language. Journal of Critical Reviews ISSN- 2394-5125 Vol 7, Issue 3, 2020 (P. 266-267)

5. Khujaniyazova G., Sapaeva F. Specific formation of foreign language professional and communicative competence in a technical university (Muallim, №SI-1 (2022) DOI [http://dx.doi.org/10.26739/2181-0850-2022-SI-1\(91-96\)](http://dx.doi.org/10.26739/2181-0850-2022-SI-1(91-96))) 7

UO'T 81.42

POETIK MATNLARDA VIZUALIZATSIYA DARAJALARI

K.A.Shokarimova, katta o'qituvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. Mazkur maqolada poetik matnlarning vizualizatsiya darajalari o'zbek she'riyati namunalari misolida ko'rib chiqiladi. Poetik matnlar nafaqat ma'lum bir tasvir xosil qilish orqali, balki ularda tinish belgilari va shriftni noan'anaviy tarzda qo'llash, bo'shliqlar qoldirish, matn qismlarining sahifada o'zgacha joylashuvi orqali ham vizuallashtirish mumkinligi muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: vizual poetik matnlar, vizualizatsiya darajasi, poetik grafika, punktuatsiya, shrift, bo'shliqlar, fragmentatsiya.

Аннотация. В статье рассмотрены уровни визуализации поэтических текстов на примере узбекской поэзии. Обсуждается, что визуальные поэтические тексты это не только тексты, которые образуют определенное изображение или фигуру, но и те, в которых нетрадиционно используются знаки препинания и шрифт, применяются пустоты и необычное размещение частей текста на странице.

Ключевые слова: визуальные поэтические тексты, уровень визуализации, поэтическая графика, пунктуация, шрифт, пустоты, фрагментация.

Abstract. The article discusses the levels of visualization of poetic texts on the example of Uzbek poetry. It is discussed that visual poetic texts are not only the texts that form a certain image or figure, but also those in which punctuation marks and font are used unconventionally; voids and unusual placement of text parts are applied

Key words: visual poetic texts, level of visualization, poetic graphics, punctuation, font, voids, fragmentation.

Vizual poetik matnlar tarkibidagi vizual unsurlar ko'zga ko'rinmas bo'shliqdan tortib, dabdabali tasvir yoki naqshgacha bo'lgan ko'rinishda bo'lishi mumkin. Isroillik tilshunos R. Baransi arab vizual poetik matnlarini tadqiq qilar ekan, ularning har birida vizuallik darajasi turlicha namoyon bo'lishini ta'kidlab, uchta darajani belgilab beradi[2]. Shunga o'xshash klassifikatsiyani rus tilshunosi Yu. Kazarinning tadqiqot ishlarida ham ko'rish mumkin [2]. Biroq olim tasnifga poetik matnlardagi vizualizatsiya darajasi sifatida qaramaydi, balki ularga poetik grafikaning funksional turlari sifatida yondashadi.

Biz R. Baransining tasnifini Yu. Kazarinning tasnifiga nisbatan ancha izchil deb topib, o'zbek vizual poeziyasi namunalaridagi vizuallik darajasini aniqlash uchun foydalandik. Biroq R. Baransi maqolasidagi tasnif biz taklif qilayotgan usuldagidek sistemalashtirilmagan bo'lib, shunchaki bayon qilinib ketilgan. Bundan tashqari, poetik matnlardagi vizuallashtirishning ayrim turlari olim tomonidan keltirib o'tilmagan bo'lib, ular bizning kuzatishlarimiz natijasi hisoblanadi. Biz ularni asterisk (*) belgisini qo'yish orqali ajratib qo'ydik. Quyida o'zbek vizual poetik matnlarida vizualizatsiya darajalari va ularning qay tariqa namoyon bo'lishi keltirilib o'tiladi:

I. Birinchi daraja. Ushbu vizualizatsiya darajasi eng oddiy hisoblanib, ba'zan e'tiborsiz kitobxonlar bunday vizual poetik matnlarni an'anaviy poetik matnlardan ajrata olmasligi ham mumkin.

1. Tinish belgilar yordamida manipulyatsiya qilish.

a) tinish belgilarini ortiqcha ishlatish, ularning an'anaviy funksiyasidan chekinish. L. Budnichenko maqolasida "Futuristlar, ayniqsa, "to'mtoq nuqta va vergullar"ni qo'llashga qarshilik bildirib, ekspressiv tire, so'roq va undov belgilarni afzal ko'rardilar", deb yozadi[3, 184]. Tinish belgilarini suiste'mol qilish matnda anglashilayotgan mazmunning ekspressivlik darajasini kuchaytiradi. O'zbek she'riyatida tinish belgilarining ortiqcha ishlatilishi Usmon Azim, Cho'lpon, Ikrom Otamurod ijodi namunaarida uchraydi.

b) tinish belgilaridan voz kechish. Ye. Yevgrashkinaning e'tirof etishicha, matnda punktuatsiya va bosh harflarni qo'llamaslik so'zlarning gap bo'lagi sifatidagi ishtirokiga yakun yasilib, endilikda ularning har biri alohida konsept sifatida shakllanadi[5, 50]. An'anaviy punktuatsiyani "o'ta qashshoq va ifodaviy emas"likda ayblagan rus shoiri V. Mayakovskiy o'zining "tinish belgisi"ni ixtiro qiladi. "Mening punktuatsiyam – bu "zinapoya", vergullarni esa kerakli o'rinlarda muharrir va korrektor qo'yib ketsin", - deydi shoir[8, 215].

v) qatorlarda so'zlardan voz kechib, tinish belgilarini o'zini qo'llash. Ba'zan shunday holatlar ham bo'ladi, muallif kechinmalarini ifodalashga so'zlar yo kamlik qiladi, yo ortiqcha bo'ladi. Qatorlarda tinish belgilarining o'zini qo'llash Ikrom Otamurodning ijodida uchraydigan hodisa.

2. Ayrim so'z yoki jumalarni katta, yotiq*, quyuq shrift, rang bilan yoki shunga o'xshash boshqacha usulda ajratish. A. Reformatskiyga ko'ra, shriftidagi manipulyatsiyalarning respientga ko'rsatgan ta'sir kuchi quyidagi tartibda bo'ladi: 1. Kapitell (bunda so'zdagi barcha harflar katta registrdagi kabi bo'ladi, biroq so'zning eng birinchi harfi qolganlaridan biroz balandroq bo'ladi); 2. Yotiq shrift (kursiv); 3. Katta registr; 4. Yarim qalin shrift; 5. Qalin shrift; 6. Yuqoriroq kegl; 7. Boshqa garnituralar[9, 145]. Poetik matnlarda vizualizatsiyaning bunday shakllari juda ko'p uchraydi. Ular odatda matndagi dinamiklik, ekstravagantlikni oshiradi.

3. Poetik matnda bo'shliqlar qoldirish. D. Suxoveyning e'tirof etishicha, poetik matnlarda bo'shliq qoldirishni rus avangardist shoiri, egofuturist Vasilisk Gnedov boshlab bergan. "Oldingi badiiy asarlar strukturasida uchraydigan bo'shliqlar matn to'liq saqlanmaganligidan dalolat beradigan matn ekvivalenti vazifasini bajaradi. Bu muallifning g'oyasi, muharrir yoki senzura cheklovi natijasida matnlardagi bo'shliqlarga ishora qiluvchi nuqtalar qatoridir" [10]. Cho'lponning "2 bosh, 1 tana" she'rida haqorat so'z o'rniga ko'pgina nuqta qo'yilgan.

4. Fragmentatsiya. "Tinich belgilari qo'llanilmaganda she'r fragment (qism)larining o'zgacha joylashuvi va sahifa oq maydoniga urg'u berilishi Reverdi ta'kidlaganidek "sintaksisning qayta kashf etilishi"dan dalolat berib, she'r lirik intonatsiyasining o'ziga xos vizualizatsiyasi hisoblanadi" [4], deb yozadi N. Golubiskaya. Haqiqatan ham, so'zlarning sahifadagi noan'anaviy joylashuvi poetik matnga katta ma'no yuklaydi.

a) Jumalardagi leksemalar bir-biridan vizual ajratilishi

b) leksemalarning fragmentatsiyasi (leksemalarning bo'g'in*, morfema*, fonemalar birikmasi* yoki fonemalarga ajralishi)

5. Sahifaning pastki qismida poetik matnning biror qismiga she'riy izoh berish. Poetik matnlarda havolalar turli xil funksiyalarni bajaradi. Ularning aksariyati informativ xarakterga ega bo'lsa-da, she'riy shakldagi izohlar ko'pincha estetik funksiyani bajaradi. Yu. Orlikskiyning ta'kidlashicha, XX asr oxirlarida ijod qilgan mualliflar she'riy havolalarni, birinchi navbatda, "ritmik polifoniyani yuzaga keltirish uchun" [7] qo'llashgan. Bunday poetik matnlar Faxriyor ijodidan o'rin olgan.

6. Ikki yoki undan ortiq alifbo grafikalaridan foydalanish. Ikki xil alifbo grafikasidan foydalanish, o'z navbatida, ko'p hollarda ikki tilning bir matn doirasida kesishuvini ham nazarda tutadi. Bu holat Faxriyor she'riyatida etcetera, cool, love, ucell, beeline, flash, 3D kabi so'zlar ko'rinishida uchraydi hamda poetik matnga originallik va o'zgacha vizuallik bag'ishlaydi.

7. Poetik matnda son va raqamlar, turli formulalar, belgilardan foydalanish*. O'zbek she'riyatida, asosan, raqam va sonlarning poetik matn tarkibida uchrashini ko'rish mumkin. Bu borada A. Badaevning yozganlariga e'tibor bersak, u raqamlar ishtirokidagi poetik matnlarni jiddiy qabul qilmay, mana bunday fikrni bildiradi: "Raqamni poetik matnni tashkil qiluvchi tarkibiy qism sifatida qabul qilish mumkin, faqatgina A. Shepetchukning qalamiga mansub matnlar misolidagi tajribalardagina xolos..." [1, 21]. Biroq biz bu fikrga qo'shilmaymiz. Mazkur poetik matnlar bolalar uchun yozilgan she'rlarda uchraydi, qiziqarli shakl va ko'z quvonchigina bo'lib qolmay, ularning kognitiv qobiliyatlarini oshirishga ham xizmat qiladi

II. **Ikkinchi daraja.** Poetik matnlar vizualizatsiyasining ushbu darajasida yuqorida keltirib o'tilgan omillarning namoyon bo'lishi yanada kuchayadi. Endilikda nafaqat leksemalar yoki jumalar,

1. Qator(lar)ning sahifaning o'rtasidan boshlanishi

2. Qator(lar)ning sahifaning o'ng tomonida tizilishi

4. *Musoviyat tarafayin janrida yozilgan she'rlar**:

5. *Zinapoyasimon poetik matnlar**3. Qator(lar)ning yuqoridan pastga, yoki pastdan yuqoriga, diagonal yo'nalish bo'yicha joylashuvi.

III. Uchinchi daraja. Bunda "muallif sahifaning oq maydonidan o'zgacha ijodkorlik va struktural usulda foydalanadi" [2, 56].

1. Poetik matn tarkibiga qo'shimcha tasvirning kiritilishi. Bunda ana shu tasvir va verbal matn integratsiyalashib, bitta butunlikni hosil qiladi:

2. Poetik matndagi barcha so'zlar, jumlar, qatorlar bitta yaxlit tasvirni hosil qiladi.

Yuqorida keltirib o'tilgan poetik matnlardagi vizualizatsiya darajalari aynan o'zbek vizual poeziyasi namunalarigagina asoslanadi. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, vizualizatsiya deganda faqatgina so'z, qator, bandlarning ma'lum bir shakl yoki tasvirni hosil qilishi, matn tarkibiga grafik rasmlar kiritilishi tushunilmaydi. Vizualizatsiya g'oyat keng tushuncha bo'lib, poetik matnda kichik bo'shliqning qoldirilishi yoki bir fonemaning boshqacha shriftida yozilishi ham uning nafaqat shakli balki mohiyatini ham o'zgaritirib yuborishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Badaev, A. F. Funktsionalnye tipy poeticheskoy grafiki (na materiale russkoy poezii XVII - XXI vv.): dis. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 / A. F. Badaev. - Yekaterinburg, 2005. - 230 s.

2. Baransi RAJ. Inter-Genres in Arabic Visual Poetry and the Levels of Fusion between Linguistic Texts and NonLinguistic Art Forms. IJLLT [Internet]. 2019 Jul.

3. Будниченко Лариса Александровна. "Пунктуационная интертекстуальность в поэзии г. Айги" Вестник Чувашского университета, no. 2, 2017, pp. 183-189.

4. Голубицкая, Н. Визуальная конфигурация стиха как особый тип семиозиса во французской экспериментальной поэзии: от Стефана Малларме к Тристану Тцара / Н. Голубицкая // Новое литературное обозрение. - 2019. - № 2(156). - С. 143-162

5. Евграшкина, Е. Семиотическая природа смысловой неопределенности в современном поэтическом дискурсе, (Bern, Switzerland: Peter Lang D, 2019) accessed Sep 8, 2021, <https://doi.org/10.3726/b15320> С. 50

UO'K 81-115

EVFEMIK GRADUONIMIYADA AYNANLIK VA FARQLILIK TAMOYILI

S.Turdimurodov, PhD, Termiz Davlat Universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada til birliklari munosabatida aks etuvchi aynanlik va farqlilik tamoyili evfemik ma'nodosh leksemalar qatorida ham yuzaga kelishi haqidagi ilk ilmiy-nazariy qarashlar ifodalangan. Bundan kelib chiqadiki, o'zbek tilida evfemik sinonimlar qatorida ham graduonimik munosabatlar mavjudligi misolr asosida ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: evfemizm, evfemik graduonimiya, evfemik ma'nodosh leksemalar, aynanlik, farqlilik, sinonimik qator.

Аннотация. В данной статье высказываются первые научно-теоретические взгляды на то, что принцип точности и различия, отражающийся в отношениях между языковыми единицами, встречается и среди лексем с эвфемистическим значением. Из этого следует, что на основе примеров показано наличие градуонимических отношений между эвфемистическими синонимами в узбекском языке.

Ключевые слова: эвфемизм, эвфемная градуонимия, эвфемистические лексемы, точность, различие, синонимический ряд.

Abstract. This article expresses the first scientific-theoretical views that the principle of exactness and difference, which is reflected in the relationship between language units, also occurs among lexemes with euphemistic meaning. It follows from this that the existence of graduonymic relations among euphemistic synonyms in the Uzbek language has been shown on the basis of examples.

Key words: euphemism, euphemic graduonymy, euphemistic lexemes, exactness, difference, synonymous series.

Har bir tilda evfemik ma'noli leksemalarning keng qo'llanilishi shu millat va xalqning milliy muomala madaniyatining muhim belgisidir. Jamiyatimizdagi bo'layotgan katta o'zgarishlar

evfemizmlarga nazariy va amaliy jihatdan o'zgarishlar kiritib, davr talabiga mos izohli lug'atlarni mukammallashtirishni talab etmoqda [1]. Garchi o'zbek tili evfemizmlari tadqiqi yuzasidan ma'lum ishlar amalga oshirilganligiga qaramasdan evfemik graduonimiya hodisasining talqini ana shunday tadqiq etilishi lozim ishlardan deb aytish mumkin.

Til birliklari munosabatida qayd etiluvchi aynanlik va farqlilik tamoyili evfemik ma'nodosh leksemalar qatorida ham kuzatilib, o'zbek tili nutq madaniyatining eng yuqori ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Tilshunos O.Bozorov so'zning (leksemaning) mazmun tomoniga ham, moddiy tomoni (shakli) hisoblanuvchi tovush tomoniga ham o'zgarish, rivojlanish, demak, o'zgalanishlar xosligi, shu asosda yangi shakllanmalarning (leksema turlarining) vujudga kelishi tabiiy bir hol ekanligini qayd etib, bu jarayonni chizmada quyidagicha tasvirlaydi:

Mazmun(ma'no): aynanlik → farqlilik → ziddiyat.

Shakl (tovush qobig'i): aynanlik → farqlilik → ziddiyat [2].

E'tibor berilsa, leksemalarga xos aynanlik ularning zidlanishi uchun asos bo'lgan belgi – farqlilikka tomon o'sib boradi. Qo'llanilishi noo'rin bo'lgan so'zlarning o'rnida qo'llaniluvchi evfemik ma'noli ma'nodosh leksemalar ham nutqda yumshoq qo'llanilishi nuqtayi nazaridan ma'lum farqliliklarga ega. Masalan, biror bir kishining sog'ligida salbiy tomonga o'zgarish bo'lganligini anglatuvchi, to'g'ridan-to'g'ri aytish noqulay bo'lgan **kasal** leksemasi o'rnida ma'lum ma'noda yumshoq tarzda qo'llaniladigan *bemor/betob* → *mazasi yo'q* → *tobi qochmoq/sog'ligi yaxshi emas* kabi evfemik birliklar qatorida lug'aviy darajalanishni anglash qiyin emas. Ushbu evfemik sinonim qatorda kasallik mazmunining leksemalarda oshib borish holati salbiy holatga tomon kuchayib borayotganligini ko'rish mumkin.

Bu o'rinda sinonimik qatorda paradigma a'zolariga xos bo'lgan umumiy ma'no, ya'ni aynanlik bilan bir vaqtda, ularni bir-biridan farqlab turuvchi hamda ziddiyatga asos bo'luvchi farqliliklarning ham mavjud bo'lishini e'tirof etish lozim.

Aynanlik – narsaning o'ziga o'zi tengligi, uning ma'lum sifat va miqdor belgilari o'lchamida ma'lum shakl va mazmun mutanosibligida namoyon bo'lib, farqlilik bilan uzviy aloqada shakllanishiga zamin hozirlaydi [3].

Til sathi birliklarida kuzatiluvchi aynanlikni esa ularning ma'nosi, shakli, vazifasi, uslubiy belgisi kabilarning teng kelishida, o'zaro muvofiqligida ko'rish mumkin. Bu kabi aynanliklar, farqlanishlar bilan o'zaro aloqada bo'lib, bir-biriga nisbatan belgilanadi.

O.Bozorov bu haqda fikr yuritir ekan, farqlilik aynanlik doirasidagi nozik o'zgarishlarning bevosita kuchayib, rivojlanib borishi natijasida predmetning nisbiy o'zgachalik xususiyatlarini kasb eta borish holati ekanligini, u bir tomondan, aynanlik holati, ikkinchi tomondan, zidlik (boshqachalik, boshqa narsalarga aylanib bo'lganlik ko'rinishi bilan bog'liq bo'lgan oraliq shakllanish ekanligini ta'kidlab, bunga tildagi sinonimiya, polisemiya hodisalari bilan bog'liq bo'lgan til birliklari misol bo'la olishini ko'rsatadi [2].

Demak, evfemik ma'nodosh leksemalar orasidagi farqlilik mavjudligi ziddiyatga yo'l ochuvchi, uni yuzaga keltiruvchi belgi bo'la oladi va bu belgi graduonimiyani yuzaga keltirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu leksemalardagi farqlilik aynanlik zamirida yuzaga kelar ekan, bu ikki jihat doimiy muhim munosabatlar asosida paydo bo'ladi. Mana shunday farqlilik aynanlikdan sifat o'zgarishlari natijasi o'laroq o'sib chiqar ekan, bu jarayonda yangi bir mohiyatning yuzaga kelishi sodir bo'ladi. E.N.Millerning qarashlariga ko'ra, zidlilik aynanlikning dialektik inkori, aynanlikning noo'xshash ko'rinishidir. Zidlilik aynanlikdan variantlilik, farqlilik, orqali (tadrijiy "sakrash" yo'li bilan) hosil bo'lgan boshqa aynanlik, ya'ni, yangi narsa bo'lib, o'zidan keyingi "zanjirli" jarayonning (aynanlik → farqlilik → zidlilik) dastlabki xalqasini hosil qiladi [4].

Evfemik ma'noli leksemalar munosabatidagi o'zaro farqlanish tamoyili, ayniqsa, quyidagi birliklarda yorqin ko'zga tashlanadi.

Boshqacha aytganda, **unashtirmoq(uylantirmoq)** (qo'llanilishi andisha, tarbiya bilan bog'liq) leksemasi o'rinda qo'llaniluvchi *beshikkerti qilinmoq, atalmoq, patir ushatmoq/non sindirmoq, fotiha bo'lmoq* evfemik sinonim qatoridagi leksemalar semantikasida amalga oshirilayotgan harakat(fe'l)ning kuchayib, harakatning oddiy bosqichidan boshlab, harakatning jiddiy tus olish jarayonida ma'no va mazmun kuchayishini kuzatish mumkin. Bu esa evfemik sinonim qatorlarda

ham darajalanish jarayoni mavjudligini ko'rsatib turibdi. Bunday graduonimik qatorlardagi evfemik sinonimlardan o'rinli foydalanishda tilimizning o'ziga xos xususiyatlarini yanada yaqqol his etishimiz mumkin. Ularni nutqimizda qo'llash nutqiy vaziyatga nisbatan evfemik darajalanuvchi har bir birlikni o'z mazmuniga mos tarzda tog'ri ishlatish lozimligiga olib keladi.

Xuddi shunday, evfemik sinonimlar qatorida ham oraliq holatning mavjud bo'lishi farqlilikni yuzaga keltiradi. Masalan, **bo'g'oz** (qo'llanilishi o'zaro hurmatsizlik bilan bog'liq juda ham qo'pol) so'zi o'rnida uning yumshoq ifodasi sifatida qo'llaniladigan **boshqorong'u bo'lmoq** → **ikkikat/homilador** → **yukli/og'iroyoq** sinonimik qatorida **ikkikat** va **homilador** birligi oraliq mavqeni egallaydi. Yoki **ersiz** so'zi o'rnida qo'llaniladigan **boshi ochiq** → **beva** → **tul** sinonimik qatorida **beva** leksemasi oraliq holatda turibdi deb aytish mumkin.

Bunday vaziyatda leksik birliklar anglatgan ma'noda belgining darajalanishi yuzaga keladi. Buning natijasida evfemik ma'nodosh qatorning boshlang'ich a'zolari va keying ma'nodosh variantlari o'rtasida belgi darajasiga ko'ra mazmun kuchayishi yuzaga kelishini anglash mumkin. Bu esa evfemik graduonim leksemalarda farqlilik xususiyatidan darak beradi. Jumladan, Жумладан, **boshqorong'u bo'lmoq va og'iroyoq** leksemalarida aks etgan **boshqorong'u bo'lmoq** belgisining kuchli darajadagi farqi bu leksemalarning daraja belgisiga ko'ra ziddiyatga kirishuvini anglatadi. Xuddi shunday, **boshi ochiq** → **beva** → **tul** sinonimik qatorida **boshi ochiq** va **tul** leksemasining ta'sirida yuzaga kelgan darajalanish oqibatida **boshi ochiq** va **tul** leksemalari munosabatida ziddiyat yuzaga kelganligini kuzatishimiz mumkin.

Anglashiladiki, nafaqat antonimik munosabatdagi qatorlarda, balki evfemik sinonimik qatorlarda ham (ayniqsa, belgining miqdoriy farqlanishini anglatuvchi sinonimlar qatorida) oraliq holatlarning yuzaga kelishi bu tipdagi leksemalar munosabatida evfemik graduonimiyaning shakllanishiga olib keladi.

Gradual sinonimiya til sathida farqlilikni yorqin aks ettiruvchi lisoniy hodisadir. B.Bulgarov qayd etganidek, gradual sinonimiyaning asosini baho va gradatsion belgining darajalanishidagi farqlilik tashkil etadi [5].

Gradual sinonimiyaning xarakterli jihati shundaki, unda aynanliklar sirasida miqdoriy farqlilik yuzaga keladi. Boshqacha aytganda, leksik sath birliklariga xos aynanliklar orasidan farqlanishlar ajralib chiqadi. Bu holat evfemik sinonim sathda graduonimiyaning shakllanishiga yo'l ochadi. O.Bozorovning fikricha, lug'aviy graduonimiya semantikasi izchilligining tub asosini materiyaning bir turdan ikkinchi turiga, shuningdek, bir tur ichidagi nisbiy holatdan ikkinchi xil ko'rinishga uzluksiz o'tish, aylanishlarning lug'aviy nominatsiyada in'kos etishi yotadi [2].

Anglashiladiki, leksik sathdagi gradual sinonimiya aynanliklarning farqlilikka o'tish jarayonini aks ettiradi. Gradual sinonimik qatorga xos muhim jihat shundaki, unda aynanlik belgisiga nisbatan farqlilik belgisi ustuvorlik qiladi. Xuddi shu xususiyat evfemik graduonim qatorlarida ham aynanlikka nisbatan farqlilik xususiyatining yuqorilik belgisi sezilib turadi.

O'zbek tilshunosligida bu masalalar tahliliga ilk bor E.Begmatov, H.Ne'matov va R.Rasulovlar tomonidan yozilgan "Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi (sistem leksikologiya tezislari)" nomli maqolasida munosabat bildirilgan [6]. O.Bozorov [2], Sh.Orifjonova [7], N.Shirinova [8], J.Jumaboyeva [9], G'.Rahmonov [10]ning tadqiqotlari amalga oshirilgan. Yuqoridagi va shu kabi amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasi o'laroq o'zbek tilshunosligida leksik sath birliklarining semantik munosabatida kuzatiluvchi belgining darajalanishi masalasiga doir nazariy konsepsiya ma'lum darajada shakllandi. Ammo bu boradagi muammolar to'liq yechimini topgan deb bo'lmaydi:

- Til birliklariga xos darajalanish belgisining izohli lug'atlarda aks etishi;
- Evfemik graduonimiya va uning leksikografik talqini;
- Badiiy matnlarda gradual birliklarning qo'llanilishi kabi qator o'rganilishi lozim bo'lgan maxsus tadqiqotlar o'z yechimini kutmoqda.

Sinonimik qatordagi darajalanish hodisasini aks ettiruvchi gradual sinonimiya umumiy ma'nosiga ko'ra birlashuvchi sinonimlar qatorida kuzatilar ekan, har bir sinonim turda uning namoyon bo'lishini maxsus o'rganish maqsadga muvofiq. Jumladan tadqiqotimiz ob'ekti

hisoblangan evfemik ma'nodosh leksemalar qatorida graduonimiyaning yuzaga chiqishi alohida tadqiq ob'ekti sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Турдимуродов С. Ўзбек тилининг изоҳли луғатларида эвфемик маънолар талкини. ф.ф.ф.д. ... дисс. – Термиз, 2022, – 154-б.
2. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. – Тошкент: Фан, 1999. – 29 б.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник. Второе исправленное дополненное издание. – М.: Наука, 1975. – С. 596.
4. Миллер Э.Н. Содержательные функциональные основания единства антонимии номинативных единиц // Филологические науки. – М., 1987. №6. – 44-49 с.
5. Булгарова Б.А. Градуальная организация текстового семантического поля «смех» (на материале произведений М.А. Булгакова): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2001. – 19 с.
6. Бегматов Э., Неъматов Х., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. Систем лексикология тезислари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 6. – 35-50 б.
7. Орифжонов Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия. Филол.фан.ном. ...дис. – Тошкент, 1994. –104-109 б.
8. Ширинова. Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2009, – 10-11 б.
9. Джумабаева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик градуонимия. – Т.: Мумтоз сўз, 2014. –18 б.
10. Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. ф.ф.ф.д. ... дисс. – Фарғона, 2019, – 21-б.

UO'K 81-13

HISSİYOT TUSHUNCHASI VA HISSİYOTLAR LINGVISTIKASI

Z.H.Ubaydullayeva, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. ushbu maqolada emotsiya va hissiyot tushunchalarining lingvistikada o'rganilishi, atamalar o'rtasidagi o'xshash, farqli jihatlariga atroflicha to'xtalangan. Tilshunoslikda hissiyotlarning o'rganilishi, psixologiyadagi termin ta'rifi va bu mavzuda fikr yuritgan olimlarning nazariy qarashlari berilgan. Hissiyot tushunchasi va hissiyotlar lingvistikasiga oid yetarlicha ma'lumotlarni olishingiz mumkin.

Kalit so'zlar: his, hissiyot, emotsiya, tuyg'u, emotiologiya, emotologiya, emotsiologiya, motiv, retrospektiv hissiyot, prospektiv hissiyot.

Аннотация. В данной статье подробно рассматривается изучение понятий эмоции и чувства в лингвистике, сходства и различия между терминами. Приведены изучение эмоций в языкознании, определение терминов в психологии и теоретические взгляды ученых, размышлявших над этой темой. Вы можете получить достаточно информации о концепции эмоций и лингвистике эмоций.

Ключевые слова: чувство, ощущение, эмоция, интуиция, эмоциология, эмотология, эмоциология, мотив, ретроспективная эмоция, проспективная эмоция.

Abstract. This article discusses in detail the study of the concepts of emotions and feelings in linguistics, the similarities and differences between the terms. The study of emotions in linguistics, the definition of terms in psychology and the theoretical views of scientists who reflected on this topic are given. You can get enough information about the concept of emotions and the linguistics of emotions.

Key words: feeling, sentiment, emotion, sense, emotiology, emotology, emotsiology, motive, retrospective emotion, prospective emotion.

So'nggi yillarda tilshunoslikda emotsionallik yoki hissiyotlar inson ichki dunyosining tili va atrof olamga, voqelikka, odamlarga bo'lgan munosabatni (yoqimli, yoqimsiz) tarzda aks ettiruvchi sub'yektiv psixologik holat sifatida ta'riflanmoqda.

Tadqiqotchi G.M.Nosirovaning fikriga ko'ra, emosiyalar insonning ruhiyatigina emas, balki ongining ham asosidir. Ong va ruhiyat munosabati masalasi juda murakkab bo'lib, psixologlarni qay birining yetakchiligiga oid muammolar o'ylantirib keladi. Insonning ongosti tuyg'ularini quyi bosqich (nizkiy uroven) sifatida baholash an'anasi ancha keng tarqalgan: «Ongostida, ongdan farqli

o'laroq, inson tomonidan amalga oshirayotgan harakatlarini maqsadli nazorat qilish va uning natijalarini baholash imkoni yo'q».[2,28] Inson va uning tili, unda ifodalanuvchi hissiy komponentlarni o'rganish muammosi his-tuyg'ular hamda tafakkur o'rtasidagi munosabatlar haqidagi faylasuflar va psixologlarning uzoq davom etgan munozaralaridan kelib chiqqan. Tilshunoslikda esa bu muammo olimlarning tilning fundamental-kognitiv yoki hissiy-estetik vazifasi bilan bog'liq holda lingvistik tadqiqotlar markazida bo'lishi kerakligi haqidagi bahs-munozaralarda o'z ifodasini topdi. Shu nuqta'iy nazardan qaraganda til nafaqat ma'lumotni etkazish, balki so'zlovchining ichki hissiy dunyosini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Insonni hissiy taraflama o'rganishga bo'lgan ilmiy qiziqish olimlarni yillar davomida o'ziga jalb qilgan. Avvaliga his-tuyg'ular alohida fanlarning o'rganish obyekti bo'lgan: falsafa, psixologiya, tilshunoslik, keyinchalik fanlararo birlashmalar paydo bo'la boshladi, buning natijasida his-tuyg'ular filologlar, biologlar va boshqa mutaxassislar bilan birgalikda ko'rib chiqila boshlandi. Inson hayotida, shaxslararo muloqotda hissiyotlarning roli katta.

Inson hayotining hissiy tomoni barcha shakl va ko'rinishlarda faoliyat bilan uzviy bog'liqdir. Hissiyotlar insonning atrofdagi voqelik hodisalariga munosabatini ifodalaydi. Eng murakkab tizimlardan biri bo'lgan insonning hissiy tizimi ko'p qirrali, shu jumladan lingvistik tadqiqotlarni talab qiladi. Bugungi kunda his-tuyg'ularni o'rganish ushbu sohadagi dolzarb vazifalardan biridir. Bu hissiyotlar butun kommunikativ makonni qamrab olganligi bilan izohlanadi: siyosat, jurnalistika, jamoatchilik, kundalik va badiiy muloqot. Ular zamonaviy inson tafakkuri va lingvistik ongining eng muhim tarkibiy qismlariga aylandi. Tilshunoslik uchun hozirgi vaqtda hissiyotlarni semantik talqin qilish va turkumlashtirish muammosi eng muhim jihati sifatida e'tirof etilmoqda. Hissiyotlar voqelikni aks ettirish shakllaridan biri bo'lib, ular inson mavjudligining ajralmas qismi bo'lib, odamlar hayotida muhim rol o'ynaydi. Voqelik narsa va hodisalarini bilish jarayonida biz ularga munosabat bildiramiz, o'z munosabatimizni turli ko'rinishlarda, his-tuyg'ularda ko'rsatamiz, bu esa, shubhasiz, tilda o'z ifodasini topadi. Bunday ko'rinishda, his-tuyg'ular o'zida insonning ma'naviy va kognitiv faoliyatining murakkab mahsuli ekanligini yana ham yorqinroq ko'rishimiz mumkin bo'ladi. Ularning tilda aks etish usullarini o'rganish emotsionallikni o'rganishning lingvistik metodlarini yanada rivojlantirish nuqtai nazaridan alohida ahamiyatga ega.

Hissiyotlar lingvistikasi psixologiya va tilshunoslik chorrahasida paydo bo'lib, ko'plab ko'zga ko'ringan tilshunos olimlar (N.A.Krasavskiy, E.Yu.Myagkova, V.I.Shaxovskiy)ning tadqiqot sohasiga aylandi. 20-asr oxirida V.I.Shaxovskiy tilshunoslikka "emotiologiya" atamasini kiritdi. Bu yo'nalish hissiyotlarning inson faoliyatidagi o'rnini o'rganadi. Faqatgina insonning hissiy tajribasi haqida tasavvurga ega bo'lgan holda, biz uning kim ekanligini bilamiz, deb ma'lum darajada aniq aytishimiz mumkin. Aloqa jarayonida hissiy reaksiyalarda insonning qadriyatlari va maqsadlari namoyon bo'ladi. Hissiyotlarni tushunish-shaxsiyatni tushunishning kalitidir. Bu atamaning kiritilishi nafaqat bizning his-tuyg'ularimiz va hissiy holatimizni, balki suhbatdoshning lingvistik aks ettirish darajasini aniqlashga imkon berdi.

Hissiyot so'zi arab tilidan [a. His-tuyg'ular va ularga berilganlik, hissiy holatlar] kishi ruhiyatida sodir bo'ladigan hissiy holat, shaxsni voqelikdagi narsa va hodisalarga kishilarga hamda o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlaridan kelib chiqadigan kechinmalari.

Tuyg'u-1.fiziol. Tashqi ta'sirni sezish, his qilish, qabul qilib olish qobiliyati, sezgi. *Tuyg'u yordamida biz issiqni yoki sovuqni his qilamiz.* [Zoologiya]

2. Ruhiy yoki jismoniy kechinmalar, his-tuyg'ular majmui; his-hissiyot, his-tuyg'u. Nafis tuyg'u. Ishonch tuyg'usi. Do'stlik tuyg'usi. Og'riq tuyg'usi. A.Qahhor. Qo'shchinor chiroqlari.

Emotsiya so'zi lotincha emovere –qayg'urmoq, hayajonlantirmoq fe'lidan olingan. Emotsiyalar - bu "(odamlar va hayvonlardagi) ruhiy jarayonlar va holatlarning maxsus sinfi bo'lib, instinktlar, ehtiyojlar, motivlar bilan bog'liq va to'g'ridan-to'g'ri tajriba ko'rinishida (qoniqish, quvonch, qo'rquv va boshqalar) shaxsga ta'sir qiladigan hodisalar hamda vaziyatlarning ular hayotini amalga oshirishdagi ahamiyatini aks ettiradi " [4, 263]

Ko'rinib turibdiki, har bir atama deyarli bir xil mazmunni anglatmoqda, lekin ayrim nuqtalarda ulardan biri torroq, biri esa, kengroq ma'noni barcha atamalarni qamrab, umumlashtirayotganini sezish mumkin. His va tuyg'u termini torroq ma'noda, ya'ni fiziologik jihatdan matnlarda,

kommunikativ vaziyatlarda qo'llaniladi. Emotsiya va hissiyot atamaları esa, kengroq, yuqoridagi ikki termini ham o'zida jamlagandek.

Hissiyot tushunchasining mohiyatini aniqroq tushunish uchun uning boshqa fanlardagi o'rganilishiga nazar solish zarur. L.Yelmslev tilga insoniyatning dunyo to'g'risidagi tasavvuri va bilimi manbaisifatida qaraydi: "Belgilar tizimi va turg'un tuzilma bo'lmish til inson tafakkuriva psixologiyasini bilish kalitidir. Til shuningdek millatni tavsiflashga xizmat qiladi" [L.Yelmslev 1960:115].

Hissiyot tushunchasiga turli fan adabiyotlarida turlicha ta'riflar uchraydi jumladan;

A.V.Petrovskiy tahriri ostida chiqqan «Umumiy psixologiya» darsligida hissiyot –kishining o'z hayotida nimalar yuz berayotganiga, nimalarni bilib olayotganiga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'zicha turli xil shaklda bildiradigan kichik munosabatdir. M.Vohidovning «Bolalar psixologiyasi» o'quv qo'llanmasida hissiyot deb – tashqi olamdagi narsa va hodisalarga bo'lgan ichki kechinmalarimizning ongimizda aks ettirilishga aytiladi. Q.Turg'unov muallifligidagi lug'atda hissiyot-shaxsning voqelikdagi narsa va hodisalarga, kishilarga hamda o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarida kelib chiqadigan yoqimliyoki yoqimsiz kechinmalardan iborat. Professor E.G'oziyev muallifligidagi «Umumiy psixologiya» darsligida hissiyot odamda, tirik mavjudotlar miyasida, ya'ni shaxslarning ehtiyojlarini qondiruvchi va unga monelik qiluvchi obyektlarganisbatan uning munosabatlarini aks ettirish ma'nosida qo'llaniladi. Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, hissiyot bizning tuyg'ularimizning o'ziga xos aks ettirish jarayoni bo'lib, bunda narsa va hodisalarni aks ettirish jarayonida bizda tug'iladigan ichki kechinmalar va munosabatlar aks ettiriladi. Demak, hissiyotlar o'z- o'zidan yuzaga kelmasdan, tashqi olamdagi narsa va hodisalarning ta'siri bilan bog'liq ravishda yuzaga keladi. Adabiyotlarda hissiyot bilan birga emotsiya tushunchasi ham keng doirada qo'llaniladi. Aynan emotsiya tushunchasining mazmuni nimadan iborat va hissiyot tushunchasi bilan o'zaro bog'liqligi qanday degan savol tug'iladi? Shunga muvofiq emotsiya tushunchasining mazmun mohiyatini yoritadigan bo'lsak; jumladan professor E.G'oziyevning "Umumiy psixologiya" darsligida emotsiya-odatda tashqi alomatlarini yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni, ichki kechinmalarni ifodalanishidan iborat psixik jarayonni yuzaga kelishining aniq shaklidir, deb ta'riflanadi.

Hissiyotlar, ruhiy holatlar inson tafakkuri va tilida aks etadi. Tilda aks etgan hissiy holatlar o'z xususiyatlariga ega. Hissiyotlar inson bilish jarayonida motiv (maqsad) bo'lib xizmat qiladi, shaxs ichki dunyosini belgilab beradi. Tashqi dunyoni idrok etishda ichki dunyo katta ahamiyat kasb etadi. "Hissiyotlar nafaqat inson ichki dunyosidagi voqe'lik aks etishining bir shakli, balki hissiyotning o'ziham shaxs munosabatini ifoda etish vositasidir" [Shaxovskiy 1987:186].

Hissiy reaksiyalarning soni va turlari haqidagi savol uzoq vaqtlardan buyon muhokama qilinadi. Qadimgi yunon stoitsizm falsafiy maktabi vakillari ikkita yaxshilik va ikkita yomonlikka asoslangan his-tuyg'ularni to'rtta asosiy ehtirosga bo'lish kerakligini ta'kidladilar: istak va quvonch, qayg'u va qo'rquv. R. Dekart oltita asosiy ehtirosni tan oldi: ajablanish, sevgi, nafrat, istak, quvonch va qayg'u. Ushbu nazariyalar insonning hissiy sohasining zamonaviy diskret modelining prototiplari edi. Bu qarashlarga ko'ra, his-tuyg'ular asosiy (yoki bazaviy) va o'zgaruvchan bo'linadi. Asosiy his-tuyg'ular barcha odamlarga xos bo'lib, turli madaniyat vakillarida bir xilda namoyon bo'ladi, o'zgaruvchan his-tuyg'ularning tashqi ko'rinishi madaniy jihatdan belgilanadi vakelishilgan yoki individual bo'lishi mumkin.

Biroq, turli mualliflarda turli xil asosiy his-tuyg'ularni nomlash hamda tartiblash mavjud. Bu mavzuda tadqiqot olib borgan olimlarning farazlariga ko'ra - ikkitadan o'ngachabazaviy(yoki asosiy) hissiyotlar mavjud. Pol Ekmaning fikriga ko'ra, oltita asosiy hissiyotlar mavjud: qoniqish, qiziqish, ajablanish, qayg'u, g'azab va qo'rquv. Kerroll Izard o'nta asosiy his-tuyg'ularni nomlaydi: g'azab, nafrat, jirkanish, qayg'u-azob, qo'rquv, aybdorlik, qiziqish, quvonch, uyat, ajablanish [6,131-138]. Tuyg'ularni tasniflash va bu yo'nalishda tadqiqot olib borgan, dolzarbligi bo'yicha o'z qarashlarini taklif qilgan olimlar yetarlicha. Shunday qilib, masalan, T.Braun klassifikatsiyani vaqt belgisi yoki unsuriga asosladi, His-tuyg'ularni bevosita bo'lganlarga ajratdi. Namoyon bo'lish davriga ko'ra retrospektiv (o'tmish haqida) va istiqbolli, prospektiv(kelajak haqida) hissiyotlar borligini ta'kidladi. Shunday qilib, biz barcha his-tuyg'ularni tavsiflashga qodir bo'lgan yagona tasnif haqida emas, balki

ularning har biri his-tuyg'ularni guruhlarga birlashtiradigan va bir vaqtning o'zida boshqa guruhlardan ajralib turadigan ba'zi bir xususiyatni ta'kidlaydigan ularning tasniflari haqida gapiramiz, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Bunday belgilar tashqi ko'rinish mexanizmlari, hissiy reaksiyalarni keltirib chiqaradigan sabablar, tajribalar belgisi, ularning intensivligi va barqarorligi, hissiyotlarning inson xatti-harakati va faoliyatiga ta'siri bo'lishi mumkin. [9, 35]

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, hissiyotlar va hissiyotlar lingvistikasi tilshunoslik uchun yangicha obyekt bo'lishi mumkin. Lekin azal-azaldan u barcha fanlarning asosi bo'lib kelgan. Xususan, falsafa va psixologiyani. Tilshunoslik bu yo'nalishga e'tibor qaratganiga uncha ko'p bo'lmadi. Shunday bo'lishiga qaramay, bu yo'nalishda jahon tilshunosligida yetarlicha tadqiqot ishlari ko'plab tilshunos olimlar tomonidan qilingan. O'zbek tilshunosligida hissiyotlar lingvistikasiga oid bir nechta tadqiqot ishlari, dissertatsiyalar ilm olamiga keyingi o'n yillikda taqdim etilgan bo'lishiga qaramay, bu yo'nalish ko'plab tilshunos olimlar sintaksis, stilistika bo'limlarining tahlilida badiiy tasvir vositalari, sintaktik figuralar qismida emotsional-ekspressiv bo'yodkorlik deb qisqa to'xtalib o'tgan. Masalan, Adham Abdullayevning "O'zbek tilida ekspressivlik ifodalashning sintaktik usuli" (Toshkent, 1987) risolasida hissiyot ifodalashni turli verbal va noverbal ko'rinishlarini tahlil qilgan. Hatto, "jest" va "mimika"larga ham alohida to'xtalib o'tgan. Biz keyingi tahliliy ishlarimizda yuqoridagi mavzularga yanada ko'proq e'tibor qaratamiz va amaliy tadqiqot ishlarini sizga yetkazishga harakat qilamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Красавский Н. А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах: монография. Волгоград: Перемена, 2001. 495 с. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Воронеж, 1987. 192 с. Изард К. Э. Эмоции человека. М., 1980. 954 с.
2. Общая психология. Москва. Просвещение, 1986 – С.28.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006.
4. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. – М.: Прайм-Еврознак, 567, 2003
5. Т.Р.Бекмиров., Shaxsning emotsional irodaviy holatlari.-T., 2022.
6. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. – СПб.: Питер, 2001.
7. Галкова И. А. Языковые средства выражения эмоций в произведении Д.Дюморье.- Таверна«Ямайка», - 2015.
8. Боженова.А.В.Особенности выражения эмоций в диалогической речи немецкого языка.- Белгород., 2019.
9. Филипова А.К. Анализ функционирования категории эмотивности в художественном тексте путем анализа реализации эмотивно-прагматической установки: курсовая работа/Филипова А.К.; СПб. Государственный университет. – СПб, 2011.
10. Мадаминаева Н.Г. Оламинг лисоний манзарасида эмоционал концептлар. Филол.фан. д-ри. ... (DSc) дисс. – Тошкент, 2021.20 -21б.
11. Ubaydullaeva, Z. (2022). THE STUDY OF EMOTIONS IN LINGUISTICS. Conferencea, 159
12. Qizi, Y. Z. H., & Qizi, Q. M. U. B. (2020). New directions of linguistics theory of speech acts. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 9(6), 165-171.

UO'K 811.111'276.6:615+811.161.1'276.6:615

TIBBIYOT SOHASI MISOLIDA TERMIN VA TUSHUNCHA MUNOSABATI

Sh.E. Xusainova, o'qituvchi, Urganch Davlat Universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada tillarning hilma hilligi va shunga qaramasdan turli tillarga sohaga oid so'zlarning tarjima qilinish uslublaridagi o'xshashliklar haqida ma'lumot beradi.

Kalit so'zlar: termin, terminus, atama, istiloh, musculus, morfyum, Rentgen, endoskopik, mikraskopik, MRT, MSKT, shiprits stilizator, circumcision.

Аннотация. В данной статье представлена информация о многообразии языков и, несмотря на это, сходстве способов перевода слов, относящихся к данной области, в разные языки.

Ключевые слова: термин, инвазия, musculus, morphium, рентген, эндоскопический, микроскопический, МРТ, МСКТ, шприц стилизатор.

Abstract. This article provides information about the diversity of languages and, despite this, similarities in the ways of translating words related to the field in different languages.

Key words: *term, terminus, term, invasion, musculus, morphium, X-ray endoscopic, microscopic, MRI, MSCT, syringe stylizer, circumcision.*

Barchamizga ma'lumki, til insonni boshqa hayvonot va nabotot olamidan ajratib turadigan eng muhim jihatlardan biri bo'lib, u inson ijtimoiy hayotidagi eng muhim omillardan biridir. Tilsiz ilmfanning hech bir sohasida bironta muvaffaqiyatga erishib bo'lmay edi. Shu o'rinda bashariyat tarixiga nazar soladigan bo'lsak, 7 mlrd. dan oshiq xalq va 7 mingga yaqin tillar mavjud bo'lib ular ba'zi jihatlardan bir biridan tubdan farq qilsa qaysidir jihatlardan bir biriga aloqadordir. Ko'p tillarga ega bo'lishning asosiy sabablaridan biri bu masofa va vaqtdir. Va ularning soni va hilma hilligining sababi insoniyatning o'zi kabi qadimgidir. Insoniyatning o'zi singari tillar doimiy ravishda va turli yo'llar bilan o'zgarib turadi. Zamon va makonga hos bo'lgan o'zgarishlar natijasida jumladan hayotimizga ilm-fan, madaniyat, ishlab chiqarish kabi sohalarning rivojlanishi natijasida yuzaga keladigan yangi so'zlar va iboralar paydo bo'ladi yoki boshqa ayni davrda muloqatda foydalanilmaydiganlari esa muomaladan chiqarilib borilaveradi.

Hammaga ma'lumki hatto bir mamlakat ichida ham odamlar bir-birini tushunmasdan, turli lahjalarida gaplashishi mumkin.

Vaqt o'tishi bilan so'zlar o'z ma'nosini o'zgartiradi yoki yangi ma'nolarni rivojlantiradi, nutq tovushlari va intonatsiya doimiy ravishda o'zgaradi. Biroq, ehtimol, til o'zgarishidagi eng asosiy o'zgarishlar asta-sekin an'anaviylashtirishdir: muloqot shakllari dastlab moslashuvchan bo'lib, vaqt o'tishi bilan ular tobora barqaror, odatiy holga keladi va ko'p hollarda majburiy bo'lib qoladi. Bu o'z-o'zidan sodir bo'ladigan tartibdir: dastlabki chalkashlikdan vaqt o'tishi bilan tobora o'ziga xos naqshlar paydo bo'ladi. Bu yerda umumiy qonuniyat shundan iboratki, bir tilda muloqot qiladigan kishilar guruhlar masofaga qarab ajratilsa, ularning shevalari ham turli yo'nalishlarda rivojlanishi mumkin. Va vaqt o'tishi bilan ular ikki xil, ammo o'zaro bog'liq tillarda gaplashadilar.

Til taraqqiyotining har 1 bosqichida lug'at tarkibida eski qatlam, yangi qatlam, zamonaviy qatlam so'zlari mavjud bo'ladi.

Turli yillarda va turli millatlar o'z tillariga muntazam turli hil o'zgarishlar kiritilib kelmoqda va bu hamma tillar bir biri bilan uzviy bog'liq ekanining yaqqol isbotidir.

Shu o'rinda har bir tillarning katta oilasi va ulardagi o'hashliklar va nomutanosibliklarga qaramasdan har bir xalqning o'z tilida yaratilgan hamda boshqa tillarga asldan unchalik farq qilamagan holda ya'ni ma'no va mazmun jihatdan qolishmaydigan tarjimalari va nushalari borligini takidlab o'tish kerak. Va ushbu asarlarni tarjima qilish asnosida albatta u qaysi soha yoki mavzuga doirligiga qarab shu yo'nalishdagi turli termin ya'ni atamalarga duch kelinishi aniq. Biz bilamizki termin lotincha **terminus**-chegara, had degan ma'nolarni berib, bilim yoki faoliyatning maxsus sohasiga doir tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi bo'lgan so'zlarga aytiladi.

Hozirgi kunda «Termin» so'zi bilan bir qatorda «atama», «istiloh» so'zlari ham ayni ma'noda qo'llanmoqda. Lekin ular «Termin» so'zining hos ma'nosini to'liq ifoda eta olmaydi. «Atama» so'zi keng ma'noda bo'lib, geografik obyektlar, atokli nomlarga nisbatan qo'llanadi. «Istiloh» so'zini esa Termin ma'nosida tarixiy mavzulardagi matnlar masalan adabiyot tarixi, sharq falsafasi va boshqalarda bemalol qo'llash mumkin.

Terminlar va umumiste'moldagi so'zlar bir-birini to'ldiradigan leksik birliklardir. Sistem xarakterga egalik, o'z terminologik maydonida bir ma'nolilikka moyillik, his tuyg'uni ifodalamaslik, uslubiy betaraflik kabilar termin so'zlarga xos xususiyatlardir. Biologiya, matematika va tilshunoslikda qo'llanadigan «funksiya» so'zini ko'p ma'noli termin sifatida emas, balki terminologik omonimlar, sohalararo sodir bo'lib turadigan reterminologik jarayon (bir soha terminining ikkinchi soha termini sifatida qo'llanishi) hosilasi tarzida qaraladi. Shuningdek umumxalq leksikasiga doir qonuniyatlar ham termin hosil bo'lishida kuzatiladi. Masalan kundalik turmushda keng iste'molda bo'lgan so'zlar bir vahtning o'zida turli sohalarga doir terminlar hamdir. Misol tariqasida olib qaraydigan bo'lsak, o'zbek tilidagi mushak so'zi lotin tilida "musculus" bo'lib tibbiyotda deyarli barcha tillarda "muskul" deb ishlatiladi. Bu so'z oddiy hayot faoliyatimizda shunchaki tanadagi mushuklar ayniqsa qo'l oyoqdagi mushuklarga nisbatan qo'llanilsa tibbiyotda esa muskullarning turlari juda ko'p bo'lib ular bir biridan tuzilishi va vazifasiga ko'ra tubdan farq qiladi. Ya'ni ushbu

termin tibbiyotda bir necha turlarga bo'linadi: sklet mushaklar, yurak mushaklar va silliq mushaklarga ajratilgan. Yoki quloq, burun, tomoq kabi so'zlar kundalik hayotimizda oddiy tana a'zosining bir qismi sifatida qaralib qo'llanilsa tibbiyotda esa inson anatomiyasiga doir so'z sifatida qo'llaniladi.

Demak biz hayot faoliyati davomida ishlatadigan ko'pchilik so'zlar aslida termin bo'la oladi desak mubolag'a bo'lmaydi. Misol uchun: gilam, sholcha, palos — gilamdo'zlik; kitob, ruchka, daftar — pedagogik soha va hakazo so'zlar umumxalq tilida faol qo'llaniladigan terminlardir.

Shuni alohida takidlash joizki boshqa soha va kasblarga solishtiradigan bo'lsak meditsina sohasi juda ham konservativ soha bo'lib unda o'zgarishlar juda kamdan kam uchraydi. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek tildagi o'zgarishlar asosan zamon rivojlanishi natijasida bazi so'zlaning eskirib qo'llanilmasligi yoki ayni paytda ularning o'rniga yangi so'zlarning kirib kelishini asos qilib qilib oladigan bo'sak tibbiyotda bu hodisaga juda kam hollarda guvoh bo'lamiz.

Ammo shunday bo'lishiga qaramasdan ushbu soha ham barcha sohalar qatori kundan kunga rivojlanishi natijasida ko'plab yutuqlarni qo'lga kiritib kelmoqda ya'ni tibbiyotdagi kashf qilinyotgan turli hil yangiliklar o'zi bilan birgalikda sohaga yangi so'zlarni va terminlarni olib kirmoqda.

Medisinadagi sodir bo'lishi mumkin bo'lgan asosiy o'zgarishlarni quyidagi 3ta yo'nalishda ko'rishimiz mumkin.

Birinchidan, davo muolajalarida qo'llaniladigan preparatlar: ularni asosiy tarkibi o'zgarmasdan qoladi lekin turli farmaseptik firmalar tomonidan ularning o'rindoshlari turli bir biriga yaqin bo'lgan nomlar bilan ishlab chiqarilishi mumkin va shuni natijasida davolash jarayoniga yangi nomlar kirib keladi. Qachonki yangi 1 turdagi yoki tarkibdagi preparat yaratilsagina yangi nom emas balki termin paydo bo'lishi mumkin. Masalan **“morfyum”** kimyoviy moddasi tahminan 300 yil oldin kashf qilingan bo'lib shu paytdan beri turli nomdagi dori va ineksiyalarda qo'llaniladi ammo vazifasi 1 hil.

Ikkinchidan, tashhishlash uchun qo'llaniladigan apparaturalarda: tashhishlash yanada oson va aniq bo'lishi maqsadida qo'shimcha apparatlarining nomi va vazifasi deyarli o'zgarmay qoladi ammo ulardagi funksiyalarning takomillashishi natijasida yangi qurulma yoki qo'shimcha detallar kiritilishi natijasida ushbu jarayonga ham yangi nomlar kirib keladi. Masalan nurli tekshirish usullaridan ilgari faqat **Rentgen** aparati bo'lgan bo'lsa bugungi kunda uni yanada takomillashtirib 3D rentgan-3 o'lchamli rentgenlarga o'zgartirilga. Bundan tashqari hozirda uning boshqa takomillashgan turlari **MSKT**-multi sqayner kompyuter tomografiya va **MRT**-magnit rezanans tomografiya kabilari nurli tekshiruv turi hisoblanadi.

Uchinchidan, terapiya va jarrohlik sohalarida: davolashdagi yana bir muhim yo'nalish bisoblanmish jarrohlik amaliyotlarida ham eski an'anaviy usullardan yangi **endoskopik va mikraskopik** jarrohlik-kam jarohatli usullarga o'tilgan. Ya'ni bunda operatsiya jarayonida butunlay boshqa apparatura va uslublardan foydalaniladi.

Shu bilan birga bu sohada ham yuqorida ko'rsatilgan sabablarga ko'ra bugungi kunga kelib umuman ishlatilmay qo'yilgan va eskirgan so'zga aylangan terminlar ham mavjud. Bunga misol tariqasida **“shprints stilizator”**lar yani shprintsni stilizatsiya qilish uchun qo'llaniladigan tokda yoki boshqa uslubda qaynatish uchun mo'ljallanda anjomni aytishimiz mumkin. Hozirda nafaqat shprints stilizator va bunday shisha shprintslar umuman qo'llaniymaydi ularning o'rniga 1 martalik kauchok shprintslardan foydalaniladi.

Bundan tashqari har qanday yangi paydo bo'lgan soha yoki yo'nalishdagi so'zlarning ham deyarli yarmi tabiiyki tilga yangi kiritilgan so'zlar bo'lishi mumkin lekin bularning ham asl negizi yani o'zagi shu soha bilan bog'liq bo'lgan yoki shunga juda yaqin bo'lgan sohadan kelib chiqqan bo'ladi. Biz bilamizki so'zlarning morfolagik tahlil qilinganda so'zlar turli usullarda turlanadi, tuslanadi va so'z qurilishida muhim ahamiyatga ega so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar ishtirok etadi. Ma'lum bir sohaga tegishli bo'lgan termin so'z boshqa tillarda ham bir hil ishlatilinishi yoki butunlay boshqacha so'z bilan ifodalanishi mumkin. Bundan tashqari so'zning o'zagi saqlanib qolib faqat shu tilga hoz qo'shimchalar qo'shilgan bo'lishi mumkin. Bu holat ko'pincha jinsni anglatuvchi qo'shimchalarda namayon bo'ladi.

Shuni ham takidlash joizki ba'zi kasblar faqat makonga yoki zamonga hos hisoblanib ushbu sababdan ularni boshqa tillarda uchratmasligimiz mumkin. Masalan zamonga hos so'zlardan: Xon

yoki xoqon, mirob, feadal va shu kabi boshqaruv bilan bog'liq bo'lgan so'zlar o'sha davrdagi boshqaruv tizimiga oid so'zlar bo'lib bugungi kunda butun dunyo boshqaruv tizimi tubdan o'zgarib bu so'zlar hozirda ishlatilmaydi. Buni biz tepada eskirgan so'zlar misolida ham ko'rib o'tdik. Endi makonga hos bo'lga soha so'zlariga kelsak bunda quyidagi so'zlar misol bo'la oladi: zardo'zlik, halfa, baxshi, cho'girmachilik kabi so'zlar. Makonga hos so'zlar faqat ayni shu hududda ishlatilib boshqa xalqlarda bu buyum yoki kasm bo'lmasligi bilan ifodalaniladi. Bunday misollarni tibbiyotda ham ko'plab uchratishimiz mumkin. Masalan: circumcision- xatna qilish-bu so'z asosan faqat musulmonlar yashovchi hududlarda uchrab boshqa din vakillari ko'p istiqomat qiluvchi hududlarda ishlatilmasligi yoki boshqa ma'noda qo'llanilishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan fikrlarning misollaridan kelib chiqib hulosa o'rnida shuni aytish joizki hatto o'zgarimas termin so'zlar ham yangilanishi va yangi maqsadlarda qo'llanilishi mumkin ekan. Demak zamon o'zgarishi barcha narsa qatorida tilga ham o'z ta'sirini ko'rsatib uni ham o'zgarishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A.Ahmedov: "Odam anatomiyasi".2018y.
2. Soha lingvistikasi: Tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari.2021y Buxoro(xalqaro ilmiy amaliy konferensiya)
- 3.M.N. Israilova. "Lotin tili va tibiy farmasevtik terminalogiya asoslari". Toshkent 2016y.
4. Xusainova Sh. "How did the world's languages develop or why don't we all speak the same language" mavzusidagi maqola.2022y.
5. Xusainova Sh. "Qutadg'u biligning inglizcha tarjimasida terminlar ifodasi usullari" mavzusidagi dissertatsiyasi.2021y.
6. M.Mustafayeva, N.Mustafayeva "Language development. Internal laws of language development"

УЎК 808.3

ЎЗБЕК ТИЛИДА ТЎСИҚСИЗЛИК КОНЦЕПТИНИ ВОҚЕЛАНТИРУВЧИ ЛЕКСИК БИРЛИКЛАР

М.А.Абдувалиев, проф., Андижон давлат чет тиллари институти, Андижон

Аннотация. Мақола ўзбек тилида ички ва ташқи оламдаги мавжуд универсал тўсиқсизлик муносабатлари, улар билан боглиқ концептуал семаларни воқелантирувчи лексик бирликлар, уларнинг дериватлари, тузилиши билан боглиқ қатор масалалар тадқиқига бағишланган.

Калит сўзлар: концепт, тўсиқсизлик концепти, имплицит, эксплицит, сўз-репрезентант, дериват, сема, лексик бирликлар, аналитик шакл, модел.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению лексических единиц и их дериватов, которые вербализируют уступительные отношения и концептуальной семантики, а также ряд других вопросов, непосредственно связанных с исследуемой темой в узбекском языке.

Ключевые слова: концепт, концепт уступительности, имплицит, эксплицит, слово-репрезентант, дериват, сема, лексические единицы, аналитическая форма, модел.

Abstract. The article is devoted to the study of the lexical units and their derivatives that verbalize concessive relations existing in the inner and outer world, semantics and a number of issues that directly connected with the topic in Uzbek.

Key words: concept, concept of concession, implicit, explicit, word-representant, derivatives, seme, lexical units, analytical form, model.

Универсал концептлар сирасига кирувчи тўсиқсизлик концепти ташқи ва ички оламдаги мавжуд муносабатлар концептуал манзарасини ташкилловчи умумий ва хусусий белги-хусусиятлар мажмуидан иборат бўлади. Бундай белги-хусусиятлар тўсиқсизлик концептини лексик сатҳ бирликлари орқали вербаллашуви ва бошқа вербал воситаларнинг семантик ва структур жиҳатлари нафақат ўзбек, балки бошқа тилларда ҳам махсус тадқиқотларнинг объекти сифатида ўрганилмаганлиги мавзунинг долзарблигидан далолат беради. Ўзбек тилида тўсиқсизлик концептининг сўз номинантлари мақомига эга лексик бирликлар таҳлилига юзланамиз. **Рухсат** от лексемаси ижозат, изн ва ижозат (розилик) хати маъноларига эга бўлиб

унинг бош ва ҳосила маънолари ЎТИЛда куйидагича таърифланган: 1. Бирор ишни бажариш, қилиш, амалга ошириш учун шу ишга таалуқли ёки жавобгар киши, орган, ташкилот ва шу кабилар томонидан берилган ижозат, розилик жавоби [ЎТИЛ 3 жилд: 2020: 399]. **Рухсат** лексемаси **бермоқ**, **олмоқ** кўмакчи феъллар билан бирикиши орқали кўмакчи феълли аналитик шакллар ҳосил бўлади ва тўсиқсизлик маъноси имплицит равишда ўз ифодасини топади: *Ота-онам руҳсат берди; Руҳсат, эртага чойни ўрдага келиб ичинг!* (А.Қодирий. Ўткан кунлар). Тўсиқсизлик етакчи феълнинг руҳсат сўраб, руҳсат олгач, руҳсати билан каби шаклларида ҳам намоён бўлади: Ўқитувчидан руҳсат сўраб хонадан чиқдим. Ушбу лексема гап таркибида кесим вазифасида келганида ҳам тўсиқсизликни ифодалаб келади. Бунда кимгадир ижозат, жавоб бериш маъноси англашилади: *Сизга руҳсат!* **Рухсат** сўзи кесим вазифасида келганда сўроқ гап шаклидаги гап тўсиқсизлик маъносини англатмаслигини таҳлиллар кўрсатди. *Менга руҳсатми, бек?* [ЎТИЛ 2020: 399]. Ушбу от лексема **руҳсатнома** (ёзма равишда берилган ижозат, руҳсат, лицензия), **руҳсатномасиз** (махсус руҳсатномаси, лицензияси бўлмаган), **руҳсатсиз** (руҳсат сўрамай, руҳсат берилмагани ҳолда, ижозатсиз, руҳсати йўқ ҳолда, руҳсат олмасдан) дериватларига эга: *Навбатчи полициячилар руҳсатномани кўриб, бизни ичкарига қўйишди* [Фан ва турмуш]; *Рухсатсиз меҳмонхонангизга кирганим учун кечирасиз* (А.Қодирий. Ўтган кунлар)

Таҳлиллар **руҳсат сўрамай** маъноси **берухсат**, **ижозатсиз**, **ижозат олмай** ёрдамида ҳам ифодаланиши ва улар ўзаро маънодошлигини кўрсатди. Шу маънода **руҳсат**, **изн** ва **ижозат**, **руҳсатнома**, **ижозатнома** ва **изн** синонимлик мақомига эгалар. Қиёсланг: *Берухсат кирманг!* = *Рухсатсиз кирманг!* = *Ижозатсиз кирманг!* ёки, *Бундай ишларни қилиш учун руҳсат керак* = *Бундай ишларни қилиш учун руҳсатнома керак* = *Бундай ишларни қилиш учун ижозатнома керак* ва бошқалар.

Жавоб полисеманти уч маъноли от сўзнинг учинчи ҳосила маъноси руҳсат ва изндир. Шу маънода **жавоб**, **руҳсат**, **изн** маънодош лексемалардир: *Сизга руҳсат* = *Сизга жавоб*. **Жавоб** лексемаси **-сиз** суффикси билан бирикиб ҳам тўсиқсизликни имплицит равишда ифода этади ва бу ҳолда **руҳсатномасиз**, **ижозатсиз** лексемалар билан маънодошлик касб этади: *Ишдан жавобсиз кетиб қолибсиз* = *Ишдан руҳсатсиз кетиб қолибсиз* = *Ишдан ижозатсиз кетиб қолибсиз*. Бундай маънодош туб ва дериват лексемалар у ёки бу нутқ услубига хосланганлиги билан ўзаро фарқланадилар. Масалан, **руҳсат**, **руҳсатнома**, **руҳсатсиз** кўпроқ расмий услубга хос бўлса, **изн**, **изнсиз** бадий нутқ услубига, **жавоб**, **жавобини бермоқ** (олмоқ) бадий ва сўзлашув услубига хосдир. **Жавобини бермоқ** (қўйиб юбормоқ, ажралишмоқ) фразеологик бирикмасида ҳам тўсиқсизлик семаси мавжуд: *Фарзандсизлик туфайли эри жавобини бериб юборган бир бевага уйланди*. (Шухрат, Жаннат қидирганлар). **Рухсат** ва унга маънодош лексик бирликларнинг дериватлари **N**, **N+N=N**, **N+V=CW**, **N+N+Suf.=Adj.**, **N+Suf.=Adv.**, **N+Suf.=Adj.**, **Pref. бе-+Nси=Adv.** моделларига эга бўлиб улар орасида сўнгги тўрттаси омомоделлардир.

Шу тоифа лексемалар туркумига эрк от лексемаси ҳам кириб, у кишининг ёки кишиларнинг ўз хоҳиши билан ҳатти-ҳаракат қилиш ҳуқуқи, ихтиёр, майил (ҳар кимнинг эрки ўзида), сиёсий-иқтисодий, ҳуқуқий жиҳатдан мустақиллик, эркинлик (*Халққа эрк учун, нон учун, маданият учун курашга отилмоқ керак*) (Ойбек. Нур қидириб)). **Эрк** бермоқ феъли билан бирикиб ихтиёрини ўзига қўйиб қўймоқ, йўл қўймоқ маъносини ифодалайди: *У ҳеч қачон ҳаяжонга ҳам эрк бермас эди* (А.Мухтор. Бўронларда бордек ҳаловат). **Эрк** сўзининг деривати эрка бўлиб унинг кўнглига келган ишни қилиш учун ихтиёр бериб қўйилган, талтайтириб юборилган, тантиқ иккинчи маъносида тўсиқсизлик маъноси яширинган. Масалан: *Эрка тутса онаси, талтаяди боласи* (Мақол). Кўшма таркибли лексема эркатой, эркалик хоҳиш-ихтиёрини қозонган, шундай эрк-ихтиёрга эга маъносида қўлланади. Масалан: *Қамор раис олдин секретарнинг эркатойи эди* (М.Ҳазраткулов. Журъат). **Эркин** сифат лексемаси олти маъноли полисемант сўз бўлиб, у ҳар қандай тўсиқ, ғов, монелик ва шу кабилардан ҳоли бўлган, эрки-ихтиёри ўзида бўлган, қийналмай, қийинчиликсиз, бемалол; очиқ-ойдин, бемалол тарзда, қисиниш, тортинишдан ҳоли ҳолда, бемалол сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий мустақилликка эга бўлган, озод маъноларини англатиб келади: **Эркинлик** дериват сўзи бирор

жиҳатдан чекланиш, тайзиқ ва шу кабилардан ҳолилик маъносида қўлланади: *Ўша кунни оналар, кампирлар қиз ва невараларига эркинлик беришган.* (Ж.Шарипов. Хоразм)

Юқоридаги сўзлар фразеологизмлар таркибиди ҳам келади: **эркин нафас олмоқ** (сиқилиш, танглик ҳолатидан қутилмоқ, эркин ҳолатли бўлмоқ); **эркинликда яшамок** (эркин ҳаёт, шароит), **эркин** ва **эркли**, **эрк** ва **эркинлик** маънодош сўзлар бўлса, **эркли** ва **эрксиз**, **эрклилик** ва **эрксизлик** зид маъноли сўзлардир. Юқоридаги туб ва ясама сўзлар қуйидаги моделлар асосида юзага келади: **N, Adj., Adj.+Suf.=N, N+Suf.=Adj.**

Ўзбек тилидаги **ён** от лексемаси беш маъноли полисемант туб сўз бўлиб, у танҳо олинганда тўсиқсизлик маъносига эга эмас. У **бермоқ**, **босмоқ** феъллари билан бириккан ҳолда фразеологик бирлик мақомига ўтиб кимдир кимгадир (нимагадир) устун бўлишига йўл қўймоқ, паст келмоқ, рози бўлмоқ маъноларини юзага келтиради: *У аста-секин кексаликка ён бермоқда эди.* (Ш.Рашидов. Бўрондан кучли), *Тожибой, бир томондан, гаши келиб гижинса, иккинчи томондан, сал ён босишга мажбур бўлди.* (П.Турсун. Ўқитувчи) Мисоллар таҳлили **ён босмоқ**, **ён бермоқ** лексемаларини синоним лексемалар деб ҳисоблашга имкон берди. **Ён бермоқ** (босмоқ)нинг **ён бериш** (-лик), **ён бермаслик** от, **ён бермай** (ён босмай) равиш каби дериватлари ЎТИЛда қайд этилмаганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. [ЎТИЛ, 2020: 37-41]

Эътиборга молик яна бир сифат лексема **хадсиз** (эски. китобий) **чексиз**, **поёнсиз** маънолари баробарида белгининг энг юқори даражаси (беҳад, ниҳоятда, ғоят)ни ҳам англатиб келади. Ушбу сўз тўғри маънода маконнинг чексизлиги, кўчма маънода инсон хис-туйғулари (севинч, қайғу, ғусса кабилар)нинг кучли эканлигини англатиб келади: *Эй, сен муаззам ва хадсиз саҳрода адашган саргардон сайёҳ!* (Ф.Мусаёнов. Ҳиммат); *Козим унинг кўзларига хадсиз бир ғусса соя солганини сезди* (У.Усмонов. Ёлқин). Бу лексема **беҳад**, **чексиз**, **поёнсиз**, **охири**, **чегараси**, **чеки йўқ**, **ниҳоятда кенг**, **сарҳадсиз**, **бениҳоя**, **поёни йўқ** сифат лексемалари билан синонимлик муносабатиди бўлади. Ушбу синонимик қатор асосида макон маъноси ётса, **беҳад**, **чексиз**, **охири йўқ**, **чегараси йўқ**, **чеки йўқ** лексемалари асосида инсон хис-туйғуларига нисбатан иккинчи синонимик қатор пайдо бўлган. Шу нуқтаи назардан, **бепоёнлик**, **поёнсизлик**, **чексизлик**, **хадсизлик** от лексемаларини ҳам синоним деб ҳисоблаймиз. Чексиз сифат лексемаси ўзининг тўғри маъносида **чеки**, **чегараси**, **охири**, **поёни йўқ**; **поёнсиз**, **бепоён** маънолари ва кўчма маънода **чекланмаган**, **битмас-туганмас**; **бениҳоя**; **чуқур** маъноларини англатиб келади: **Чексиз садоқат**; **чексиз имкониятлар**, **чексиз хайрат**, **чексиз фазо** (физика), **чексиз миқдор** (матем.); *Қумри чексиз даштга шиора қилди* (Мирмуҳсин. Қумри ва Таманно). **Чексиз**нинг зидди **чекли** бўлиб у **чеки**, **охири**, **поёни бўлган** маъноларига эга (чекли миқдор, чекли фазо).

Юқорида изоҳланган лексемалар қуйидаги лисоний моделлар асосида пайдо бўлади: **N+Suf.=Adj., Pref. бе-+N=Adv.: N+Suf.+Suf.=N; Pref. бе-+N+Suf.=N.**

Нарса ёки ҳодисага хос белгининг ўта юқори даражада эканлигини воқелантирувчи яна бир сифат лексема **тенгсиз** бўлиб, у **тенги**, **мисли йўқ**, **мислсиз**; **хаддан зиёд**; **бирор жиҳатдан тенг келолмайдиган** маъноларига эга: *У сўз санъатида тенгсиз эди* [ЎТИЛ, 2020: 64]; *Тенгсиз билан тенг бўлма!* (Мақол). Ушбу лексеманинг ҳар икки маъносида тўсиқсизлик семантикаси яширин тарзда намоён бўлиши кузатилади. Семантик жиҳатдан **мислсиз** сифат лексемаси **тенгсиз** сўзига маънодош бўлиб, у **мисли**, **ўхшаши йўқ**, **беқиёс** маъноларида қўлланади: *Бу ҳаёт оқимида мислсиз гирдоблар учрайди* (А.Қаҳҳор. Сароб). Юқорида зикр этилган сифат лексемалар **тенгсизлик** ва **мислсизлик** от дериватларига эга ва улар қуйидаги лисоний моделларда намоён бўлади: **Adj.+Suf.-сиз; Pref. бе-+N=Adj.; Adj.+Suf.+Suf.=N.**

Таҳлиллар ва кузатувлар натижаларига асосланган ҳолда шундай хулосага келиш мумкинки, ўзбек тилида тўсиқсизлик концепти унинг морфологик, сиктактик сатҳ бирликлари қаторида лексик сатҳда ўз сўз номинантларига эга. Бундай сўз номинантлар (ёки сўз-реперзентантлар) турли структур қурилишга эга бўлиб, маълум системани ташкиллайдилар ва бу сўз- реперзентантлар ўзаро систем муносабатда бўладилар. Тўсиқсизлик семантикаси ифодаси учун хосланганлик ёки хосланмаганлик мақомига боғлиқ равишда тўсиқсизлик ўзбек тилида эксплицит ёки имплицит тарзда ўз ифодасини топади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бабушкин А.П., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика и семасиология монография. Воронеж: ООО «Ритм», 2018. – 229 с.
2. Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера Хорижий филология № 3, 2019, Б. 62 – 68.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь // Выготский Л.С. Собр. соч. В 6 – ти томах. – М.: Педагогика, 1992 – Т.2. – 502 с.
4. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке – М.: Наука, 1990.
5. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., и др. Краткий словарь когнитивных Терминов М., 1996
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студ. высш учеб. Заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2001. – 208 с.
7. Пименева М.В. Предисловие // Введение в когнитивную лингвистику. – Кемерево: Изд – во Кем ГУ, 2004. – Вып. 4. – 208 с.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 5 жилдли А.Мамадалиев таҳрири остида 5 – жилд Т.: O'zbekiston nashriyoti, 2020. -591 b.

УЎК 398:81'255.4

ОДДИЙ ФОЛЬКЛОРИЗМ: ТАРЖИМА ВА АСЛИЯТ

У.С.Азимов, таянч докторант, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Мақол шеърят таркибида келтирилган экан, оддий фольклоризмни ҳосил қилади ҳамда маълум поэтик вазифа бажаради. Оддий фольклоризм бадиий асарнинг қурилишида, сюжетида ўзига хос ўрин тутаяди. Бир тилдан иккинчи тилга таржима жараёнида оддий фольклоризмнинг берилиши ҳам алоҳидалик касб этади. Мақолада шу борада фикр юритилган.

Калим сўзлар: “Маснавийи маънавий”, фольклор, шеърят, мақол, оддий фольклоризм, поэтик ифода, таржима, таржимон.

Аннотация. При цитировании пословицы в составе стихотворения она образует простой фольклоризм и выполняет специфическую поэтическую функцию. Простой фольклоризм занимает особое место в построении и сюжете художественного произведения. В процессе перевода с одного языка на другой изложение простого фольклора также имеет особое значение. В статье это обсуждается.

Ключевые слова: “Маснави Манави”, фольклор, поэзия, пословица, простой фольклоризм, поэтическое выражение, перевод, переводчик.

Abstract. When the proverb is quoted in poetry, it forms a simple folklorism and performs a specific poetic function. Simple folklorism has a special place in the construction and plot of the work of art. In the process of translation from one language to another, the presentation of simple folklorism is also special. The article discusses this.

Key words: “Masnavi Ma'navi”, folklore, poetry, proverb, simple folklorism, poetic expression, translation, translator.

Жалолиддин Румий “Маснавийи маънавий”да кўплаб халқ мақолларидан ўринли фойдаланганлар. Жумладан, “**чўянда ёбанда бувад**” тарзида кўп бор келтирилганлар. Мисолга диққат қилинг:

Чуст ўро, то-ш чун банда бувад,

Лочарам чўянда ёбанда бувад. [2;52]

“Биринчи дафтар”нинг “Рум элчисининг Амир ал-мўъминин Умар Розийаллоху Анху хузурига келиб, унинг кароматини кўргани” фаслида берилган бу мақолни Жамол Камол шундай таржима қилади:

Кошки қул бўлсам Умарга, дерди ул,

Излаган топгай, деган гап тўғридур. [1;50]

Бу сатрларни инглиз мутаржими куйидагича беради:

He sought him that he might be as a slave to him:

inevitably the seeker is a finder. [4;91]

Кўринадик, Никольсон форс-тожик мақолининг “The seeker is the finder” [8] тарзидаги инглизча вариантдан фойдаланган. Шоир ҳосил қилган оддий фольклоризмни таржимонлар таржима тили имкониятларидан келиб чиққан ҳолда сақлаб қолишга эришишган. Бу оддий фольклоризм асарнинг шу фаслида қандай аҳамият касб этган, таржимонлар бу хусусиятни сақлаб қола олганларми деган савол туғилади. Камолиддин Ҳусайн Хоразмий, Карим Замонийлар асарнинг “Мукаммал шарҳ”ида “Рум элчиси ҳазрати Умар розияллоху анхунинг даргоҳида бандалардек хизмат қилиш учун у зотни ахтарар эди. Чунки жўянда (қидирувчи) ёбандадир (топувчидир). Байтнинг иккинчи мисраси ҳазрати Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи васалламнинг “Ман талаба ва жадда важада”, яъни “Ким жиддий талаб қилишга киришса, топади”, – деган буйруқларига мувофиқдир. Ушбу ҳадиси шариф форсийда “жўянда ёбанда бувад” дейилиб, зарбулмасалга айланган”, – деб ёзадилар. [3;14] Бу шарҳ икки хулосамизни тасдиқлайди:

1. Ҳадислар вақт ўтиб маълум мақолларни юзага келтирган.

2. Румий ҳазратлари аксарият ҳолларда исломий фикрларини англатиш, чуқурроқ ифодалаш учун бу мақоллардан фойдаланиб, оддий фольклоризмларни юзага келтирган. Шу сабабдан ҳам шарҳловчилар шарҳ жараёнида фикрларини яққолроқ шарҳлай олганлар.

Жамол Камол таржима жараёнида ўзбек мақоллари орасида учрайдиган “Излаган имкон топар, изламаган баҳона” мақолидан фойдаланган. [6;364] Аммо мақол айнан эмас, қисқартирилган ҳолда вазн ва қофия имкониятларига мослаб қўлланган. Шоир юзага келтирган оддий фольклоризм кўнгили кўзининг кўриши билан боғлиқ фалсафанинг идроки учун муҳим ўрин тутган. Бу оддий фольклоризм бир неча фаслни бир-бирига боғловчи восита, тугунлар ечими учун йўл бўлиб бера билган. Рум элчиси дарахт остида ухлаб ётган Умар (р.а)ни кўриб бир вақтнинг ўзида ҳам меҳрни, ҳам қўрқувни ҳис қилади. Шоир маҳорат билан бир-бирига зид туйғу бирлашиб юзага келиши мумкинлигини, Умар (р.а)даги ҳайбат аслида Аллоҳнинг ҳайбати эканини ифодалар экан, излаган Аллоҳга яқинликка эришиши мумкинлигини таъкидлайди. Икки таржимон, айниқса, Жамол Камол ҳолатни таржимада сақлаб қола олган. Бу ўринда шоир яратган оддий фольклоризмнинг таржимада сақланиши ҳам роль ўйнаган.

Сояи Ҳақ бар сари банда бувад,

Оқибат чўянда ёбанда бувад.[2;337]

Таъкидлаш лозимки, шоир аксарият ҳолларда “**чўянда ёбанда бувад**” тарзида бир хил келтирса, таржимонлар, айниқса, Жамол Камол “Излаган топар” тарзидаги ифодани ҳар хил шаклда беради:

Сояи Ҳақ бизга етгай оқибат,

Излаган ҳар кимса топгай оқибат. [1;384]

“Чўянда ёбанда бувад” мақолини байтнинг охирида берса, ўзбек таржимони иккинчи мисра бошида келтиради. Бу ҳолат қофия ҳамда вазн билан боғлиқ. Аслида таржимон оҳангдорликни радиф кўмагида сақлаб қолган, “етгай”-“топгай” сўзлари тўқ қофия бўла билмаган, равий ҳам мос келмаган.

Инглизча таржимага диққат қилинг:

The shadow of God is over the head of the servant,
the seeker at last will be a finder. [4;301]

Бу ҳолатда ҳам таржимонларнинг йўллари турлича эканлигига амин бўламиз. Жамол Камол таржимасида мисралардаги оҳангдорликни сақлаб қолиш ҳаракати кўзга ташланаётган бўлса, Николсон таржимасида асл маъно, аслиятда қўлланган сўзларнинг инглизчадаги айтилиш маънодошларини беришга бўлган интилиш сезилади. Инглиз мутаржими ўз тилига ўтирган мисраларни ўзбекчага таржима қилиб кўрамиз: “Банда боши узрадир Ҳақ сояси, Оқибатда қидиргувчи топгай излаганин.” Қиёслаганимизда, Николсон таржимаси сўзма-сўз таржима сифатида аслиятга яқинроқлигига гувоҳ бўламиз, аммо вазни сақлаб қолмагани жиҳатидан ўзбекча таржимадан камчиликли экани ҳақиқат.

Оқибат чўянда ёбанда бувад,

Ки фараҷ аз сабр зоянда бувад. [2;574]

Аслиятда “**Чўянда ёбанда бувад**” мақоли оддий фольклоризмни юзага келтирар экан, аксарият ҳолларда “окибат” сўзи билан бирга келади, чунки мақолнинг моҳияти шоирга шу сўзни келтиришини тақозо қилади. Аммо таржимон бу сўзни гоҳ сақлаб радифга айлантурса, гоҳ аслиятдаги каби оддий фольклоризмдан олдин келтирса, гоҳ умуман сақлаб қолмайди. “Олтинчи дафтар”да “Ошиқ ваъдалашган жойга келиб, маъшукани кутгани, севгилиси келавермагач, тунда ухлаб қолгани, бир маҳал маъшука келиб, ошиқни уйкуда кўриб, унинг қўйинини ёнғокка тўлдириб кетгани” фаслида юқоридаги байт бор. Бу ўринда шоир маъшукани кутган ошиқнинг ҳали чин ошиқ эмаслигини кўрсатиш орқали Аллоҳга муҳаббатимиз ҳақиқий бўлса, дийдор ҳақида орзулаш мумкинлигини уқтиради. Шоир воқеликдан шундай хулоса чиқариб, ишқ илмида балоғат мумкинлигини таъкидлайди:

Неча бир ёнғокни унга жойлади,

Сен гўдаксен, ўйнагил ёнғок, деди.

Сарлавҳа сифатидаги насрий баёнда “Қўйинини ёнғокка тўлдирди” жумласи бор. Шоир “Қўйинини пуч ёнғокка тўлдирди” иборасига таянгани кўринади. Фақат маъшука ошиқнинг кутиш ваъдаси ёлғонлигини, маъшукани ёлғон ваъдага ишонтирганини англатиш учун иборадаги воқеликдан фойдаланади. Кўчма маънони ўз маъносига алмаштиради. Аммо ёнғоклар пуч эмаски, маъшуқада ваъда чинлигига ишора бор. Иборага таянганига далил шуки, маъшука ошиқнинг қўйнига солиб кетиши мумкин бўлган нарсалардан айнан ёнғокни танлади. Демакки, фаросат илмига кўра нозик ишора қилди.

Аслиятдаги оддий фольклоризмни Жамол Камол шундай таржима қилади:

Изласа, топгай, яна нетгай киши,

Сабр этолса, орзуга етгай киши. [1;657] (657-846)

Шоирда таъкид йўқ, аммо таржимонда “яна нетгай киши” тарзидаги таъкид бор. Жамол Камолнинг маҳорати шундаки, таъкидловчи сўз тўқ қофияни ҳам юзага келтирган. Инглиз таржимони шундай беради:

In the end the seeker is a finder,

for from patience joy is born. [4;38] (6-38-304)

Юқорида келтирилган мисолларнинг аксариятида муаллиф Мавлоно Жалолиддин Румий ҳазратлари томонидан инсонни яхшиликка тарғиб қилиш, илоҳий нурга етиш учун улкан сабр даркорлигини уқтириш мақсади мисраларда “**чўянда ёбанда бувад**” зарбулмасали билан берилган. Инглиз таржимони Мавлононинг услубларида ушбу мақол қўлланган жойларда барчасида “the seeker is a finder” вариантыдан фойдаланган. Ўзбекча таржимада эса, у турли кўринишларда, сўзларнинг ўрни алмашинуви орқали берилган. Ҳалқ мақоли кўп маъноларни ўзида жо қилгани ўринли. Аммо шоир турли воқеликларни бериб, уларнинг хулосасини чуқурлаштиришда мақолни қўллаб, оддий фольклоризмни юзага келтирар экан, мақолнинг шеърият таркибида янги маъно қирралари очилишига сабаб бўлган. Янги маънолар касб этиши йўлида маҳорат кўрсатган. Инглиз таржимони аслиятни айнан сақлашга интилган бўлса, ўзбек мутаржими оддий фольклоризмни сақлаб қолиш жараёнида тилимизнинг имкониятларидан фойдаланиб, мавжуд маънога қўшимча маъноларни мужассамлаштира олган. Хулоса шуки, оддий фольклоризм шоирга фикрини мухтасар пурҳикмат ифода орқали бериш имконияти бўлса, таржимонлар бу маҳоратни сақлай олдилар. Керагида нозик тарзда янги маънолар қўшиш учун тил бойликларини ишга сола билдилар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. – Тошкент: Meriyus, 2010. – Б.846
2. Мавлоно Ҷалолуддин Муҳаммади Балхӣ. (2001). Маснави Маънавӣ. Нашри Замон. – С.728
3. Маснавийи Маънавий. Камолиддин Хусайн Хоразмий, Карим Замоний. Мукаммал шарҳ. 2-китоб 10-жуз.
4. The mathnawí of Jalálu'ddín Rúmí. (2011). Book I-VI. Translation by R. A. Nicholson. University of Cambridge.
5. Шарипова Л. Шеърият ва фольклор. Монография. – Тошкент: Наврўз, 2019. – 254 б.
6. Ўзбек халқ мақоллари. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2019. – Б. 511
7. www.maqqollar.uz

УЎК: 494.3:413.13:809(575.141)

САРИҚ СЎЗИНИНГ АПЕЛЛЯТИВ ВА ОНОМАСТИК САТҲДА ҚЎЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

О.Т.Бегимов, ф.ф.д., Қариш муҳандислик-иқтисодиёт институти, Қариш

Аннотация. Мақола ўзбек тилида сариқ сўзининг апеллятив ва ономастик сатҳда қўлланиши, хусусан, унинг семантик ва семиотик жиҳатларини кўрсатишга бағишланган. Мақоланинг мақсади тил ва нутқ воситаларининг миллий-маданий ўзига хослигини аниқлашда ранг белгиларининг лексик ва семантик хусусиятларини кўрсатишидир.

Калит сўзлар: ономастика, апеллятив, топоним, ранг, семасиология, семантика, сариқ.

Аннотация. Статья посвящена употреблению слова желтый в узбекском языке на апеллятивном и ономастическом уровне, в частности, показать его смысловые и семиотические аспекты. Цель статьи - показать лексико-семантические особенности цветowych знаков в определении национально-культурной принадлежности языковых и речевых средств.

Ключевые слова: ономастика, апеллятив, топоним, цвет, семасиология, семантика, желтый цвет.

Annotation. The article is devoted to the use of the word yellow in the Uzbek language at the appellative and onomastic level, in particular, to show its semantic and semiotic aspects. The purpose of the article is to show the lexical and semantic features of color signs in determining the national and cultural affiliation of language and speech means.

Key words: onomastics, appellative, toponym, color, semasiology, semantics, yellow color.

Маълумки, рангни ифодаловчи сўзлар нисбатан якин вақтгача тилшуносларнинг эътиборини жалб қилмаган. Сўнгги йилларда ранг ифодаловчи сўзларга ҳам хорижий, ҳам ўзбек тилшунослигида катта қизиқиш ўйғонди. Албатта, бу қизиқиш стилистик тадқиқотларнинг умумий мазмунини ўзида акс эттириб, ранг ифодаловчи сўзлар семасиология муаммоларини, хусусан, лексик тизимлар, семантик соҳалар ва бошқаларни ўз ичига олувчи тилшунослик муаммоларини кўриб чиқадиган кўплаб умумий лингвистик тадқиқотларнинг диққат марказига айланганлиги билан боғлиқдир.

Мазкур мақолада сариқ сўзининг апеллятив ва ономастик сатҳда, хусусан топонимлар таркибида қўлланишининг лисоний ва нолисоний хусусиятларини Жанубий Ўзбекистон материаллари асосида кўриб чиқамиз.

Маълумки, рус ва туркий, хусусан, ўзбек тилшунослигида рангни ифодаловчи лексималарнинг апеллятив ва ономастик сатҳда қўлланишига оид бир қанча ишлар қилинган, изоҳли луғатларда унинг лексикографик талқини келтирилган. Жумладан ҳудудий топонимларни ўрганишга бағишланган барча илмий тадқиқотларда ранг-тусни ифодаловчи сўзларнинг топонимлар таркибида қўлланишининг лисоний ва нолисоний хусусиятларига тўхталилган.

Туркий тилларда рангни ифодаловчи сўзларнинг семантик хусусиятларини ўрганишда, А.Н. Кононовнинг хизмати алоҳида аҳамиятга эга [5,1978]. Кононовнинг келтиришича, уйғур ёзма ёдгорликларида дунёнинг тўрт томони қуйидагича ифодаланган: 1) шарқ – кўк/яшил; 2) ғарбий - оқ; 3) жанубий - қизил; 4) шимолий - қора. Осиё кўчманчилари орасида асосий нуқталарнинг ранг белгилари кенг тарқалган эди: қизил - жануб, қора - шимол, кўк - шарқ, оқ - ғарб, сариқ – зенит[5, 160].

А.В. Кононов ўз мақоласида бошқа ранглар қатори сариқ сўзининг апеллятив ва ономастик сатҳда қўлланиш хусусиятлари ҳақида қизиқарли маълумотларни келтирган. Келтирилишича, сариғ, сариқ, сариҳ, сари сўзлари анча кенг қўлланилади: 1) этнонимларда: сари-қипчоқ;, сари-уйғурлар, саритлар (туркман қабиласи), сариҳлар (сағай суяги); олти-сари, жет-сари (қирғиз уруғлари) ш. 2) топонимларда: Сарыағач, Сарыкамыш и др. [5, 174].

А.В. Кононов фикрича, Волга дарёси бўйида жойлашган машхур Саратов шахри номини одатда туркийча сари тов (сарик тоғ) сўз бирикмасидан келиб чиққан деб ҳисоблашади; К. Г. Менгеснинг фикрича, бу этимологияни қабул қилиб бўлмайди, бунга иккита факт йўл қўймайди: а) рус тилида ўрта бўғинда бўғиннинг мавжудлиги — Саратов; б) *ы* (сары) товушини *а* товушига (Сара-тов) ўзгаришига бирон-бир фонетик шароитнинг мавжуд эмаслиги. Шунинг учун у бу топонимнинг келиб чиқишини эроний сар (бош, бошланиш) сўзи билан боғлаш тўғрироғ бўлишини таъкидлайди. Агар, мободо, Саратов топонимнинг биринчи компоненти чувашча сара ‘сарик’ сўзи билан боғланса, у ҳолда К. Г. Менгеснинг фикри ўз кучини юқотади [5, 175].

О.Т.Молчанованинг келтиришича, сарик ранг тизими топонимикадаги *сари* сўзи билан бўғлиқ бирликларни ўз ичига олади: Тоғли Олтой топонимиясида гидронимлар ва оронимларда тенг асосда 51 та номланишда қайд этилган. Туркийча сариг/сари, дастлаб, мўғул тилига ўзлаштирилган ширэ ва мўғулча шар кўринишида ҳар икки гуруҳ тилларининг сўз ва топоним ясалиши тизимида кирган. Олтой тили ва унинг диалектларида сари сарик, кумандларда - сарик, оқ, лойқа; туба-киж. сарик, малла, туваларда сариг - 1) сарик; 2) булбул (отнинг ранги ҳақида); 3) оқ (тери ранги ҳақида); 4) ёрқин, очик (соч ҳақида); ҳақларда - сариг 1) сарик, сап-сариг – жуда сарғиш, аҳ-сариг - соловий (от ранги). Маълумки, қадимги туркий тилларда ҳам сариг сўзи: 1) сарик; 2) рангпар; 3) булбул (от ҳақида) маъносини билдирган. Сари олтой топонимиясида сарича (сарғиш) ва сап-сариг шаклида ҳам қўлланади. Сари сўзи номлар таркибида гидронимик апеллятивлар билан бириккан ҳолда қорли, лойқа, баҳорги маъноларини ҳам ифодалайди. Оронимларда сари сўзининг ранг ифодалаши, апеллятивлардан иборат гидронимларда бўлгани каби, сақланиб қолади: Сари аччиқ, Сари бел, Сари бут, Сари тамир ва б. [6, 87-88]

Қадимда баъзи туркий тилларда, масалан, хазар ва, эҳтимол, булғор тилларида сари (ғ) сўзининг қалпоқ шаклида (ҳозирги чуваш тилида бўлгани каби) “оқ” маъносини билдирган. Хазар қалъаси номи билан Саркел < сар + кел (<ўрта форс тилида гил ‘уй’ [5, 175]; солиштиринг: чув. кил ‘уй’). “хазар (яъни хазар) тилида Саркел ‘Белгород’ билан бир хил маънони билдиради” [5, 175]. Константин Багрянородный Саркел номини грекча *Aspron hospition* ‘оқ уй’, араб географик асарларида бу қалъа ал-Бейда ‘Оқ’ деб, рус солномаларида ‘Белая Вежа’, яъни “Оқ қалъа” деб номланган; Дон соҳилидаги қадимий хазар қалъасининг номи – Саркел (Белая Везха, *Weisses Haus*) чуваш тилидаги шура, шора ‘оқ’ ва кил ‘уй’ сўзлари билан изоҳланган, у ердан шир. кил, шор кил - ‘оқ уй’ [5, 176].

Саркел қалъаси хазарлар томонидан ғарбда пайдо бўлган душманларни қайтариш учун қурилган бўлиб, хазарларнинг ғарбий ва шимоли-ғарбий ерларида заифлашиб турган мавқеини мустаҳкамлаш учун мўлжалланган.

Сариг Югур(<Уйғур) этноними таркибидаги сари(г) сўзини, шунингдек, унинг мўғулча эквиваленти тира (тира югур)ни чувашча тур, шора билан солиштириш керак, чунки, эҳтимол, Сариг югурлар чувашларга яқин туркий тилда сўзлашган ва Хитойнинг шимоли-ғарбий қисмида (ҳеч бўлмаганда 11-асрдан бери) яшаган ва шунинг учун Сариг Югур этноними “ғарбий уйғурлар” деган маънони англатиши мумкин[5, 176].

Сариг югурларни хитой манбаларида “сарик уйғурлар” (сариг сўзининг энг машхур маъносига кўра) деб аташади, бу эса, Л.Рашонянинг фикрига кўра, уларда хинд-герман қони, афтидан, Тохарларнинг қонининг оқиб ўтишини кўрсатади [5, 174].

Сари сўзи географик жой номлари таркибида ҳам учрайди: Сари кум — Махачқалъа (Доғистон) шахри яқинидаги қумтепалар; Сари Ишикотрау - жанубдан кўлга туташган қумликлар.

Қозоқ топонимикасининг тадқиқотчиси Е.Қойчубоев қозоқ топонимлари таркибидаги сар, сары элементи “кенг”, “улкан”, “бепаён” маъносини ифодалашини таъкидлайди [4, 190-192]; бу маъно машхур туркий луғатларда қайд этилмаган, *сари дала* иборасини Будагов [2, I, 686] “чексиз дашт”, Радлов “қуруқ дашт” [9, 319] маъносида таржима қилганлар; кирғ. сари талаа аҳолисиз дашт, чўл [10, 694]; қиёсланг: сари талаа 1) сарғайган дашт; 2) кузги дашт [10, 637].

“Катта” маъносидаги бу сўз қирғиз тилидаги сари жол “катта ўрам ёки чорва йўли” (қара жол “ғилдирак йўли”дан фарқли ўлароқ) иборасида қайд этилган; қирғ. сари шамал 'совук шамол' (балки, ғарбий шамолдир?!); қаз. сари айаз 'титратадиган совук'[5, 176].

Хитой ва рус тили маданиятида сариқ ранг белгиларининг семантикаси масаласини тадқиқ этган У. Пэйхуа контрастив таҳлил натижасида хитой тилидаги сариқ иероглиф белгиси билан рус тилидаги сариқ лексемасининг семантикасида ўхшашлик ва фарқларни аниқлаган. Таъкидланишича, сариқ рангни билдирувчи лексик бирликларнинг семантик тузилмаларида сезиларли фарқлар мавжуд. Ҳозирги рус тилида сариқ лексемаси ёрдамида император ҳокимияти, император, жасорат каби тушунчаларнинг ифода семаси мавжуд эмас. Аммо семантикаси уларга нисбатан салбий муносабатни билдирадиган ҳаракатлар, масалан, бемаъни гапириш ёки банкрот бўлиш каби семалар мавжудлиги кузатилади.

Хитой ва рус тиллари маданиятида сариқ ранг ёрдамида географик жой номларини ифодалашда ҳам сезиларли фарқлар учрайди. Рус тили маданиятида сариқ лексемаси ёрдамида топонимларнинг номинацияси қатъий эмас. Хитой тилида, аксинча, энг муҳим географик объектлар сариқ сўзи орқали ифодаланганлигини кўриш мумкин: Сариқ денгиз, Сариқ тоғ.

Сариқ иероглифи билан сариқ лексемаси маъноларининг ўхшашлиги салбий ҳодисалар ва предметлар номинациясида учрайди. Рус ва хитой тилида ҳам қарилик; касаллик; нотўғри маълумот чоп этадиган матбуот сариқ ранг орқали ифодаланади. Кўринадики, хитой тилида ёлғон гапириш каби ҳаракатлар учун сариқ белгидан фойдаланиш хитой тилидаги сариқ матбуотнинг мотивацион элементиدير [8,741 – 742]

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида таяниб айтадиган бўлсак, ўзбек тилида сариқ сўзи апеллятив сатҳда қуйидаги маъноларда қўлланишини кўриш мумкин: сомон, зарчува, тилла каби нарсалар тусидаги ранг. Сариқ ипак. Оч сариқ ранг. Тўқ сариқ. Дарахтлардаги сариқ барглари тўкилиб тугалган, ер юзи ўзининг қишки сариқ кийимини кийган эди. А.Қодирий, Ўтган кунлар.

Агар гап соч, тук, тери ҳақида кетганда сариқ сўзи малла ранг тушунчасини ифодалашда ҳам қўлланади. Масалан, Рустам унинг узун муйлови, кўкиш кўзларини қоплаб олгудай куюк, сариқ қошларини кўрди-ю, юраги шувиллаб, ўзини орқага ташлади. Ў.Ҳошимов, Қалбингга кулоқ сол. Шунингдек, сариқ ирқ монголоид иркининг эскирган номи сифатида ҳам қўлланади. Тухумнинг оқсил моддаси ўртасидаги қисмининг аталишига нисбатан ҳам сариқ сўзи қўлланади. Тухумнинг оқини оқлаб е, сариғини – сақлаб. Мақол.[11,449]

Жанубий Ўзбекистон топонимиясида Сариқтепа номи кўп учрайди. Т. Нафасов Сариқ ойконимининг келиб чиқишини этноним билан боғлаган. Сариқ – умумтуркий этноним. Қуйи Қашқадарё туркманларининг сариқ ~ сариғ ~ сары уруғи бор[7, 166]. Ўз навбатида бу этноним тотемдан келиб чиққан. В. В. Радлов луғатида берилишича, сарық сўзи қадимги туркий тилда – қўй маъносига эга бўлган [9, 322.].

Оронимларнинг ҳосил бўлишида этнонимлар ҳам катта ўрин эгаллайди. Лекин, Жанубий Ўзбекистондаги ҳамма Сариқтепа шаклидаги оронимларни этнонимлар билан боғлаб бўлмайди. И.Г. Добродомовнинг келтиришича, оронимияда сариқ ~ сари ~ сори сўзлари – шимол маъносига ҳам эга [3, 127]. Бу ҳолда Сариқтепа – шимол томонда жойлашган тепа маъноси билан ҳам боғлиқ бўлади.

Т.М. Ахмедовнинг келтиришича, сары сўзи ёзма ёдгорликларда акс этган сери – “катта” сўзи билан боғлиқ бўлиб, ўзига хос луғавий-маъновий хусусият касб этади. Жумладан, Сарыгай, Сарыдағ, Сарыйал, Сарыдаш, Сарыйохуш каби бир қанча ороним, ороойконим ва орогидронимлари таркибида келиб “баланд, йирик, улкан; катта; тик” маъноларини ифодалайди; Сарыдере ва Сарычухур оронимлари таркибида келиб, “катта, йирик; кенг” маъноларини беради [1, 51].

Демак, сариқ сўзи орографик объектлар таркибида аниқловчи компонент бўлиб келиб, унинг “баланд, юксак; тик; катта, йирик; кенг” каби маъно хусусиятларини намоён қилар экан. У ҳолда Сариқтепа типидagi номлар “катта тепа, баланд тепа” маъносига эга бўлади.

Юқорида келтирилган таҳлиллар асосида шуни айтиш мумкинки, сариқ сўзи апеллятив ва ономастик сатҳда ранг-тус тушунчасини ифодалашда ўзига хос семантик хусусиятларга эга

бўлади. Жумладан, у географик объектларнинг номларида қўлланиб, объектнинг жойлашган ўрни, объектнинг ҳажми, ўлчами, ҳолати, тупроқ таркиби каби тушунчаларни ифодалаш хусусиятини намоён этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ахмедов Тофик Мурсалы оглы. Система азербайджанский топонимов. АДД, Баку, 1987. –С. 51.)
2. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык: в 2-х т. СПб.: Тип. АН, 1869. Т. 1. 810 с.; СПб.: Тип. АН, 1871. Т. 2. 415 с.
3. Добродомов И.Г. Из древнерусской этнонимии. – СЭ, 1966, 3. –С.127.)
4. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Москва: Наука, 1974. – С. 274.
5. Кононов А. Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках.// Тюркологический сборник, 1975. Москва: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1978. –С. 159 – 179.
6. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. – Горно-Алтайск: Алтайское книжное издательство, 1979. – 397 с. 87-88 бет)
7. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимияларининг изоҳли луғати . –Т.: Ўқитувчи, 1988. -290 .
8. Пэйхуа У. Семантика цветообозначения желтый в китайской и русской лингвокультурах//Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика // 2018 Vol. 9 No 3 729—746 (741 – 742)
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. IV, СПб. 1893 – 1911. –С. 322.)
10. Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. М., 1965. -С. 346.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. www.ziyouz.com kutubxonasi.

УДК 811.161.1

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ КАК САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ НАУЧНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

М.Т. Вахабова, преподаватель, Самаркандский государственный институт иностранных языков, Самарканд

Аннотация. В данной статье освещается процесс становления лингвокультурологии как отдельного самостоятельного направления лингвистики. В исследовании выделяется необходимость данного направления в изучении проблем и взаимосвязи языка, культуры, человека.

Ключевые слова: лингвокультурология, язык, культура, человек.

Annotatsiya. Ushbu maqolada lingvokulturologiyaning tilshunoslikning alohida mustaqil yo'nalishi sifatida shakllanish jarayoni yoritilgan. Mazkur tadqiqotda til, madaniyat va inson munosabatlari va muammolarini o'rganishda ushbu yo'nalishning zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, til, madaniyat, inson.

Abstract. This article highlights the process of formation of linguoculturology as a separate independent direction of linguistics. The study emphasizes the need for this direction in the study of the problems and the relationship of language, culture, and man.

Key words: linguoculturology, language, culture, human.

Приход в конце XX века антропоцентрической парадигмы на место господствующей системно-структурной и статической парадигмы привел к «развороту лингвистической проблематики в сторону человека и его места в культуре, ибо в центре внимания культуры и культурной традиции стоит языковая личность во всем ее многообразии» [1].

При антропоцентрической парадигме человек выводится на первое место, а язык считается его главной характеристикой, важнейшей составляющей. Культура и язык считаются антропоцентрическими сущностями, они присутствуют в человеке, служат человеку и без человека не имеют смысла.

В конце XX века появляются новые установки и цели исследования языка, новые ключевые понятия и методики. В результате в рамках антропоцентрической парадигмы появляются новые дисциплины, такие как когнитивная лингвистика, лингвополитология, этнопсихолингвистика, прикладная (компьютерная) лингвистика, и др., среди которых значимое место заняла лингвокультурология.

Несмотря на то, что лингвокультурология является молодой дисциплиной, которая появилась в 90-е годы XX века, периодизировать развитие данной дисциплины непросто. Однако многие ученые лингвисты выделяют три основных периода.

Первый период связан с началом изучения проблемы взаимосвязи языка, культуры и человека. Данный период можно считать предпосылкой появления лингвокультурологии.

Еще в начале XIX века проблему взаимоотношения языка, культуры и человека (в том числе этноса) пытались решить немецкие ученые братья Гримм, идеи которых в дальнейшем были развиты в 60-70-х годах XIX века в трудах А.Н. Афанасьева, Ф.И. Буслаева, А.А. Потебни.

Однако наиболее широко распространенные идеи о взаимодействии особенностей языка и культуры принадлежат В. фон. Гумбольдту [2]. В своих исследованиях ученый подчеркивал существенную роль языка в становлении духа народа. В. фон. Гумбольдт пытался решить проблему взаимоотношения языка и культуры, высказав идею о том, что материальная и духовная культура воплощаются в языке; всякая культура национальна, ее национальный характер выражен в языке посредством особого видения мира; язык имеет специфическую для каждого народа внутреннюю форму, которая является выражением «народного духа», его культуры; язык есть звено между человеком и окружающим его миром. Таким образом, язык является главной формой выражения и отражения культуры [3].

Многие идеи Гумбольдта впоследствии были развиты в психолингвистике, в культурной антропологии, а также в теории (гипотезе) лингвистической относительности Сэпира-Уорфа. К данной теории обращаются исследователи, серьезно занимающиеся проблемой взаимоотношения языка и культуры, языка и мышления, так как именно с помощью данной гипотезы могут быть осмыслены те факты языка, которые сложно объяснить каким-либо другим способом. В основе этой гипотезы лежит утверждение, что люди видят мир по-разному – сквозь призму своего родного языка. Для ее сторонников окружающая нас действительность существует постольку, поскольку она отражается в языке. Но если каждый язык отражает действительность особым способом, характерным только для него, то, следовательно, языки различаются своими «языковыми картинами мира».

В XX веке интерес к проблеме взаимодействия языка и культуры возрос. В начале XX века возникла австрийская школа «Слова и вещи», представители которой призывали изучать слова в связи с вещами, которые они обозначают, а также при лингвистических исследованиях учитывать культурный контекст.

Много идей о связи языка и культуры было высказано в работах Г.О. Винокура, Н.И. Толстого, М.М. Бахтина, Ю.М. Лотмана, Е.М. Верещагина, В.В. Костомарова и других. По словам Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова: «В любой момент развития культуры обслуживающий ее язык отражает ее полностью и адекватно, иными словами, общество определяет прогресс в языке, особенно его подвижных уровней; с другой стороны, допустимо говорить и об определенном воздействии языка на развитие культуры (в частности, в области фольклора и художественной литературы) [4]. Во второй половине XX века рождаются такие новые дисциплины, как культурология, этнолингвистика, лингвострановедение.

Упомянутые выше направления лингвистики стали предвестником появления новой лингвистической дисциплины – лингвокультурологии.

Второй период – это 90-е годы XX века. В данном периоде проблема взаимодействия языка и культуры становится центральной в лингвистических исследованиях. Именно в этот период происходит оформление лингвокультурологии как самостоятельной области лингвистических исследований. На данном этапе по проблеме взаимосвязи языка и культуры стали проводиться научные конференции, были утверждены научные программы. В конце XX века стали издаваться монографии и защищаться диссертации по проблеме: язык-человек-культура. Все это привело к появлению нового термина.

Термин «лингвокультурология» возник в связи с работами фразеологической школы В.Н. Телия и публикациями В.В. Воробьева. В.В. Воробьев, защитивший в 1996 году докторскую диссертацию на тему «Теоретические и прикладные аспекты

лингвокультурологии», одним из первых предложил следующее определение лингвокультурологии – это «комплексная научная дисциплина, изучающая взаимосвязь и взаимодействие культуры и языка в его функционировании и отражающая этот процесс как целостную структуру единиц в единстве их языкового и ...культурного содержания» [5].

Немаловажную роль в становлении лингвокультурологии как самостоятельной области лингвистических исследований сыграла Московская фразеологическая школа под руководством В.Н. Телия. По мнению В.Н. Телия, «лингвокультурология ориентирована на человеческий, а точнее – на культурный фактор в языке и на языковой фактор в человеке. А это значит, что лингвокультурология – достояние собственно антропологической парадигмы науки о человеке, центром притяжения которой является феномен культуры» [6]. Однако в отличие от других исследователей В.Н. Телия предпочитает исследовать взаимодействия языка и культуры современном состоянии, без исторического взгляда на проблему. Такой подход приводит к рассмотрению лингвокультурологии как ответвления этнолингвистики.

Также были опубликованы труды Д.С. Лихачева, Н.И. Толстого, А. Вежбицкой, в которых было продолжено изучение взаимоотношения и взаимовлияния языка, культуры и человека.

Третий период начинается с наступления XXI века и продолжается по сей день. Данный период является этапом развития лингвокультурологии как самостоятельной научной дисциплины. Большой вклад в ее становление внесли В.А. Маслова, Н.Д. Арутюнова, Н. Ф. Алефиренко, А. Вежбицкая, Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачев, В.В. Красных, В.Г. Костомаров, В.Н. Телия, С.Г. Тер-Минасова, А.Т. Хроленко, А.Д. Шмелев и др. По лингвокультурологии в этот период издаются научные работы и учебные пособия, которыми пользуются и по сей день.

Несмотря на то, что существует различные определения понятия «лингвокультурология», и мнения ученых не всегда совпадают, есть общее, что объединяет их. К примеру, все ученые-исследователи рассматривают лингвокультурологию как результат взаимодействия языка и культуры.

Как пишет В.А. Маслова, лингвокультурология возникла на стыке лингвистики и культурологии, и она исследует проявления культуры народа, которые отразились и закрепились в языке. Лингвокультурология исследует и исторические, и современные языковые факты сквозь призму духовной культуры [7].

По мнению В.В. Красных, лингвокультурология – это «дисциплина, изучающая проявление, отражение и фиксацию культуры в языке и дискурсе, непосредственно связанная с изучением национальной картины мира, языкового сознания, особенностей ментально – лингвального комплекса» [8].

Е.И. Зиновьева и Е.Е. Юрков предлагают следующее определение: «лингвокультурология является теоретической филологической наукой, которая исследует различные способы представления знаний о мире носителей того или иного языка через изучение языковых единиц разных уровней, речевой деятельности, речевого поведения, дискурса...» [9].

Развитие лингвокультурологии продолжается и в наши дни, а интерес к данной молодой дисциплине растет с каждым днем. Появляются и функционируют научные школы лингвокультурологии, отличающиеся подходами в лингвокультурологических исследованиях. Все больше появляется направлений в лингвокультурологии, затрагиваются новые проблемы. Это в свою очередь является доказательством того, что наука не стоит на месте, она расширяется.

Так как лингвокультурология зародилась на стыке лингвистики и культурологии, ее можно считать междисциплинарной дисциплиной, которая находится в тесном взаимодействии со смежными науками. Данная дисциплина является одним из сложных и емких направлений лингвистики поскольку на сегодняшнее время существует большое количество языков и культур, которые в свою очередь постоянно изменяются. Изучение

лингвокультурологических особенностей различных стран окажет влияние на взаимопонимание населения, на межкультурную коммуникацию.

Таким образом, лингвокультурология является молодой, но перспективной дисциплиной, которая имеет большое теоретическое значение, а также полезна в плане обеспечения успешной межкультурной коммуникации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Волошин Ю.К. Общий американский сленг: состав, деривация и функция (лингвокультурологический аспект): Монография – Краснодар: Кубан.гос.ун-т, 2000.- С.7.
2. Гумбольдт В. фон. О различном строении человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода, СПб., 1859.
3. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. - М.: Прогресс. 1985. – С.349.
4. Верещагин Е.М. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. – 2-е изд. – Москва: Русский язык, 1976. – С.12-13.
5. Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы / В.В. Воробьев. – М. : РУДН, 1997. – С. 4.
6. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М., 1996. – С.222.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия». 2001. – 208 с.
8. Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – С.12.
9. Зиновьева Е.С., Юрков Е.Е. Лингвокультурология: теория и практика. – СПб.: МИРС, 2009. – С.13.

УЎК: 82/820

«ДАВЛЕТЯРБЕК» ДОСТОНИ ВА ДОСТОНДАГИ ОБРАЗЛАР

У.Х.Есемуратова, таянч докторант, Нукус Давлат Педагогика Институтини, Нукус

Annotatsiya. Бу мақолада Қорақалпоқ халқ достони « Давлетярбек» ва достондаги ижобий, салбий образлар таҳлилланди. Достон халқнинг маданий мероси сифатида ўрганилиб чиқилди. Илмий фикрлар юритилди.

Калим сўзлар: фольклор, жанр, сюжет, характер, сюжет, қаҳрамон.

Аннотация. В данной статье проанализирован каракалпакский народный эпос «Давлетярбек» и положительные и отрицательные образы в эпосе. Эпос изучался как культурное наследие народа. Состоялись научные заключения.

Ключевые слова: фольклор, жанр, сюжет, персонаж, сюжет, герой.

Abstract. This article analyzes the Karakalpak folk epic «Davletyarbek» and positive and negative images in the epic. The epic was studied as a cultural heritage of the people. There were scientific conclusions.

Keywords: folklore, genre, plot, character, plot, hero.

Биринчи Президентимиз ҳақли равишда таъкидлаганларидек, ”Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб, бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади” [1].

Достон – халқ оғзаки ижодининг энг йирик жанри бўлиб, у қаҳрамонлик, ишқий-саргузашт, фантастик мазмунга эга бўлган воқеаларни баён қилувчи асар. Қаҳрамонларнинг саргузаштлари, ўзаро муносабатлари ва кечинмаларини кенг кўламда тасвирловчи йирик ҳажмли лиро-эпик асар достон дейилади.

Достон давр, тузумдаги халқ руҳиятини, хусусиятларини акс эттиради. Замонлар ўтиши билан улар янги-янги мавзулар ва ғоявий мазмун билан бойиб боради. Достонлар халқ томонидан яратилгач, ижодкор халқ улар орқали ўз мақсадлари, орзу-истаклари, ҳис-туйғуларини ифодалайди. Одатда, достонларнинг биринчи ижодкори унутилиб, улар наслдан наслга, авлоддан авлодга ўтиши натижасида халқ мулкига айланади.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими кутубхонасида “Давлетярбек” достонининг тўрт варианты сақланади. Уруштан муқаддам 1930-йиллари Садирбай Маўленов ва Шамшет Хожаниязовлар томонидан Қаражан бахши Қабуловтан “Давлетярбек” достонининг биринчи варианты ёзиб олинган. Сўнг достонни Нарбай бахши Қошекенов томонидан ижро этилган бўлиб, уни 1969-йили олим, фолклористлар Қабил Мақсетов ҳам Жалғас Қошниязовлар томонидан ёзиб олинган. Иккита умумий дафтардан иборат бу қолёзманинг ҳажми 117 саҳифа. Матн сўз ва шеърлар билан аралаш берилган. Достон 1970-йили “*Ámiýdárya*” журналида, 1995-йили Қ. Мақсетов, П. Мақсетовалар тайёрлаб ўз олдига китоб бўлиб нашрдан чиққан. Достоннинг қўлёзма ва журнал вариантлари солиштирилиб қаралганда, асл ҳолича сақланиб келинганлигини кўриш мумкин. Бу достон олимларимиз томонидан кенг турда ўрганилмаганлиги сабабли, кўпчилик бу достон ҳақида маълумотга эга эмас. Лекин, «Давлетярбек» достонининг тадқиқотчиларимизнинг ҳануз ўзига тортиб келмоқда ва ўша асосда биз бу достонни қорақалпоқ халқига тегишли бўлган тарихий достон деб ҳисоблаймиз.

Достондаги бош қаҳрамони Давлетярбек бўлиб, бошқа персонажлар унинг характери очиқ бериш учун хизмат қилади. Бундаги ижобий образларга Эртуған (Давлетярбекнинг онаси), Сарв -Тийраман (аёли), Аллаёр, Қудийёр, Маматжан, Маҳмуджан, Қувонч, Нияз, Аҳметжан, Эшҳмурат, Ҳамитбек киради. Салбий образлар сафига: Ибраҳим хан, Испандияр хан, хива вазири. Достон мавзуси туғилиш, туш, сафар, қайтиш каби турғун мавзулар билан бирлашиб, достон сюжети ҳосил қилади. Қаҳрамон синовлардан ўтиш асносида шаклланади, тобланади. Халқ оғзаки ижодида айнан мана шу қаҳрамонликлар куйланади. Қаҳрамон ҳаёт синовдан иборат деган азалий тушунчани поэтик тарзда ифода этади. Достон мавзуси эпик асарлар таркибида уч йўналишда кўзга ташланади:

- 1) тақиқларга риоя қилиш;
- 2) шартларни ўташ;
- 3) шартларини бажариш.

Бугунги кунга қадар Қўнғирот туманида достоннинг уч -тўрт нусхаси сақланади деб тахминлайди белгили олимлар Қабул Мақсетов ва Раўшан Мақсетовалар. Олимларнинг билдиришича достонни оғзаки ижрочи бахшиларда кўп бўлган. Достонда инсонни тарбиялашда, руҳлантиришда муҳим куч бор. Ўзбекистон Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлимида «Давлетярбек» достонининг тўрт варианты сақланади. Шуларнинг ичида энг тўласи 1960-йили Қўнғирот туманининг турғини Эшҳмурат оғадан ёзиб олинган варианты. Биздаги матулотларга қараганда Давлетяр белгили тарихий одам, шоир ва ботир инсон бўлган. У мустақил умр учун жонини берадиган мард инсон. Унинг отаси Эшҳмурат деган замонининг таниқлиларидан. Давлетярнинг «Сарқуш» деган тулпори бўлган. Хива хони Асфандияр бу тулпор ўзиники бўлишини истайди ва ясовулларини тулпорни олиб қайтишга жўнатади. Давлетяр ўзининг тулпорини бергиси келмайди. Ясовуллар куч ишлатиб отти олмақчи бўлади, бироқ, ясовуллар ўзининг ёвуз ниятига етолмайди. Давлетяр халқнинг орасидаги бундай зулумликка шидолмай туркамн халқининг белгили инсонларидан Мамеджан сардорнинг юртига кетади ва ўша ерда Ватанпарварлик қилади. Мамеджан Давлетярнинг отаси Эшҳмуратнинг яқин дўсти бўлади.

Көптің мәслаҳаты ханның ярлығы,
Башыма түшиптур жәхән тарлығы.
Бизге қылған Хийўа ханның зорлығы,
Иркилмегил, балам, мунда турмағыл.[6.5]

Бу жиҳатдан достон тақиқ, шарт, шартлашишдан иборат мавзулар йиғиндиси дея баҳолаш мумкин. Бу мавзуларнинг ҳар бири мураккаб шакл ва мазмун белгиларга эга. Қуйида шартлашиш мавзусининг ҳомий кучлар ва кўмакчи топишга алоқдор тури хусусидагина фикр юритамиз. Аввало, шартлашиш мавзусига изоҳ берсак: Шартлашиш алоҳида мавзу сифатида тадқиқ этилмаган бўлса-да, ўз тарихий асосига эга. Унда жамоавий келишув акс этади. Тақиқлар ва шартлар айнан мана шу келишувга кўра ишлаб чиқилади, амалга оширилади. Шунинг учун ҳам Мелетинский қуйидагича тушунтириш берган: “Синов жамоанинг норози

аъзоларини бўйсундириш, уларни розилар сафига қўшиб юбориш тадбиридир”[2.148]. Шартлашиш мавзуси эпик вазият натижасида юзага келган шартлар бўлиб, қаҳрамонлар низо, тутқунлик, фарзандсизлик, ўлим ҳолатларидан қутилишга, шунингдек, сеҳрли буюмни қўлга киритишга уринадилар. Бунда келишувга интилаётган томонлар ўз талабларини ўртага қўяди.

Тақиқ ва шартлардан фарқли, шартлашишда қаҳрамон табиати кўпроқ очилади. Тақиқлар ва шартларда яширин ҳолатда келган қаҳрамонлар ўртасидаги зиддият шартлашишларда ошкора баҳсга айланади. Аммо зиддият келишувга йўналтирилган бўлади. Тақиқларнинг бузилиши, шартларнинг ўталиши эпик ҳудудларни қай тарзда боғласа, бу жараёни шартлашиш шартлари бажарилишида ҳам кузатамиз.

Сеннен басқа гөззал түспес көзиме,
Дүня малын алмаң ҳәр бир сөзине,
Зийнетли бал тамған шийрын жүзиңе,
Қарап мийрим қанбас бәрхә сәўдигим. [6.8]

«Давлетьярбек» достонида халқлар дўстлиги асосий ўринни эгаллайди. Хива хони Давлетьярбекни ўлдирмоқчи бўлиб, ўз харбийларини юбормоқчи бўлганда, онаси уни отасининг дўстти Йиталмас ўғили Маматжан сардорга бориб бошини панала -деб боласининг ёнига қирқ йигитни жўнатади.

Ат ўстинен улын алып сўялмай,
Мийри қанып дийдарына тоялмай,
Аллаяр, Қудияр улын көралмай,
Бизди бүгин сўйген ярдан айырды. [6.7]

«Давлетьярбек» достонида бир миллат билан иккинчи миллатнинг дўстлигини, аҳиллигини дostonда яхши очиб берилганлигини сезса бўлади. Инсониятнинг энг катта бойлиги тинчлик, тинчлик манбаи эса аҳилликдир. Ўзаро тотувлик ва дўстлик, бағрикенглик ва инсонпарварлик тамойиллари барқарор бўлган гўшадагина инсон эркин яшаб, ҳар қандай орзусини рўёбга чиқара олади. Шу нуқтаи назардан қараганда, энг катта бойлигимиз, асосий ютуғимиз, аввало, Ватанимиз осмони мусаффолиги, фуқаролар тотувлиги ва ҳамжиҳатлиги, дўстлик ва ҳамжиҳатлик муҳитидадир. Бу неъматларнинг қадрига етиш, турли миллат ва элат вакиллари бир оила фарзандларидек аҳил-иноқ яшаётган Ватанни асраб-авайлаш каби ғоялар илгари сурилади.

Фолклоршунос Жаббор Эшонқул: “Ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос халқ оғзаки ижоди бор. Бу услуб, ўзига хослик ва ўқнинг илдизини топишга ёрдам беради”, деганди.

Ҳақиқатан ҳам халқ севган қаҳрамонлар образи эса халқ шеърлятида жуда кенг тарқалган кўтаринки руҳда тасвирланган. Бу қаҳрамонлар халқнинг орзу-умидларидир уларнинг ҳаракатларида, кўпинча душман билан қаҳрамонона жангларда таништириш. Қорақалпоқ халқ достонининг Гўрўғли, Давлетьярбек, Гулайим, Ўрта Осиёдан, бутун дунёдан Алпомиш, Қоражон, Барчин каби қаҳрамонлар етишиб чиққан.

Достон қорақалпоқ халқ оғзаки ижодининг энг йирик жанрларидан биридир. Тарихи, ҳикоя, саргузашт, маъно ва қизиқарли воқеалар таърифи ва мактов ҳикоя қилиш, макташ маъноларини билдиради. Ўзбек тилида достон сўзига изоҳ луғатда шундай таъриф берилган: “Достон – қисса, қисса. халқ қаҳрамонлари назм ва насрда айтилган, оғиздан-оғизга ўтиб келаётгани маълум бўлган достон асар машҳур саргузаштли ҳикоялар, сўзлар, тавсифлар”[3].

Якуний хулоса ўрнида шуни айтиш мумкун, қорақалпоқ халқ оғзаки ижодининг салмоқли қисмини эгаллаган достонлар ва ушбу достонларнинг энг баҳолиларидан ҳисобланган “Давлетьярбек” достонининг ҳар бир қаҳрамони у хоҳ ижобий хоҳ салбий қаҳрамон бўлсин, улар асл қорақалпоқ ёшларининг тарбиясига таъсир қилиб, ўзида халқимизнинг асрий анъаналарини сақлаб, келажак авлод вакилларига етказишда дастурул амал вазифасини бажаришда етакчиликни бой бермай келмоқда ва бу вазифани бажаришда давом этаверади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Karimov I. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat. 2008. -30-31-betlar
2. Meletinskiy Ye.M. Strukturno-tipologicheskoye izucheniye skazki. – M.: Nauka, 1969. S.148.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2006,

4. Өзб. Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының кітапханасы қолжазбалар қоры. Араб шрифтиндегі түп нұсхасы Р-П. инв. 1186. Латын хәрибине көшірмесі Р-11. инв. 1111.
5. Қ.Мақсетов. «Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәретпелері». -Нөкіс, 1996. 229-б.
6. Дәулетярбек (дәстан). Нөкіс: Қарақалпақстан. 1995

УЎК 801.311=943.11

ҚОРАҚАЛПОҚ ТИЛШУНОСЛИГИДА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ТАЛҚИНЛАР**И.Р.Казаков, ф.ф.н., доцент, Қарақалпоқ давлат университети, Нукус**

Аннотация. Мақолада қорақалпоқ тилшунослиги ХХІ асрдан бошлап лингвокультурологик тадқиқотларни шакллантириш босқичига қадам қўйганлиги, бугун қорақалпоқ тил илмида ҳам тил ва маданият алоқадорлигини тавсифлаш долзарб даражага кўтарилиши лозимлиги хусусида сўз юритилган.

Калим сўзлар: лингвокультурология, психоллингвистика, миллий маданият, этнос, миллий менталлик, антропоцентрик парадигма, муқобилсиз лексика, лакуна, реалия, паремиологик бирлик, фразеологик бирлик, ўхшатиш, метафора, стереотип, прецедент бирлик, нутқий этикет, оламнинг лисоний манзараси, концепт, концептосфера, лисоний онг.

Аннотация. В статье акцентируется внимание на том, что каракалпакское языкознание с ХХІ века вступило в стадию становления лингвокультурологии, и сегодня описание взаимоотношений языка и культуры должно быть поднято на актуальный уровень в каракалпакском языкознании.

Ключевые слова: лингвокультурология, психоллингвистика, национальная культура, этнос, национальная ментальность, антропоцентрическая парадигма, безальтернативная лексика, лакуна, реалия, паремиологическая единица, фразеологическая единица, сравнение, метафора, стереотип, прецедентная единица, речевой этикет, языковой картина мира, концепт, концептосфера, языковое сознание.

Abstract. The article focuses on the fact that Karakalpak linguistics has entered the stage of formation of linguo-cultural studies since the 21st century, and today the description of the relationship between language and culture should be raised to the actual level in Karakalpak linguistics.

Key words: linguoculturology, psycholinguistics, national culture, ethnos, national mentality, anthropocentric paradigm, non-alternative lexicon, lacuna, reality, paremiological unit, phraseological unit, simile, metaphor, stereotype, precedent unit, speech etiquette, language picture of the world, concept, conceptosphere, linguistic consciousness.

Хозирги глобаллашув жараёнида дунё тилшунослигида етакчи парадигма сифатида ўз бўй-бастини намойиш қила олган антропоцентрик йўналишнинг етакчи соҳаси лингвокультурология этнография, тилшунослик, маданиятшунослик, психоллингвистика тармоқлари ҳамкорлиги қоришувида шаклланганлиги ҳеч кимга сир эмас. Лингвокультурология миллий маданият, этнос, миллий менталликнинг ўзаро алоқаси ва таъсирини антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида ўрганувчи соҳадир [1: 8-9]. Маълумки, ушбу соҳа ХХ асрнинг сўнгги йилларида юзага келди. Лингвокультурология терминининг илк бора қўлланила бошлаши эса В.Н.Телия раҳбарлигидаги Москва фразеологик мактаби томонидан олиб борилган тадқиқотларга бориб тақалади.

Лингвокультурологиянинг мақсади миллатга хос тафаккур тарзи, маданият ва унинг табиатини тилда акс этиши билан боғлиқ масалаларни ўрганишдан иборат. Бу соҳа объекти тил ва маданиятни тавсифлаш бўлса, предмети эса ўзида маданий семантикани мужассам этувчи тил бирликлари талқинига қаратилляпти. Ҳақиқатан ҳам, лингвокультурологияда тил бирликларининг маданий ахборот ташувчи сифатидаги мақоми айни ҳақиқат. Бу хилдаги тил бирликларига муқобилсиз лексика, лакуна, реалия, эталон, паремиологик бирликлар, фразеологик бирликлар, ўхшатиш, метафора, стереотиплар, прецедент бирликлар, нутқий этикетлар мансубдир. Сўнгги йиллардаги тадқиқотларнинг асосий вазифаси «Тил соҳибларининг миллий-маданий менталлигини акс этирувчи лисоний бирликлар,

инсониятнинг қадимий тасаввурларига мувофиқ келувчи маданий архетиплар, нутқий мулоқотга хос бўлган миллий ижтимоий-маданий стереотиплар, оламнинг лисоний манзараси, маданиятнинг асосий концептлари мажмуи бўлган концептосфера, лисоний онгни тавсифлаш ҳамда аниқлаш» [2: 3] бўлиб ҳисобланади.

Бугун лингвокультурология хорижда, шунингдек, рус тилшунослигида анча ривож топган соҳалар қаторига киради. Айниқса, хорижда соҳага доир салмоқли тадқиқот ишлари амалга оширилганлиги бизга маълум. Ўша лингвокультурологик тадқиқотларда «оламнинг лисоний манзараси, лингвомаданий концептлар, лингвомаданий кодлар, прецедент бирликлар, интертекстуаллик, лисоний онг, барқарор бирликларнинг лингвомаданий хусусиятлари каби масалаларга жиддий эътибор қаратилаётганлигини кузатиш мумкин. Бундай тадқиқотларда тилнинг барча сатҳ бирликлари, хусусан, сўз ва матннинг тамоман янги талқини ва таҳлили устуворлик қилади. Бунда лисоний бирликларнинг нафақат тил қонуниятлари, балки жамият, инсон, маданият, руҳият, миллий менталитет каби омиллар нуктаи назаридан ҳам тадқиқ этилиши тил илмида янги ғоялар, янги илмий қарашлар ва тамойилларнинг юзага келишига сабабчи бўлди» [3: 4].

Қорақалпоқ тилшунослигида лингвокультурология энди шаклланиб келаётган, нисбатан ёш соҳалардан бири бўлиб ҳисобланади. Бу соҳанинг қорақалпоқ тил илмида қамраб олинishi, тадқиқот ишларининг юзага кела бошлаши ХХІ асрнинг дастлабки йилларига тўғри келади. Лингвокультурологиянинг қорақалпоқ тилшунослигига кириб келиши ва бу борадаги тадқиқот ишларининг жадаллик билан бошланиши ф.ф.д., профессор Ш.Абдиназимов номи билан бевоcита боғлиқ [4: 140]. Олим мазкур тилшуносликда лингвокультурология соҳасига тамал тошини қўйди. Унинг «Lingvokulturologiya» номли ўқув қўлланмаси қорақалпоқ тилшунослигида соҳага оид яратилган ишларнинг марказида туради. Муаллиф томонидан билдирилган қуйидаги фикр қорақалпоқ тил илмида лингвокультурология доирасидаги тадқиқот ишларини янада жадаллаштириш кечиктириб бўлмайдиган вазифа эканлигини тўлиқ тасдиқлайди: «Бугунги кунда матн таҳлилини ўрганувчилар семантика, когнитология, лингвопoeтика, психолингвистика, лингвокультурология каби бир қатор янги йўналишлар қўлга киритган ютуқларга таянган ҳолда иш олиб борапти. Бундан асосий мақсад – нутқни шакллантирувчи ва уни қабул қилувчи инсон омилининг тил призмасида қандай поғонада туришини аниқлаш бўлса, иккинчи томондан, матннинг семантик, лингвокультурологик хусусиятларини мутлақ янги планда теран ўрганиш бўлиб ҳисобланади. Ана шундай аҳамиятга молик масалалардан бири, ҳозирги кунда тил илмидаги барчанинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келаётган тил ва маданият тушунчаси, у билан боғлиқ бўлган лингвокультурология муаммолари тилшунослар томонидан ўрганилаётган бўлишига қарамай, бу масала тўлиқ ўз ечимини топди, деган хулосага келиб бўлмайди» [5: 3].

Муаллифнинг ушбу ишида тил – маданият – инсон масаласи тавсифланган. Маданият ва унинг ўрганилиши хусусида сўз юритилиб, лингвокультурологиянинг назарий асослари ҳақида фикр юритилган. Бу йўналишнинг объекти, предмети, мақсади ва вазифалари кўрсатилиб, соҳага доир асосий тушунчалар изоҳланган. Лингвокультурологик бирликлардан, асосан, ўхшатишлар таҳлил қилиниб, у ҳақидаги муаллифнинг мулоҳазалари билдирилган: «Ўхшатиш учун эталон сифатида танланган сўзлар қорақалпоқ тилининг лингвокультурологик хусусиятларини кўрсатувчи тил бирлиги бўлиб ҳисобланади. Қорақалпоқ тилида шахсга нисбатан «Нилдек айнимоқ» деган фразеологизм қўлланилади. Унинг замирида Миср давлатидаги Нил дарёси тўғрисидаги тушунча мавжуд. Қорақалпоқ фольклорида учрайдиган «Нилдай айнийсан» иборасини қуйидагича изоҳлаш мумкин, яъни араб халқ афсоналарининг далолат беришича, Нил дарёси эрталаб тип-тиниқ, туш пайтида кип-қизил лой аралаш, тушдан кейин кўм-кўк, кечқурун ва тунда эса қоп-қора бўлиб оқадиган дарё экан. Бу дарё ўзининг ана шундай ўзгарувчанлиги, ҳар хил тусга кириб оқиши билан жаҳон халқларини лол қолдирган. Нил дарёси ҳақидаги бу афсонани Макка, Мадина шаҳарларига ҳаж сафарига бориб келган қорақалпоқлар ўз халқига айтиб беришар экан. Кишилар Нил дарёсини ана шундай қароматли, турли қиёфага кириб оқадиган дарё деб

тушунишган. «*Нилдай айнийсан*» деган жумла ўша вақтларга боғлиқ ҳолда халқ хотирасига муҳрланиб қолган, онгига сингган [6: 93].

XXI аср бошларида қорақалпоқ тил илмида лингвокультурологияга дахлдор бир қанча диссертациялар ҳимоя қилинди. Ушбу диссертацияларда асосий эътибор лингвокультурологик бирликлар талқинига қаратилган. Масалан, Г.К.Кдырбаеванинг диссертацияси «MAN» – «АДАМ» концептосфераси бирликларининг лингвомаданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида)» деб аталади [7: 158]. Бу ишда маданиятлараро «man» – «адам» концептосферасининг воқеланиши, концептосферанинг маданиятлар ўртасидаги лингвокогнитив ва лингвомаданий ўзига хос хусусиятлари таҳлилга тортилади. Тадқиқотда «man» – «адам» концептосферасига оид «man», «адам», «mother», «ана», «father», «ата», «adult», «ғарри», «child», «бала», «person», «шахс», «human», «инсан», «еркек», «man», «ҳаял», «woman» концептларининг лисоний воқеланиш усул ва воситалари ишлаб чиқилган. Инглиз ва қорақалпоқ тиллари номинатив майдонида «man» – «адам» концептосферасини изоҳловчи «одам» универсал ва миллий ўзига хос компонентларининг фарқлари исботланган. Шунингдек, ишда концептосферанинг инглиз ва қорақалпоқ маданияти бадий, паремиологик, фольклор ва сакрал матнларида лисоний вербаллашувида эътибор қаратилган. Ниҳоят, тадқиқотда концептуал таҳлил тизими ишлаб чиқилиб, улар дефиницион таҳлил, этимологик таҳлил, контекстуал таҳлил каби турларга ажратилган. Концептосферани воқелантирувчи синонимик бирликлар, олам миллий манзарасининг паремияларда воқеланиши каби масалалар ҳам ўрганилган.

Г.А.Адилованинг иши «Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмларининг лингвомаданий таҳлили» деб номланган бўлиб, унда тилшуносликда илк бор Қорақалпоғистон қозоқларининг этнографизмлари шу ҳудудда яшаб келаётган халқларнинг моддий ва маънавий маданияти, турмуш тарзи, миллий урф-одат ва қадриятларини ўзида ифодаловчи диалектал лексик қатлам эканлиги исботлаб берилган [8: 150]. Таҳлилга тортилган этнографизмлар қозоқ тилидаги умуммиллий этнографик лексика билан тарихий-генетик жиҳатдан муштараклик касб этса-да, Оролбўйи лингвомаданий муҳитининг етакчи компонентлари – қорақалпоқ ва ўзбек тили таъсирида ўзгаришга учраб, локал хусусиятга эга лексик тизимга айланганлиги аниқланган. Ҳудуд қозоқлари тилидаги этнографизмлар лексик-семантик хусусиятларига кўра бола туғилиши ва унинг тарбияси, никоҳ ва дафн маросимлари, таом тайёрлаш ва овқатланиш билан алоқадор луғавий бирликларга ажратилиши ўрганилган. Этнографизмларнинг асосий қисми адабий тилда муқобили бўлмаган лексик бирликлардан иборатлиги, улар ўзининг этимологик хусусиятига кўра қозоқ тили лексикаси таракқиётининг қадимий даврларига мансублиги белгиланган.

Ш.М.Кунназарованинг диссертациясида қорақалпоқ халқ эртаклари тили махсус лингвокультурологик йўналишда ўрганилган [9: 24]. Унда эртақлар тилининг луғат таркиби аниқланиб, сўзлар тематик гуруҳларга ажратилган ва уларнинг маъно хусусиятлари белгиланган. Эртақлар тилининг генеологик қатламлари – умумтуркий, араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларнинг аниқланишига эришилган ҳамда лексик қатламлар тарихий-этимологик асоси миллий анъаналарга бориб тақалиши исботлаб берилган. Эртақларнинг бадийлигини таъминлаган парадигматик муносабатдаги бирликлар, яъни омоним, синоним, антоним ва кўп маъноли сўзларнинг маъно хусусиятларига ойдинлик киритилган, қўлланилиш даражасига кўра каммаҳсул ва қўлланилиш доирасига кўра функционал-чегараланган лексикада диалектал, касбий сўзлар, табу ва эвфемизмлар аниқланган. Эртақлар тилидаги оламнинг лисоний манзараси, қорақалпоқ халқига хос объектив дунёни кўриш ва англаш, сезиш ва қабул қилишдаги миллий менталитетга хос метафоризация ходисаси ўрганилган, эртақлар лексикасидаги этнографизмларнинг лингвокультурологик табиатига доир мулоҳазалар умумлаштирилган.

Б.К.Бекниязовнинг диссертациясида Қорақалпоғистон қозоқлари тилидаги соматик фразеологизмлар тадқиқ этилган [10: 24]. Ишда Қорақалпоғистонлик қозоқлар тилида фаол қўлланиладиган соматик фразеологизмларнинг бошқа туркий тиллардан ажратиб турувчи лингвомаданий, жонли сўзлашув тилига хос когнитив хусусиятлари ёритилган. Айрим

соматик бирликларнинг концептуал, ментал маданий турмушга оид парадигматик, тематик ва лексик-семантик жиҳатлари очиб берилган. Қорақалпоғистонлик қозоқлар тили оралик диалект эканлиги соматик фразеологизмларни бошқа диалект намуналарига қиёслаш орқали кўрсатилган. Инсон тана аъзолари билан боғлиқ соматик фразеологизмларнинг ўз семантик майдонига эга эканлиги, эмоционал-экспрессив ифодаси, қорақалпоқ адабий тили ва диалектлардаги соматик фразеологизмлардан маъно жиҳатидан фарқланиши аниқланган. Шунинг баробарида диссертацияда диалектал соматик фразеологизмларнинг концептуал белгилари ўз аксини топган. Бундай фразеологик бирликларни тематик гуруҳларга ажратиш орқали денотатив ва коннотатив маънолари изоҳланган. Умуман, Қорақалпоғистондаги қозоқ шеваларининг лингвوماданий жиҳатларига аниқлик киритилган.

«Қорақалпоқ ва инглиз тилларидаги лексик-фразеологик лакуналар тадқиқи (чоғиштира аспект)» деб номланувчи диссертацияда қорақалпоқ ва инглиз тилларидаги лексик ва фразеологик лакуналар ўрганилган. Бунда лингвوماданият соҳиблари томонидан тўлиқ тушунилмайдиган миллий-маданий, баҳолаш семантикали бирликлар ва функционал-стилистик хусусиятлар очиб берилди [11: 20]. Ишда лексик ва фразеологик лакуналарнинг чоғиштирилаётган тилларга оид моддий ва маданий этнографик, эмоционал ҳолатни акс эттирувчи ёки сўзловчининг муносабатини ифодаловчи психологик хусусиятлари ёритилган.

«MOTHER/АНА» концептли идентификаторларининг лингвوماданий хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида)» деб номланган диссертация Г.А.Усенова томонидан ҳимоя қилинган бўлиб, қиёсланаётган маданиятлардаги «Mother/Ана» концептининг лисоний ва маданий воқеланиш ҳолатлари, лисоний бирликлар вербаллашуви, концепт идентификаторларининг лингвистик ва миллий олам манзараси хусусиятлари антропоцентрик нуқтаи назардан ўрганилган. Инглиз ва қорақалпоқ тилларида «Mother/Ана» концепт идентификаторларининг лексик, фразеологик ва паремиологик сатҳлардаги лисоний вербаллашуви исботланган. Шунингдек, лексик-семантик нуқтаи назардан алломорф ҳамда морфологик, лисоний-маданий жиҳатдан универсал ва миллий ўзига хос компонентларнинг изоморф хусусиятлари аниқланган. Қорақалпоқ миллий маданиятида онанинг фидокор, кучли аёл, меҳрибонлик, кувонч манбаи сифатидаги ижобий образлари салмоқдор эканлиги, инглиз маданиятида эса ижобий фазилятлар билан биргаликда ўғай она, онанинг болага бефарқлиги, болаларини ташлаб кетган она каби кўплаб салбий образлар мавжудлиги кўрсатилган. Хуллас, қорақалпоқ тил илмида сўнги йилларда лингвокультурология масалалари камраб олинган бир қанча диссертациялар тайёрланиб, улар муваффақиятли ҳимоя қилинган бўлишига қарамай, ҳали бу йўналишдаги ишлар кўламини янада кенгайтириш лозим.

Умуман, ХХI асрда қорақалпоқ тилшунослиги ўзининг бетақрор жозибасини янги илмий қарашлар, хусусан, лингвокультурологик тамойил асосида намоиш этишга йўналтирилган тадқиқотларни шакллантириш босқичига қадам қўйди. Ваҳоланки, антропоцентрик парадигма талабларига мувофиқ тайёрланган ҳар қандай тадқиқот қорақалпоқ тили ва маданияти моҳиятини чуқур, янада теран англашга, тил ва маданият муштараклигини тавсифлашга, шу билан бирга қорақалпоқ лисоний шахсининг қиёфасини яратишга хизмат қилиши шубҳасиз. Шундай экан, бундан кейин ҳам қорақалпоқ тил илмида тил ва маданият алоқадорлиги талқини ниҳоят даражада долзарб ва эътиборга молик масала даражага кўтарилиши керак.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Сабитова З.К. Лингвокультурология. Учебник. –М.: Флинта: Наука, 2013.
2. Худойберганова Д. Ўзбек лингвوماданиятшунослигининг устувор вазифалари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2020. –№ 5.
3. O'sha ish.
4. Abdinazimov Sh., Tolibayev X. Lingvokulturologiya. –Nokis: Qaraqalpaqstan, 2020.
5. O'sha manba.
6. O'sha manba.
7. Кдырбаева Г.К. «MAN» - «АДАМ» концептосфераси бирликларининг лингвوماданий ва лингвокогнитив хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида): Филол. фан. фалсафа док-ри дисс (PhD). –Тошкент, 2017.
8. Адилова Г.А. Қорақалпоғистон қозоқлари этнографизмларининг лингвوماданий таҳлили: Филол. фан. фалсафа док-ри дисс (PhD). –Нукус, 2018.

9. Кунназарова Ш.М. Қорақалпоқ халқ эртақларининг лексик-семантик ва лингвотаданий таҳлили: Автореф. дис. филол. фан. фалсафа. д-ри (PhD). –Нукус, 2021.

10. Бекниязов Б.К. Қорақалпоғистон қозоқлари тилидаги соматик фразеологизмларнинг лингвотаданий таҳлили: Автореф. дис. филол. фан. фалсафа. д-ри (PhD). –Нукус, 2021.

11. Жумамуратова Р.А. Қорақалпоқ ва инглиз тилларидаги лексик-фразеологик лақналар тадқиқи (чиғиштирма аспект): Автореф. дис. филол. фан. фалсафа. д-ри (PhD). –Нукус, 2021.

УЎК 811

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ТАБИАТ ҲОДИСАСИ БИЛАН БОҒЛИҚ МАҚОЛЛАРДА СИНОНИМ ВА АНТОНИМ МУНОСАБАТЛАРИНИ ИФОДАЛАНИШИ

Н.Э.Мадалов, катта ўқитувчи, Термиз давлат университети, Термиз

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги табиат ҳодисаси билан боғлиқ мақолларнинг синонимик ва антонимик хусусиятлари маҳаллий ва инглиз тилшунос олимларининг илмий тадқиқот ишлари назарий таҳлил қилинган ҳамда икки этнос мақолларида синоним ва антоним муносабатларнинг ифодаланиши фактик мисоллар асосида таҳлилга тортилган.

Калим сўзлар: паремиологик бирлик, мақол, маънодошлик, зид маънолилик, бош маъно, ҳосила маъно, лексема.

Аннотация. В данной статье теоретически анализируются научные исследования местных и английских языковедов о синонимических и антонимических особенностях пословиц, связанных с природными явлениями в английском и узбекском языках, а также о выражении синонимических и антонимических отношений в пословицах двух этнических групп анализируется на фактических примерах.

Ключевые слова: паремиологическое единство, пословица, синонимия, противоположное значение, основное значение, производное значение, лексема.

Abstract. This article deals with the scientific research works of local and English linguists on the synonymous and antonymic properties of proverbs related to natural phenomena in the English and Uzbek languages are theoretically analyzed, and the expression of synonymous and antonymous relations in the proverbs of two ethnic groups is analyzed based on factual examples.

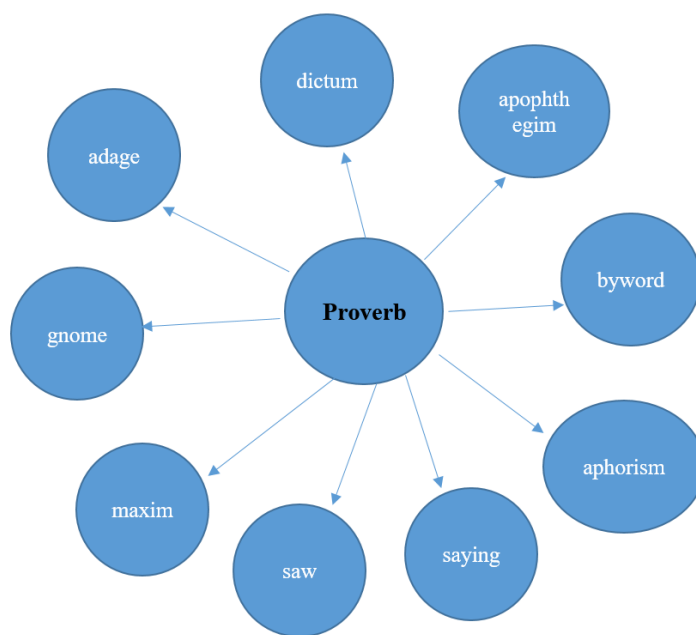
Key words: paremiological unit, proverb, synonymy, antonymy, primary meaning, derived meaning, lexeme.

Тилдаги маълум бир мазмуний муносабат нутқда бир неча мақоллар ёрдамида реаллашади. Турли мақоллар воситасида бир хил мазмуний муносабатнинг ифода этилиши эса синоним мақоллар гуруҳини – қаторини юзага келтиради. Мақолларнинг синонимик қаторини кузатиш, ўз навбатида, ҳар бир мақолнинг мазмунини аниқ белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Тилни яхши билиш, унинг бой имкониятларидан тўла фойдаланиш учун, айниқса, синонимик қаторга эга бўлган мақолларни билиш ниҳоятда зарур.

Мақоллар синонимияси бўйича яратилган луғат ўзбек тилшунослигида Б.Жўраева номи билан боғланади. Б.Жўраевага қадар мақоллар лексик бирликлар синонимияси билан боғлиқ ишларда фразеологиянинг объекти сифатида[1], синтактик услубиятда эса содда ёки қўшма гап синонимияси билан алоқадор ишларда фикрни асослаш учун мисол тариқасида келтириш билан чегараланганлигини [3]унутмаслик керак.

Инглиз олими W.Meiderнинг “Proverbs: A Handbook” номли ўқув қўлланмасида мақол тилшунослик жиҳатдан таҳлил қилиниб, паремаларга таъриф берилиб, тематик гуруҳларга бўлиниб таҳлилга тортилган. Шунингдек, паремиологик бирликларнинг инглиз ва жаҳон лингвотаданиятидаги ўрни фактик мисоллар асосида очиқ берилган

Инглиз тилининг онлайн этимологик луғатида **proverb** (мақол) лексемасини қуйидаги маънодош лексемалари келтирилган: [3]

Антонимия ҳам, худди синонимия каби, сўзларнинг маъно муносабати асосида маълум бирликни ҳосил қилувчи ҳодисадир. Маълумки, синонимия бирдан ортиқ лексемаларнинг маънодошлигига асосланади ва бунда сўзларни ўзаро бирлаштирувчи нарса маънодаги бир хилликдир. Антоним бирликлар эса қуйидаги муносабатларни ифодалиши керак: *маъновий ҳар хиллик; шаклий ҳар хиллик(фонетик структураси турлича) бўлиши; маъновий зидлик*.

Антонимлар семантикасидаги зидлик ҳамиша эътироф этилади. Лекин маънодаги ана шу оппозицияни тушуниш, белгилаш ва талқин қилишда бир хиллик йўқ. Шунинг учун ҳам, гарчи зид маъноли сўзларнинг антоним бўлиши эътироф этилса-да, икки сўзнинг антонимлигини белгилашда ҳар хилликлар, қарама-қарши фикрлар мавжуд.

Табиат ҳодисаларига оид қуйидаги *шамол/ wind, қор/snow, ёмғир/rain, бўрон/storm, чақмоқ/ lightning, сел/ floods, дўл/ hail, момақалдирок/ thunder, вулқон/volcano, шудринг/ dew, яшин/ lightning, туман/fog, булут/cloud* каби лексемалар иштирок этган мақолларни таҳлилига эътиборимизни қаратамиз. Масалан, қуйидаги *қор/snow* семали мақоллар синонимик қаторини олиб кўрайлик:

Халқ мақолларида қиров сўзи билан шаклланган мақоллар ҳам учраб туради. Қуйидаги мисолда *қиров сўзи аёз, совуқ* каби ифода семаларини ифода этади. Чунки қиров ва қор турли ҳолатларда содир бўладиган ва ўзаро ёндош, кетма-кет юзага чиқадиган ҳодисалар эмас. Буни дастлабки тўртлик мазмуни ҳам тасдиқлайди:

Қор ёғди деб севинма,

Аёзлари бор.

Хўжа келди деб севинма,

Ниёзлари бор.

Қор ёғди деб суюнма ,

Қировлари бор.

Сўфи келди деб суюнма ,

Сўровлари бор.

Қиров–қор– дўл бирликлари гуруҳида бир-бири билан кўп жиҳатдан яқин келувчи *қор* ва *дўл* лексемалари «ҳаракатланувчи», «мавжудлик», «совуқлик», «ёгин тури» моддий шаклга эгалик семалари билан бирлашади. Уларни фарқловчи белги сифатида «**овоз чиқариш**», «**муз шаклли**» (*дўл* лексемаси); «**оқ пар шаклли**», «**қопланиш**» (*қор* лексемаси) семаларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ўзбек халқининг *Аямажуз олти кун, Олти ой қишдан қаттиқ кун* мақолида қўлланилан *аямажуз* лексемаси “Ўзбек тилининг изоҳли” луғатида *аямажиз* шаклида берилган бўлиб қуйидаги *бирдан аямажизнинг “хўкиз ўлдирар” изгирини бошланди [4]*

мисоли келтирилиб ўтилган. Ушбу мақолда **аямажиз** лексемаси **изғирин совуқ маъносини** изоҳлаб келмоқда. Юқоридаги мақолда қўлланилган **қаттиқ кун** бирикмасида эса қаттиқ лексемаси изғирин сувуқ маъносини билдириб келаяпти. “Ўзбек тилининг изоҳли” луғатида **қаттиқ** лексемасини қуйидаги маъноларга эга эканлиги таъкидланган:

1. Одатдаги шароитда ўз шакли ва ҳажмини сақлайдиган. *Қаттиқ жисм, қаттиқ модда.*

2. Умуман, шакл ўзгаришларига, ташиқи таъсирга яхши қаршилиқ кўрсатадиган; синдириши, ушатиши, кесиши қийин бўлган. *Қаттиқ ёғоч.*—Бу ёғнинг тоши у ерники сингари қаттиқ, яхлит эмас, жуда бўш, ғўраша эди.

3. Баданга, қўлга ботадиган; салга эзилмайдиган. *Қаттиқ ўрин, қаттиқ хамир.* Тўлаган ака тикандай қаттиқ соқолини Сидиқжоннинг юзига ишқаб пичирлади.

4. Маҳкам, мустаҳкам, пишиқ. *Белбоғни қаттиқ боғламоқ.*

5. Белги даражаси юқори бўлган. *Қаттиқ сувуқ, қаттиқ шамол.*

6. Қийинчилик машаққат билан бўладиган куч меҳнат машаққат талаб этадиган; оғир қийин машаққатли. *Қаттиқ меҳнат.*

7. Сарф-харажат умуман чиқимга тобе йўқ унга чидамайдиган. Келтирилган мақолда қаттиқсўзини бешинчи маъноси, яъни белги даражаси юқори бўлган маъноси таъкидланмоқда. **Аямажуз олти кун, Олти ой қишдан қаттиқ кун** мақолида **Аямажуз ва қаттиқ кун** сўзи+сўз бирикмаси ушбу мақолдагина маънодош лексема ҳисобланади.

Демак, ушбу сўз ва сўз бирмкмаси юқоридаги мақолдагина синоним бўла олади. Бундай синоним турини биз қисман синонимик ҳодиса деб атадик. Чунки, бу қатордаги синонимлар маълум бир ҳолатдагина синоним ҳисобланиб, бошқа маноларида синонимик уяга қирмайди.

Инглиз халқининг **When it rains, it pours [6]** мақоли (*Ёмғир ёғса, ёмғир ёғади*) деб таржима қилинади. Ушбу инглизча мақолдаги **rain**, (*ёмғир*), **pours** (*ёғмоқ*) лексемалари юқорида келтирилган мақолда ўзаро синонимик муносабатга киришган. Бироқ ушбу сўзларнинг инглиз тилининг изоҳли луғатларида турли маънолари келтириб ўтилган. Инглиз тилининг машхур “Oxford advanced Learner’s Dictionary” луғатига кўра **rain** лексемасини қуйидаги маънолари қайд эилган:

1. **rain is water that falls from the sky in separate drops** (*ёмғир - бу осмондан алоҳида томчилаб тушадиган сув*).

2. **The rains – the seasons of heavy continuous rain in tropical countries [5]** (*Ёмғирлар - тропик мамлакатларда кучли доимий ёмғир фасллари*.) каби маънолари келтирилган.

Шу луғатда **pour** лексемасини қуйидаги маънолари келтириб ўтилган:

1. **To make a liquid or other substance flow from a container in a continuous stream, especially by holding the container at an angle: pour the sauce over the pasta.** (*Суюқлик ёки бошқа моддани идишдан узлуксиз оқимда оқиши учун, айниқса, идишни бурчак остида ушлаб туриш учун: соусни макарон устига сузинг*).

2. **To flow quickly in a continuous stream: Tears poured down his cheeks.** (*Оқимда тез қуйилмоқ: Кўз ёшлари ёноқларига тўкилди*).

3. **To serve a drink by letting it flow from a container into a cup or glass. Will you pour the coffee?** (*Идишдан стакан ёки пиёлага қуймоқ. Кофе қуясизми?*).

4. **It is pouring outside** (*ёмғир ёғяпти ташқарида*).

5. **To come or go somewhere continuously in large numbers:** Letters of complaint continue to pour in [5]. (*Бир жойга доимий равишда кўп миқдорда келиш ёки кетиш: Шикоят хатлари келишда давом этмоқда*). Ушбу **pour** лексемасининг тўртинчи маъноси ёмғир маъносини ифода этиб келмоқда. Шу билан бирга, инглизча **When it rains, it pours** мақолида **rain** ҳамда **pours** сўзлари синонимик муносабатга киришган.

Демак, ушбу лексемалар келтириб ўтилган мақолдагина маънодош сўзлар ҳисобланади.

Ўзбек халқ мақолларида табиат ҳодисалари билан боғлиқ мақолларда антонимларнинг ифодаланиши. Масалан, **Совуқнинг ошса – бўстон, иссиғинг ошса – гўристон, Азиз бўлмай, мазиз бўлмас. Тўқранса — тўққиз кун, Ўқранса — ўн кун. Азиз ақчасиз кетмас, Қизлар — бўғчасиз. Барс йили — бойлик, Қуён йили — қаҳатчилик. Ёз — ёзил, қиш — қисил. Ёз**

ёмгири ёндан ўтар, Киш ёмгири — жондан. Ёз куюнган, киш суюнар. Ёз меваси — киш хазинаси. Ёз қоқиси — кишга дори. Ёзда боши пишмаганинг, Кишда оши пишмас. Жума ёғса, шанба тинар, Шанба тинмаса, қачон тинар. Тоққа ёғса, чўл обод, чўлга ёғса, эл обод.

Келтирилган мисолларда ёмғир лексемаси сўнгги мақоллар таркибида қўлланмаган бўлса-да, ушбу сўз билан қўшничилик муносабатига киришувчи ёғмоқ ва тинмоқ феъл-лексемалари унга ишора қилиб туради.

Инглиз халқ мақолларида табиат ҳодисалари билан боғлиқ мақолларда антонимларнинг ифодаланиши. Масалан, Big thunder, little rain, Rain, rain, go away, come again another day. It is better to have less thunder in the mouth and more lightning in the hand. With dew before midnight, the next day sure will be bright.

Таҳлилга тортилган мисоллардан кўриниб турибдики, мақолларда табиат ҳодисалари учун етакчи ҳаракатгина танлаб олинади. Анемонимлар ҳаракатининг турли даражасини ифодаловчи феъллар мақолларда ифода этилмайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Савенкова И.Е. Структура и семантика пословиц и поговорок современного русского языка. АКД. – Москва. 1989. – 16 с.
2. Йўлдошев Б.Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. АДД. –Тошкент, 1993. – 50 б.
3. Мамажонов А. Стилистические особенности сложных предложений современного узбекского литературного языка. АДД. –Ташкент, 1991. – 60 с.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли / З.М.Маъруфов таҳрири остида. – М.: Русский язык, 1981. Том 1. 631б.
5. Margaret D., Jennifer B., Joanna T.Oxford advanced Learner's Dictionary. Oxford. 9th edition, Oxford university press, 2015. – 1820 p.
6. <https://proverbicals.com/rain>
7. www.freethesaurus.com/proverb

УЎК 81-13

“ҒАЗНАВИЙЛАР” РОМАНИДА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ НАМУНАЛАРИНИНГ ЎРНИ ВА ТУШ МОТИВИ

М.М.Мамурова, таянч докторант, Фаргона давлат университети, Фаргона

Аннотация. Мақолада роман қаҳрамонларидан бири, газнавийлар сулоласи асосчиси Насируддавла Амир Сабуктегин қиёфаси орқали умр ва унинг мазмуни, инсоннинг яшайдан мақсади, давр муаммолари ҳақида юритган фикрлари ёритилади. Натижада ёзувчи ўзбек халқ оғзаки ижоди ва Шарқ мумтоз адабиётидаги Султон Маҳмуд билан боғлиқ турли ҳикоятларни асар сюжетида сингдириши воситасида унинг ишро даври дарслик ва қўлланмаларида акс этган қиёфасидан фарқли ижобий тасвири яратилишига эришган.

Калит сўзлар: Маҳмуд Ғазнавий, сулола, газнавийлар, Ибн Сино, Беруний, туш, қаҳрамон, персонаж.

Аннотация. В статье через образ одного из героев романа, основателя династии Газневидов Насируддавла Амира Сабуктегина освещаются его размышления о жизни и ее смысле, цели жизни, проблемах эпохи. В результате писателю удалось создать положительный образ Султана Махмуда, отличный от представленного в учебниках и пособиях эпохи Шуры, путем интеграции в сюжет различных связанных с Султаном Махмудом сюжетов из узбекского фольклора и восточной классической литературы. работы.

Ключевые слова: Махмуд Газневи, династия, Газневи, Ибн Сина, Беруни, мечта, герой, характер.

Abstract. In the article, through the image of one of the heroes of the novel, the founder of the Ghaznavid dynasty, Nasiruddavla Amir Sabuktegin, his thoughts about life and its meaning, the purpose of living, and the problems of the era are highlighted. As a result, the writer managed to create a positive image of Sultan Mahmud, different from the one shown in the textbooks and manuals

of the Shura era, by integrating various stories related to Sultan Mahmud from the Uzbek folklore and Eastern classical literature into the plot of the work.

Key words: Mahmud Ghaznavi, dynasty, Ghaznavis, Ibn Sina, Beruni, dream, hero, character.

Ёзувчи қаҳрамон ва персонажлар нутқидаги бирор фикрни асослаш ва далиллаш учун улар нутқида халқ мақолларидан ҳам унумли фойдаланади. Масалан, Носируддавла Сабуктегиннинг набираларига насиҳатида ҳадисларнинг таъсири кўзга ташланади: “Яна сизларга айтадурғон ва ҳамиша ёдда тутиш лозим бўлган муҳим бир сўзим бордур. Яъни, улуғлик – адолатга, хурсандчилик эса хотиржамликка, яқинлик – дўстликка, ақл бўлса илм ва тажрибага муҳтождир” [1,30]. Ёки Ибн Синонинг Берунийга ёзган мактубидаги Маҳмуд Ғазнавий саройига келишни истамаган улуғ табиб ўзини ҳатти-харақатини “– Шунин билгилки, сен подшоҳга ёқсанг, элга ёқмайсан, аксинча, элга ёқсанг подшоҳга ёқмайсан” [1,188] дея далиллайди. Ушбу сўзларда халқ мақоллари, халқ донишмандлигининг таъсири сезилади. Ёки сарой тарихчиси Абул Фазл Байҳақийнинг насиҳатларига қулоқ солмаган Амир Масъуд салжуқийлар билан мурасага кела олмай урушга юз буради. Туркий қовмларнинг илдизига бориб тақаладиган салжуқийлар билан мурасага чорлаган тарихчи “Яхши гап билан илон индан чиқади” [1,230] деган мақолни қўллайди. Шунингдек, у ўз фикрларини далиллаш учун “Ахир, буни қайтар дунё дерлар, буғдой эксанг – буғдой, арпа эксанг – арпа олурсен...” деган фикр билан далиллайди. Ёки романнинг дастлабки саҳифаларида тасвирланган Абу Фазл Муҳаммад – Байҳақийнинг асар сўнгида ҳам Абу Солиҳ Саъид билан учрашуви манзаралари сарой тарихчиси тилидан “Ҳа, тоғ тоғ билан учрашмайди, аммо инсон инсон билан албатта учрашади” [1,239] деган сўзлар билан изоҳланиши ўзига хос асар сюжетидаги қолибловчи воқелик вазифасини ўтайди. Академик Н.Каримов тўғри таъкидлаганидек, “Шубҳасиз, ёзувчининг мазкур романи ёзишдан мақсади Маҳмуд Ғазнавий ва Фирдавсий муносабатлари масаласига аниқлик киритиш эмас. У ўзбек халқи давлатчилиги тарихидаги Ғазнавийлар салтанатининг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиш, X -XI асрларда қудратли ўзбек давлатига асос солган Маҳмуд Ғазнавийнинг тadbиркор подшоҳ ва маърифатпарвар инсон сифатидаги сиймосини гавдалантириш, шунингдек, у ҳақдаги турли миш-мишларнинг сохта эканлигини бадиий асослашни ўз олдига вазифа қилиб қўйган” [2,247]. Романнинг сўнги қисмида Беруний томонидан халқ орасида кенг тарқалган Искандар Зулқарнайннинг Сулаймон тоғидаги бир ғордан “обиҳаёт” сувини топиб қайтаётиб, уни ичиб қўйган, кейин эса ўлим тополмаётган шахсни учратиб қолиши умр ва ўлим, умр ва унинг мазмуни ҳақидаги фалсафий фикр ва мушоҳада учун берилади.

Романда ёзувчи эпистоляр жанр имкониятларидан ҳам самарали фойдалангани ҳолда қаҳрамонлар дунёқараши, руҳий дунёси, кечинмаларини чуқур ифодалашга эришади. Беруний билан Ибн Сино Хоразмда шоҳ Маъмун қошидаги “Мажлиси уламо” номли Академияда учрашиб, дўстлашган эдилар. Шоҳ Маъмун исёнчилар томонидан сангсор қилиб ўлдирилгач, икки алломанинг йўллари айро тушади. Беруний Султон Маҳмуд саройига кетган бўлса, Ибн Сино эркинликни ихтиёр этиб ўзга юртларга йўл олади. Ибн Синони тутолмаган Маҳмуд Ғазнавий Берунийга ғазаб қилиб, хат ёзиб, саройга олиб келишни буюради. Беруний ўз хатида султоннинг буйруғи билан ўзининг амакиваччаси ва устози Ибн Ироқ томонидан Ибн Синонинг расми чиздирилиб барча ҳукмдорларга юборилганлигини айтarkan, уни Ғазнага келишга ундайди. Улуғ алломанинг хати илмий фикр-мулоҳазаларга бойлиги билан ажралиб туради: “Мен Ерни ҳажми ё доираси дейми, узоқ тадқиқот ва кузатувлардан сўнг 6339,58 чақирим, деган хулосага келдим. Балки, биров янглишгандирмен, аммо ўзимга ҳисоб китобим анча аниқ эрур, деб ўйлаймен. Гоҳо кавсуннаҳрга қараб, қўп хаёлларга ботамен, шунчалик кенг дунё вақти келганда биз учун торлик қилса. Боскинчиликлар, уруш-жанжаллар нечун? Не сабабдан одамлар одамларга бўри бўлсин” [1,179-180]. Ибн Сино эса жавоб хатида олим сифатида инсон ва унинг тузилиши, табобат, борлиқ, табибнинг вазифаси ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини баён этади. Дунё тамаддунига бешик бўлган Шарқнинг тенгсизлигини шундай таърифлайди: “Қуёш қайдан чиқади – Шарқдан... Бундан хулосаки, фикри ожизимча, Ерда ҳаёт ҳам Шарқдан бошланган. Шу билан бирга илм-маърифатнинг туғилиши ҳам...

Қанчадан-қанча жаҳоншумул дунёга машҳур алломалар, шоиру фузалолар бизнинг замондошларимиздир... Биз келажак авлодларимизга фахрланса арзигудек илм-маърифатдан тенгсиз, бой хазина, миллатимизга ҳеч тугалмас мустаҳкам пойдевор, теран маънавий илдизларни мерос этиб қолдирдик. Ҳа, биз ана шундай ақл-заковатли илмга меҳр қўйган элатмиз” [1,187-188].

Ибн Сино ва Берунийнинг дунёқараши кенг, билим даражаси тенгсиз эканликлари хатлари мазмунидан аён бўлади. Бу эса ёзувчининг улар ижоди билан чуқур таниш эканлигидан далолатдир.

Романда туш мотивидан ҳам ўринли фойдаланилган. Носируддин Сабуктегин кулликка тушиб қолгач, беўхшов, афт-ангори ёкимсиз бўлгани боис унга ҳаридор чикмайди. Унинг хўжайини ва бошқалар унга нафрат билан боқишиб “Қора бачком” (“Қора хўкиз”) лақабини берган эдилар. У бу ҳолдан ғамга ботиб, уйқуга кетади. Ўз тушини қуйидагича баён этади: “Тушимдамиш: соқоллари оппоқ, басавлат бир мўйсафид ёнимга келиб: “Ўғлим, нега хафа кўринасан?” деб сўрабди. Бахтсиздирман, бу дунёга келиб рўшнолик кўрмадим”, дедим йиғлаб.

- Хафа бўлма, ўғлим, яратганга шуқур қил. Мен сенга бир мужда келтирдим, - деб қолди мўйсафид.

- Қандай хабар экан? – сўрайман ошиқиб.

- Оллоҳ таоло инсон ҳақиқий бахт-саодатга эришмоқ учун тўрт нарсага амал қилмоғи даркор эрур... Энди мен сенга айтсам, қувончли, саодатли кунларинг яқин ўғлим, сени кўрганингни ҳеч ким кўрмас. Ҳали бу чўллардан ўз ғолиб лашкарларинг билан ўтурсен, бахт сенга кулиб боққусидир” [1,26]. Сўнг мўйсафид унинг давлати барча авлодларга мерос бўлиб ўтишини айтиб, ундан бекорга қон тўкмасликни, етим-есирлар бошини силашга онг ичтириб, дуога қўл очади.

Иккинчи туш кўриш воқеаси Маҳмуд Ғазнавий билан боғлиқ рўй беради. У Ҳиндистонга юриш қилиб Матҳуре вилоятини босиб олганида жуда кўп бойликларни қўлга киритади. Улар ичида хазинасидаги сандиқ ичида улкан бир гавҳар ҳам бор эди. Маҳмуд Ғазнавий ва унинг одамлари Матҳуре кўргонининг кимсасиз бир гўшасида маймунлар тўдасига дуч келадилар. Шунда маймунлардан бири султон соқчиларидан бирининг бошидаги дасторини олиб қочади. Соқчи маймунни камон билан отмоқчи бўлганида, султон уни бу ишдан қайтаради. Шунда ўша маймун пастга тушиб дасторини яна соқчининг бошига кийдириб қўяди. Султон шу кеча туш кўради. “Хукмдорни бир оз уйқу элитган ҳам эдики, тушиммиш, Ғазнадаги саройда ўтирган экан, куни-кеча кўрган она маймун келиб, унга ўз ҳасратини айтаётган эмиш. Қизиғи шундаки, она маймун шинам кийинган, эғнида заррин тўн, бошидаги тожга Матҳуре қаласидан олинган ўша катта гавҳар қадалган, тожнинг оғирлигидан она маймуннинг боши бир оз қийшайиброқ қолган эмиш. Султон Маҳмуд: “Бу тожни сен қайдан олдинг?” деса Она маймун: “Буни менга пайғамбаримиз Кришнанинг ўзи совға қилган!” дебди. Кейин ёқимли мусиқа овози эшитилди. Чиройли либослар кийиб олган бир гуруҳ маймунлар ўша мусиқа оҳангига рақсга тушишар, бир хуш овозли маймун эса синиқ овоз билан мунгли бир қўшиқни хониш қила бошлабди. Унинг қўшиғига она маймун хўнг-хўнг йиғлар эмиш” [1,120]. Ана тушдан султоннинг кўнглига ғашлик тушади. Ёзувчи бу орқали Ҳиндистонга ўн олти бор юриш қилган, қанча-қанча қуларни Ғазнага олиб келган, улар орасидаги моҳир усталар кучи билан “Кўшки Ғазния”, “Жомеъ масжид”, “Бахт минораси” ни тиклаб, шаҳарни обод этган Султон Маҳмуднинг босқин ва талонларига ўзининг муносабатини билдиради. Ушбу ўринда Ўзбекистон халқ ёзувчиси “Улуғ салтанат” эпопеяси муаллифи Муҳаммад Али тарихий романда тарихий воқелик ва тарихий шахс ҳақида қуйидагиларни таъкидлайди: “Асарнинг бош ғояси – ёзувчининг мақсади, нияти. Содда айтганда, унинг ўқувчига айтмоқчи бўлган сўзи, орзуси, армони, ноласи, дил сири... Бош ғоя, ижодий ният талаб қилса, албатта, **тарихий мантиққа суянган ҳолда**, ҳамма нарса, ҳатто тарихий фактлар, шахслар номи, саналар ва ҳоказолар истисно тариқасида ўзгартирилиши мумкин. Тарихий романнинг отаси Вольтер Скотт “Айвенго” романида Ричард I Шерюракнинг ҳаддан ташқари идеаллаштириб юборган, халқнинг қўллагувчиси ва ҳимоячиси қилиб тасвирлаган. Аслида расмийлаштиришда эса бу

кирол халқни қашшоқлаштирган, бошига балолар келтирган зот эди. Муаллиф тарихни билмасмиди? Лекин у ижодий ниятидан келиб чиқиб, киролни юқоридагидек ўзгартириб тасвир этди. Бунда сеҳрли тўқима бор эди. Демак бадиий адабиётнинг ўз талаби бор бўлиб, хужжатларга, тарихий фактларга сира боғланиб қолмайди, балки парвозни юқорироқдан олади. Бу маънода тўқима унга қўл келади. Тўқима – ижодкорнинг ижодий ниятига қараб пайдо бўлади” [3,5]. Мақсуд Қориев ҳам “Ғазнавийлар” романида тарихий воқелик ва шахсларга ёндашувда ана шу талаб ва тамойиллар асосида иш кўради. Қаҳрамон ва персонажларнинг ўзига хос тарихий ва бадиий тўқимага уйғун қиёфаларини яратишга муваффақ бўлади.

Хулоса. Ёзувчи ўзбек халқ оғзаки ижоди, Шарқ мумтоз адабиёти, жаҳон адабиёти намуналаридан таъсирланган ҳолда Султон Маҳмуддек мураккаб шахс ва унинг даври воқеаларини асарда ҳолис, ҳаққоний акс эттиришга муваффақ бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қориев М. Танланган асарлар. III жилд. Ғазнавийлар тарихий роман. – Томлик: “Шарқ” нашриёт матбаа ан ка бош таҳририят, 2006.
2. Каримов Н. “Ғазнавийлар” романи ва унинг муаллифи ҳақида//Қориев М. Танланган асарлар. III жилд. Ғазнавийлар тарихий роман. – Томлик: “Шарқ” нашриёт матбаа ан ка бош таҳририят, 2006.
3. Мухаммад Али. Улуғ салтанат ёзишда изланишларим. //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2021 йил 2 с февраль 9(4616).

УЎК 81.373.45

ИНСОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ҚОБИЛИЯТИН ИФОДАЛОВЧИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАР ТАҲЛИЛИ

З.Ш.Мақсетова, магистрант, Қорақалпоқ Давлат Университети, Нукус
Г.Б.Джолдасова, PhD, Қорақалпоқ Давлат Университети, Нукус

Аннотация. Мазкур мақола инсон интеллектуал қобилиятларининг фразеологик бирликлар таркибида намоён бўлишини таҳлил қилишга қаратилган. Интеллектуал қобилиятларни ифодаловчи фразеологик бирликлар (ФБ) ва уларнинг компонентлари ёрдамида гавдаланиш ўзига хосликларин инглиз ва қорақалпоқ тиллирининг мисолида таҳлил қилишни мақсад қилиб қуйганмиз. Ушбу гуруҳга «инсоннинг фикрлаш қобилиятини» ифодаловчи ФБ лар ва уларнинг компонентлари танланган ва таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: лисон, фразеологик бирлик, тил сатҳи, инсон, интеллект

Аннотация. Данная статья направлена на анализ проявления интеллектуальных способностей человека в структуре фразеологизмов. Поставлена задача проанализировать особенности воплощения с помощью фразеологических единиц (ФЕ), репрезентирующих интеллектуальные способности и их компонентов, на примере английского и каракалпакского языков. Для этой группы были отобраны и проанализированы ФЕ, представляющие «мыслительные способности человека» и их компоненты.

Ключевые слова: языковая единица, фразеологическая единица, языковая система, человек, интеллект

Abstract. This article is aimed at analyzing the manifestation of human intellectual abilities in the structure of phraseological units. The task was set to analyze the features of the embodiment with the help of phraseological units (PU) representing intellectual abilities and their components on the example of the English and Karakalpak languages. For this group, phraseological units were selected and analyzed, representing the “mental abilities of a person” and their components.

Key words: linguistic unit, phraseological unit, language system, human, intellect

Мазкур ишда биз инсон интеллектуал қобилиятларининг фразеологик бирликлар (ФБ) ва уларнинг компонентлари ёрдамида гавдаланиш ўзига хосликларин инглиз ва қорақалпоқ тиллирининг мисолида таҳлил қилишни мақсад қилиб қуйганмиз. Ушбу гуруҳга «инсоннинг фикрлаш қобилиятини» ифодаловчи ФБ лар ва уларнинг компонентлари киритилган ва таҳлилга тортилган.

Инсон интеллектуал қобилиятларини ифодаловчи ФБ ларни таҳлил этишда мазкур ҳодисани баҳолаш бўйича инглиз тилида қуйидаги мезон таҳлилга тортилади. Кўпгина ҳолларда инсон интеллектини баҳолаш замирида соғлом/касал қарама-қаршилиги каби семалар ётади. Ижобий белги ҳудудида инсонга хос белгиларнинг айримлари таъкидланади. Масалан, «*ақыл менен ис жүритиў, ақлы пүтин*» ва «*ақыл жүргизиў*»: *be of sound mind* – ақыл еси жайында. Интеллектнинг етишмаслиги, фаолиятнинг тезлиги пастлиги ёки инсонда меъёрдаги ақлий фаолиятнинг бўлмаслиги кўпгина ҳолларда унинг касаллиги билан ассоциация қилинади, ёки аномал ривожланиши кўрсатилади: *be out of one's senses* – ақлдан айырылыў, жилли болыў, басы орнында болмаў ва ҳ.

Инсон интеллектуал қобилиятларини ифода этувчи фразеологизмларнинг баҳолаш компонентини ўрганиш жараёнида қуйидаги баҳолаш воситаларидан фойдаланилганлиги кўзга ташланди:

а) *сифат ва равиш*: *clever, intelligent, quick, stupid, mad, slow, sharp*, ақыллы, ақли, ақыл менен, аҳмақ, тентек, саналы, если;

б.) *инсон тана аъзолари ва органларини ифода этувчи отлар*: *head, finger, eye, arse, ears*; бас, мий, көз, тил, бармақлар, маңлай, мурын, қулақ;

в) *атоқли отлар*: *Aleck, Betty, Charley, Dick, Dora, Стив*; Өмирбек, ;

г) *зооним ва фитонимлар*: *ass, bat, bee, donkey, goose, awl, bananas, nuts*; қой, шошқа, таўық, таяқ, сабан, қаратал (ел, бағ, дуб, ақ терек);

«Ақлий қобилият» умумий семасига мисоллар: *one's (the) upper storey(s)* – «ақыл, мий»; *turn of mind* – «ақылдың түрлери»; *gray (grey) matter* – «ақна мий, мий бөлимлери, мий»; *бастың ҳәкими (кимнингдир)* – «ақыл, аң, пикир, қыял».

Умумий маъноси «аҳмоқлик» бўлган фразео-семантик кичик гуруҳига мансуб фразеологизмлар катта миқдорларни ташкил этади:

have got apartments to let; not to have (got) a brain in one's head; a proper Charley (Charlie, Charley, Charlie): cousin Betty; dead from the neck up (амер. dead above the ears); dump Dora; long hair and short wit; Кудай ғарғаган, басында пахта, Алла тааланың адастырган бендеси; мийи шайылган, басы орнында емес, еси жоқ; қорақалпоқ тилида «шашы узын ақылы келте» (қиз болага нисбатан айтилади).

Ушбу кичик гуруҳда муайян миқдордаги мақоллар рўйхатга олинган: *a foots bolt may sometimes hit the mark; as the foot thinks, so the belt clicks; a food and his money are soon parted; аҳмақтың бир ырысқы артық; себебсиз күлген-аҳмақлық белгиси, ойланбай сөйлеген, айырмай өледу ва б.*

«Ақл, донолик» маъноли ва ижобий баҳо коннотациясига эга фразео-семантик кичик гуруҳига қуйидаги ФБ лар тааллуқлидир: *all there; have more brains in one's little finger than one has in his whole body; clever Dick: a clever dog; a clever head; басында ҳәкими бар; мийи пүтин, ақылы пүтин; ийнинде бас бар, желкесинде басы бар; бас ислейди; ақыллы бас.*

Қуйидаги мисоллар «чекланган», «узок бўлмаган» маъноли фразео-семантик кичик гуруҳга тегишли ФБ лардир: *be (run) in blinkers (wear blinkers); have a bad (no head) for smth; a one-track mind; мурны аспанда; қудайдың ғарғысына ушраган, аспанда жулдыз санайды.*

«Билим, билимни ўрганишга қобилият» умумий семасига эга бўлган фразео-семантик кичик гуруҳга қуйидагилар киради: *menial furniture (furniture of (one's) mind); a walking encyclopedia; have smth. at one's fingers' ends (finger-ends, fingertips, finger-tips); walking dictionary; have swallowed a (the) dictionary; алтын баслы, энциклопедия; бас бармағыйндай биледи; қорақалпоқ тилида «тири энциклопедия».*

Инсоннинг ақлий фаолиятини ифодаловчи ФБ лар кичик гуруҳига қуйидагилар тааллуқли: *chew the cud (the food) (of fancy, reflection, etc); look before and after; put that and that together (put this and that together, put two and together); think aloud (think out loud); think better; think twice; absorbed (engrossed, lost) in thought (in one's own thought); collect one's thought; бас менен жақсы дос; мийге жазып алыў (көз алдына келтириў); пикирин жыйнаў; ақылы мене ис тутыў (мий менен); мийде сақлаў, ядында сақлаў. Шуниси қизиқки, баъзи инглиз бир фразеологизмлари киноя мазмунли хилма-хилликка эга, яъни улар салбий баҳолаш*

коннотацияси билан ифодаланади: (масалан: *too clever by half; clever Dick; (as) solemn (wise) as an owl*).

All there ФБ салбий (*not (quite) all there* ўз ақлида эмас) маънода қўлланилади.

«Желкесинде басы бар» (ақлли, мулоҳазали, онгли бўлмоқ) ва «бошида подшоҳи билан» (ниҳоятда ақлли, мушоҳадали, тушунчали) фразеологизмлари бир вақтнинг ўзида иккита фразео-семантик кичик гуруҳга тааллуқли бўлади. Яъни «ақыл, даналық» ва «аңлы, парасатлы» маъноли фразеологизмлар икки кичик гуруҳга зўрлаб киритилгандек таассурот қолдиради.

«Боши билан» фразеологизми «ниҳоятда ақлли, журъатли, қобилиятли» маънолари билан «қобилиятлилик, истеъдодлилик, иқтидорлилик» кичик гуруҳига мансуб бўлади.

Қорақалпоқ фразеологизми «бир тис жоқары»- «бир қадем алдында» бирор шахснинг бошқасидан маълум жиҳатлари билан устунлиги билдиради (бир бош юқори) маъноси билан қисман ажратилган фразео-семантик кичик гуруҳга киради. Шунингдек, *(as) solemn (wise) as an owl* ФБ лигининг коннотатив компоненти фразеологик маъносини аниқлаш қизиқ кўринади. Мазкур фразеологизмнинг эмоционал бўёқдорлиги-киноявий ҳазил, характери, баҳолаш коннотацияси қатъий салбий маъно ифода этмайди, аксинча унинг таркибига кирган компонентлари маъноларининг «ўзаро тўқнашуви» натижасида пайдо бўлган- *solemn (wise) as an owl* (инглиз тилидаги учта ФБ лар «owl» компоненти билан салбий баҳосига эга. Қиёслаймиз: *(as) grave as an owl* – «хафақон, қовоғини солган, қайғули»; қовоғини солиб қарамоқ; ва *night owl*, амер. сўзлашув – «ярим кечалик, тунги капалак (енгил табиат)»).

As solemn (wise) as an owl фразеологизми услублараро ФБ лар қаторига киради, унинг экспрессив компоненти коннотацияси ифодаланмаган, ижобий баҳолаш коннотациясининг йўқлиги эса контекст воситасида тасдиқланади.

Шундай қилиб, фразеологик воситалар билан инсон интеллектуал қобилиятларини баҳолашнинг этномаданий ўзига хослиги инглиз тили материалларида қуйидагича намоён бўлади:

- ақлий фаолиятининг натижаллиги: инглизлар учун белгини тез англаб етиш, шунингдек, фаолиятнинг самаралилиги, муваффақиятлилиги долзарб ҳисобланади;
- ўткир ақллиликни айёрлик, эпчиллик билан боғлайдилар.

Олам тил манзараси ҳар қандай аспектини ўрганиш семантик тадқиқотларни фаоллаштиришни билдиради. «Шубҳасиз, ҳар бир тилнинг семантик системаси объектив борлиқнинг ва унинг эгалари субъектив оламининг специфик концептлашишини акс эттиради. Бу ўз изоҳини талаб этади, қоида бўйича, изланишларда экстралингвистик омилларга мурожаат қилинади, улар мазкур халқнинг маданий ҳодисаси сифатида талқин этилади» [Сафаров 2006:750].

Фразеологиядаги миллий-маданий компонент табиатини икки аснода талқин этиш мумкин:

1) реал сўзлар маънолари билан;

2) у ёки бу тил доирасида ўзига хос концептуал майдон ҳосил қилган борлиқни индивидуал-тил воситасида ўзлаштирган шаклда.

Иккинчи ёндашув, бизнингча, оптимал вариантдир. Унга кўра, ҳар хил тил жамоалари концепт ҳосил қилувчи усуллардан фойдаланиб, оламнинг манзараларини турлича шакллантиради. Бу эса миллий маданиятлар асоси ҳисобланади [Карасик 2001:3-4]; [Кдырбаева, Нажимова 2011: 56-58].

Ушбу йўналишда кўпгина ФБ лар маъноларини маданият категорияларида шарҳлаш мумкин, бу эса, аслини айтганда, миллий–маданий ёндашувдир. Бошқача айтганда, ФБ лар тил эгаларининг дунёқарашида мотивланган образли тасаввур бўлиб, улар маданий-миллий коннотацияга эга бўлади [Корнилов 2003:24-25].

ФБ лар мазмун режасида (айниқса, уларнинг синхрон мотивланганлиги сезилган ҳолатда) иккита аспект ажратилади: долзарб маъно ва образли таркибли маъно. Тадқиқотимизда қўйилган масалаларни ҳал қилиш учун, ФБ ларнинг образли жиҳатларини ўрганиш мақсадга мувофиқ. Чунки, биринчидан, ушбу аспектда тиллар орасидаги фарқлар

белгиланиши мумкин (актуал маънолар йиғиндиси фразеологизмларда универсал характерга эга) [Федулянцева 2000:10]; иккинчидан, шунга ўхшаш фарқлар маданий-мотивланган бўлиши мумкин.

ФБ лар мазмун режаси миллий-маданий компоненти (қиёсий ёндашишда ажратилган) образли таркибга асосланади ва тиллар орасидаги когнитив аҳамиятли фарқлар билан муносабатда бўлади [Маслова 2007:128-129].

Тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатлари масаласини ҳар хил аспектларда ўрганиш зарурлигини англаш ҳозирги замон тилшунослигининг энг таянч нуқталаридандир. Ушбу заруратни тан олиш тил тўғрисидаги фанда янги мажмуавий соҳа-лингвомаданиятшуносликнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ушбу фан диққат марказида инсондаги тил омилини ўрганиш масаласи туради, яъни унинг амалий ҳаёти фаолиятида, ҳаётий фалсафасига таъсир этувчи, шу билан бирга оламда инсон мавжудлигининг барча соҳаларини дискурсив амалиёт стратегияси билан қамраб олиш жиҳатларида намоён бўлувчи тилни ўрганишни асосий вазифа қилиб қўяди.

Фразеологизмларни миллий-маданий ўзига хослиги биринчи навбатда, маънонинг денотатив аспекти билан ифодаланишида кўринади. Унга, масалан, шундай фразеологик бирликларни киритиш мумкинки, уларда миллий маданиятга оид предметлар (paddleone'sowncano), флора ва фауна (treethesoon), прецедент номлар (CaliforniaBible, Honest Abe) ва бошқа атамалар тааллуқли бўлади. Аммо тил ва маданият орасидаги чуқур алоқалар шундай ФБ ларда намоён бўладики, улардан муҳим аксиологик ахборот ташувчи восита сифатида мазкур жамоада олам манзараси шаклланишида фойдаланилади. Бундай ҳолатда аксиологик маъно таркибида баҳолаш маъноси мавжуд бўлиб, улар жамоа аъзолари- тил соҳиблари учун универсал ходиса бўлади. Ушбу ходиса объект кадр-қимматини, жамиятда яхши ва ёмон ҳақида барқарорлашган норма ва тасаввурларни қайд этувчи кўрсаткичлар ёрдамида баҳолашни акс эттиради. Ушбу фразеологик бирликлар борлиқни қисмларга бўлишни ва категориялаштиришнинг миллий-маданий усуллари акс эттиради: улар мазмун ва ифода планида маданиятнинг таянч концентлари билан муносабатда бўлади, шунингдек, конкрет даврдаги жамиятнинг қадриятли мўлжаллари ҳақидаги ахборотларни ташиди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности.- Волгоград: Изд-во ВГПИ, 2001.- С. 3-16
2. Қдырбаева, Г. К., & Бабаджанова, Н. Х. (2022). Соляр мифологиянинг рудиментларига синхроник ёндошув. *Academic research in educational sciences*,3(6), 938-947.
3. Корнилов О.А. Языковая картина мира как производные национальных менталитетов.- М.: Че Ро, 2003.- 347 с.
4. Маслова В.А. Homolingualis в культуре.- М.: ИТДГК «Гнозис», 2007.- 175с
5. Маслова В.А. Лингвокультурология.- М.: Изд. Центр Академия, 2001.- 14-15 б.
6. Федулянцева Т.Н. Английская фразеология.- Архангельск: АГУ, 2000.- 192 с

УДК 811.111

ЗАИМСТВОВАНИЕ – КАК ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА

Г.М.Миनावарова, преподаватель, Андижанский государственный медицинский институт, Андижан

Annotatsiya. Quyidagi maqolada xalqaro atamashunoslikda qo'llaniladigan lotin va yunon so'zlari hamda yunon – lotin morfemalar: negiz, old qo'shimcha, suffikslarning o'zlashtirish jarayoni ko'rib chiqilgan

Kalit so'zlar: o'zlashtirish, lingvistika, antik, internatsionalizmlar, neologizmlar, leksika

Аннотация. Данная статья рассматривает процесс заимствования латинских и греческих слов, а также отдельных греко-латинских морфем: корней, приставок, суффиксов, используемых в международной терминологии.

Ключевые слова: заимствование, лингвистика, античный, интернационализмы, неологизмы, лексика

Abstract. *In the article it is described the process of borrowing Latin and Greek words, as well as certain Greek-Latin morphemes: roots, prefixes, suffixes used in international terminology.*

Key words: *borrowing, linguistics, ancient, internationalisms, neologisms, vocabulary*

Современные лингвисты ведут большую работу в области исследования латинских и греческих заимствований в русском языке. Причиной этого является то, что язык служит средством накопления и хранения культурно-значимой информации. Если рассмотреть этимологию многих известных общеупотребительных слов они восходят корнями к латинскому языку. Например:

Filia - дочь, филиал

Honor - честь

Canicular – время летней жары

Finis - граница

Murus - стена

Littera - буква

Apello – обращение с речью

Jurus – право, суд

Justus - закон

Avis - птица

Bis - дважды

Voc - голос

Clepto - краду

Согласно знаменитому афоризму «*Invia est in medicina via sine lingua latina*» ни одна из современных областей науки, за исключением филологии, не пользуется в такой мере латинским языком, как медицина. Принято считать, что латинский язык – это «мёртвый» язык, однако для всех медицинских работников и фармацевтов это живой язык, используемый в повседневной деятельности. Названия болезней, признаков болезней, лекарств, анатомические, клинические, фармацевтические термины созданы на основе латинского и греческого языков. Во все европейские языки вошло много греческих и латинских слов и корней, и современный научно – технический язык развился на основе языкового наследия древнего мира.

Самым простым случаем языкового контакта является заимствование слова из одного языка в другой.

Заимствование - процесс, в результате которого в языке появляется и закрепляется слово. Заимствование пополняет словарный запас языка. Заимствованные слова отражают полноту контактов между народами. Так, в германских языках имеется обширный пласт древнейших латинских заимствований, в славянских языках древнейшие заимствования – из германских и иранских языков. Например, узбекские слова «калам» (карандаш) и «халиф» (визирь) пришли из арабского языка – «*kalam*» и «*kalif*».

При заимствовании значение слова часто изменяется. Так, французское слово *chance* означает «удача» или «тебе повезло», в то время как русское слово «шанс» означает лишь «возможность удачи». Иногда значение меняется до неузнаваемости. Например, русское слово «идиот» произошло из греческого «частное лицо», слово «сарай» восходит к персидскому слову со значением «дворец» (в русский язык оно вошло через тюркские языки). Бывает и так, что заимствованное слово возвращается в своем новом значении обратно в тот язык, из которого оно пришло. Такова история слова «бистро», пришедшего в русский язык из французского, где оно возникло после войны 1812 года, когда части русских войск оказались на территории Франции – вероятно, как передача реплики «Быстро!». Слово «шарамыга» тоже имеет свою историю. Во время Великой Отечественной войны французские солдаты, оставшиеся после поражения Франции в России превратились в бомжей и искали помощи у прохожих, обращаясь к ним «*Cher ami*», что в переводе означает «мой дорогой». В

узбекском языке тоже есть латинизмы. Это такие слова как «гaргaрa», «гyзaпoя». В переводе с латинского «**gargarisma**» - это полоскание, а «**Gosippium**» - это хлопчатник.

Помимо готовых латинских и греческих слов, в международной фармацевтической терминологии широко используются отдельные греко-латинские морфемы: корни, приставки, суффиксы. Например: **andr** (андрогенные (препараты мужских половых гормонов)), **barb** (барбитураты (снотворные, успокаивающие)), **benz** (производные бензойной кислоты), **bil** (желчегонные), **caïn** (местнообезболивающие), **cid** (убивающие возбудителей болезни), **angi** (действующие на сосуды), **alg** (обезболивающие), **c(o)um** (антикоагулянты), **emet** (противорвотные), **dol** (обезболивающие), **glyc** (производные сахара), **haemat** (действующие на кровь), **hupn** (снотворные), **lax** (слабительные), **merc** (препараты ртути), **myso** (противогрибковые препараты), **pers** (регулирующие пищеварение), **phren** (психоседативные, успокаивающие), **sed** (успокаивающие, седативные) и др.

Слова греческого происхождения в русском языке бывают двух типов – в соответствии с эпохой и способом их заимствования. Наиболее многочисленную группу составляют те греческие слова, которые пришли в русский язык через латынь и новые европейские языки – сюда относится вся международная научная терминология, а также множество общезначимых слов, таких как **тема, сцена, алфавит, варвар, кафедра, Афины, финик**. Для того чтобы стать заимствованием, пришедшее из чужого языка слово должно закрепиться в новом для себя языке, прочно войти в его словарный состав – как вошло в русский язык множество иностранных слов, таких как пальто, кофе, руль, флаг, флот, штурман, шхуна, катер, ассамблея, глобус, апоплексия, акт, генерал, фляжка, школа и др. многие из которых настолько прижились в русском языке, что только лингвисты знают об их иноязычном происхождении.

Поэтому латинизмы и грецизмы делятся на *прямые и опосредованные*. Языками-посредниками чаще всего были французский, английский, немецкий, итальянский и польский языки. Так многие европейские слова заимствованы русским языком через посредство польского, например, **музыка** (слово греческого происхождения, пришедшее в русский язык через Европу и Польшу), слово **рынок** (польского *rynec* тем же значением, возникшего, в свою очередь, из немецкого *Ring*- **кольцо, круг**) и др. Есть заимствования с очень долгой и сложной историей, например, слово «**лак**»: в русский язык оно пришло из немецкого или голландского, в эти языки – из итальянского, итальянцы же его заимствовали скорее всего у арабов, к которым оно попало через Иран из Индии.

Прямые заимствования – это те, которые пришли в другие языки непосредственно из языка-источника (латинского). К ним относятся ряд некоторых латинских слов:

Латинское слово	Английское слово
Singularis	singl
pluralis	plural
longus	long
musculsr̄is	muscular
superior	superior
internus	internal
externus	external

Anamnesis – ana (повторение действия) m̄nesis (память) - воспоминания о болезни

Metamorphosis – meta (перерождение) - morpho (вид, форма) - выход за пределы формы

Encephalon – en (в, внутри) cephalo (голова) - внутренний головной мозг.

Аллерген - (allos – другой, ergia - действие) -

Prognosis – pro(передний, впереди) - gnosis (знание) - предсказание, предугадывание

Анорекция - an (отрицание) orexo (желание) – отсутствие желания кушать

Трансплантация - (trans - через, plantation - посадка) - пересадка

Антарктика - (anti - против Arktica - медведица) место против медведей, медведи там не водятся, там живут пингвины

Астигматизм (a – отсутствие, stigma - точка)

Progeria - pro(передний, впереди) geri,geronto (старый, старческий – преждевременное старение)

Декстракардия (dexter - правый, cardio - сердце) – правостороннее расположение сердца
Ностальгия (nostos - возвращение на Родину, algia - боль)).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Барлас Л.Г. Русский язык. Введение в науку о языке. Лексикология. Этимология. Фразеология. Лексикография: Учебник под ред. Г.Г. Инфантовой. – М.: Флинта: Наука, 2003
2. Минаварова Г.М. Аспекты обучения профессиональному языку студентов медвузов *Scientific Bulletin of NamSU - Научный вестник - NamDU ilmiy axborotnomasi* - 2022_2-сон

УЎК 882-1

**ЗАМОНАВИЙ ШЕЪРИЯТДА СУВ ВА ОЛОВ БИЛАН БОҒЛИҚ ОБРАЗЛАРНИНГ
 ПОЭТИК ВАЗИФАЛАРДА ИФОДАЛАНИШИ**

Ш.Ш.Низомова, PhD, Бухоро Давлат Университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақолада замонавий шеъриятда сув ва олов билан боғлиқ образларнинг поэтик вазифаларда ифодаланиши хусусида фикр юритилган. Унда сув билан ишловчи шахслар, ўсимликлар, сув транспорт воситалари поэтик образлари таҳлилга тортилган

Калим сўзлар: шеърият, маросим, оилавий-маиший маросим, тасвир, табиат ҳодисалари

Аннотация. В данной статье рассматривается выражение образов, связанных с водой и огнем, в поэтических задачах в современной поэзии, анализируются поэтические образы людей, работающих с водой, растениями, водными транспортными средствами.

Ключевые слова: поэзия, церемония, семейная церемония, образ, природные явления

Abstract. This article discusses the expression of images related to water and fire in poetic tasks in modern poetry. It analyzes the poetic images of people working with water, plants, and water transport vehicles.

Keywords: poetry, ceremony, family-life ceremony, image, natural phenomena

Ўзбек замонавий шеъриятида сув билан ишловчи шахслар: сувчи, мешкобчи, ғаввос; сув жониворлари: балиқ, илон, қундуз, ўрдақ, ғоз, оққуш; сувга алоқадор дарахт ва гуллар, ўсимликлар: мажнунтол, нилуфар, сув ўти; сув идишлари: кўза, коса, пиёла, челақ, чойнақ; сув транспорт воситалари: кема, қайиқ, елкан, сол ва ҳоказоларнинг поэтик образлари, албатта, бирор жиҳати билан севги, оила, интим кечинмалар, фарзанд ва фаровон турмуш ғоялари билан боғланади. Бу миллий шеъриятимизда халқ кўшиқларидан бошлаб юзага келган ўзига хос анъана туфайли келиб чиққан бадий қонуниятдир.

Сув билан ишловчи ғаввос, мешкобчи, сувчи образлари шеъриятда ўзига хос бадий вазифада талқин этилади. Аслида ғаввос – сув тубида маҳсус мослама билан юривчи инсон. Ғаввослар ҳаётда сув остини текшириш ёки унинг бағридан бойликлар олиб чиқиш вазифасини бажаришади. Айниқса, денгиз тубидан марварид олиб чиқиш учун маҳоратли ғаввос бўлиш талаб этилади. Шунинг учун шеъриятда баъзан сўзни чиройли териб, гўзал шеърлар ярата олган маҳоратли шоирлар бевосита ғаввосларга ўхшатилади. Шундай ўхшатиш Садриддин Салим Бухорий шеърларидан бирида учрайди:

Олиб чиққай денгиздан дур

Ғаввос сенга, қийнаб жон.

Бахш этмоқ-чун сенга ҳузур

Шоирлар битар дoston [1].

Кўринадики, шеърда шоир тимсоли ғаввосга ўхшатишмоқда. Дарҳақиқат, ғаввос жонини қийнаб денгиз тубидан олиб чиққан дури билан инсонларга завқ бағишласа, шоир ўз қалбидан олиб чиққан сўз дурлари билан кишиларга ҳузур бағишлайди.

Сиз, эй лутф баҳрида **ғаввос**,

У сизни соғиниб кетди.

Деманг, шоир жимиб кетди,

Ғазал ёзмай тиниб кетди [2].

Ушбу мисраларда ҳам шоир тўппадан-тўғри лутф баҳри (денгизи)нинг ғаввоси деб аталмоқда.

Ўтмишда **меш** (сув солиб қўтаришга мўлжалланган тери мослама) билан сув ташувчи кишини **мешкобчи** дейишган. Мешкобчилик қадимий касблардан биридир. Азалдан ўзбек тўйларида хос хизматкорлар хизмат кўрсатишган. Улар хизматига қараб турлича номланган. Жумладан, совчи, дастурхончи, кайвони, баковул, мешкобчи каби. «Алпомиш» достонида золим Ултонтоз отаси Бойбўри султонни эгнига қора меш осиб, тўйда сув ташиб хизмат қилишга мажбур қилади [3].

Замонавий шоирлар тарихий мавзуларда шеърлар ёзмоқчи бўлсалар, ана шу қадимий сувчилик касбларидан бири саналган мешкобчилик мавзусига ҳам ишора қилиб ўтадилар. Масалан:

Юрагим мисоли Бухоро,
Муқаддас – тунлари, кундузи,
Дарёлар қуриса ҳамки ҳеч
Қуримас чашмаси, ҳовузи.
Юрагим мисоли Бухоро,
Намоён шодлиги, азоби.
Ул сўнгги хаттоти хат битар,
Сув тутар энг сўнгги мешкоби [4].

Муҳаммад Юсуфнинг «Бободехқоним» шеърида **сувчи** образи келтирилган. Чунки деҳқон моҳир сувчи ҳам бўлиши талаб этилади:

Қора денгиз бўйларида
Ким кезар жон яйратиб? [5]
Оби ҳаёт таратгувчи
Буюк сувчи ўзингсан.

Шоир деҳқонни худди Юсуф Хос Ҳожиб ҳамда Алишер Навоийлар сингари «Инсонга ризқ-рўз улашувчи» сифатида таърифлашни мақсад қилар экан, буни образли тарзда амалга ошириш учун уни «буюк сувчи» таърифи билан беради. Бу билан у деҳқончиликни сувдан айри тасаввур қилиб бўлмаслигини ўзига хос тарзда эслатади. Дарҳақиқат, деҳқон қишин-ёзин даласидан нари кетмайди. Унга Қора денгиз бўйларидек сўлим ва баҳаво жойларга бориб дам олиб келиш туйғуси бегона.

Шеърларда ҳаёти бевосита сув билан боғлиқ балиқ, илон, кундуз, қурбақа сингари жониворлар ҳамда ўрдак, ғоз, оққуш сингари парранда ва қушлар, кўпинча сув бўйида ёки сув ичида униб-ўсадиган дарахт ёки гул, ўсимликлар образи ҳам учрайди.

Дарёлар адашди юрар йўлидан,
Ёмғирлар адашди, қорлар адашди.
Ўрдак билан ғози учди қўлидан,
Тақдири чалкашиб ёрлар адашди [6].

Ш.Турдимов халқ қўшиқларида ғоз ва ўрдак образлари кўпинча ёнма-ён қўлланишини, бундай ўринларда улар бир-бирига зид поэтик маъно ифодаловчи антоним рамзларга айланишини билдиради [7]. Дарҳақиқат, О.Ҳожиёвадан келтирилган юқоридаги мисраларда ҳаётнинг ҳар доим бир текисда кечмаслиги, инсон бошига баъзан синовли, машаққатли, муаммоли кунлар тушиши, айниқса, муҳаббат бобида икки севишганлар тақдири боғланмай, ўзга бировга ёр бўлишса, гўё дарё ўз йўлини, ўзанини ўзгартиргани, ёмғир-қорлар адашгани, ўрдак ва ғоз қўлдан учиб, ҳафсала пир бўлгани каби туюлади. Юқоридаги сатрларда ана шу ҳолат халқона оҳангларда ифодаланган.

Ҳиндлар ва эскимослар майитни сувга, балиқларга ташлаганлар. Шунинг учун **балиқ** бу халқлар орасида муқаддас жонивор ҳисобланади ва у ҳомий куч сифатида эпик талқин қилинади.

Хоразмликлар эътиқодига кўра, балиқлар подасининг эгаси сув ости дунёси хўжайини Сочли отадир. Бунга Убю образи ҳам жуда яқин. Бу образ антропоморф шаклидаги сувга алоқадор рух бўлиб, Жанубий Қозоғистон аҳолиси орасида ҳам кенг тарқалган. У муқаддас

шахс эмас, мифик жонзот бўлиб, сувда яшайди ва балиқ подасини боқади. У сочлари ўсган, баҳайбат махлуқ сифатида тасаввур қилингани учун Сочли ота, Чочли ота деб юритилади. Балиқчилар сувга қармоқ ташлашдан олдин, унга:

Балиқчи ота, бақчи ота,

Уни боққан сочли ота, – дея мурожаат этишади.

Бундай образ славян ва туркий халқлар фольклорида ҳам учрайди. Масалан, туркманларда «сув одами» образи сақланган [8].

Халқ олов тимсоли орқали **фарзанд маъноси**ни ҳам ифода этган. Бу болаларга қўйиладиган Оловиддин, Оташбой, Гулхан исмлари мисолида ҳам ўз тасдиғини намоён эта олади. Лекин кейинчалик фарзанд маъноси олов образидан унинг атрибути бўлган чироқ образига кўчирилган. Шунинг учун кўпинча ота-оналарнинг ўз фарзандига тўппадан-тўғри «чироғим» деб айтиши кузатилади. Бу билан фарзандларнинг ота-она руҳига ису чироқ қилиб туриши одатига ишора қилинмоқда. Демак, «Ўғил ёққан чироқни, киз ҳам ёқар» мақолининг маъноси қиз фарзанд ҳам оила қуриб, фарзанд кўрар экан, ота-онаси номи, чироғи ўчмаслигини таъминлайди.

Кўринадик, чироқ кўчими, одатда, ўғил ва киз фарзандларга нисбатан тенг қўлланилаверади. **Чироқ** – олов аналогларидан бири.

Тоғларим қаерда, чўлларим қани?

Одамларим, қайларга кетгансиз йироқ?

Қаршимда товланган йўлларим қани,

Қайдасан чироқ?

Тугади!

Тугади ҳамма оловим [9].

Нурга талпинмоқ тушунчасида яхшиликка, ёруғликка интилиш ғояси мужассам.

Хулоса қилиб айтганда, замонавий шоирлар ижодида сув ва олов билан боғлиқ турли нарсаларнинг ҳар хил маъноларда, турфа кўринишларда образлантирилгани кузатилади. Бу эса бадиий-эстетик анъана сифатида давом этиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Садриддин Салим Бухорий. Темур сўзи. / Бухорога Бухоро келди. Шеърлар. – Тошкент: «Маънавият», 1999. – Б.94.
2. Воҳидов Э. Деманг, шоир тиниб кетди. / Орзули дунё: Шеърлар. – Тошкент: «Шарқ», 2010. – Б.49.
3. Алпомиш. Ўзбек қаҳрамонлик эпоси. – Тошкент: «Фан», 1999. – Б.350.
4. Садриддин Салим Бухорий. Бухорога Бухоро келди. Шеърлар. – Тошкент: «Маънавият», 1999. – Б.44.
5. Муҳаммад Юсуф. Биз бахтли бўламиз. Шеърлар тўплами. – Тошкент: «Nihol», 2008. – Б.46.
6. Ҳожиева О. Паноҳим. (Шеърлар ва ҳикоялар). – Тошкент: «Шарқ», 1998. – Б.11.
7. Турдимов Ш. Халқ кўшиқларида рамз. – Тошкент: «Фан», 2020. – Б.20.
8. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – Б.314.
9. Усмон Азим. Фонус. Шеърлар тўплами. – Тошкент: «Sharq», 2010. – Б.45.

УЎК 811

ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИҚДА ЛИСОНИЙ ШАХС ТУШУНЧАСИ

М.Х.Рузиева, таянч докторант, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Мақола антропоцентрик тилишуносликнинг Марказий атамаларидан бирига бағишланган. Муаллиф тарихий ретроспектда "лингвистик шахс" атамасини талқин қилиши муаммосини ўрганади, тилишуносларнинг лингвистик шахс тушунчаси ва муаммоларига турли ёндашувларини таҳлил қилади, ушбу ҳодиса ва унинг таркибий қисмларини ўрганиши йўналишларини ўрганади; жорий атамадан фойдаланиши истиқболларини белгилайди.

Калит сўзлар: лингвистик шахс, тилишунослик, лингвистик шахс даражалари, лингвистик шахснинг таркибий қисмлари ва турлари, нутқ фаолияти, илмий парадигма.

Аннотация. Статья посвящена одному из центральных терминов антропоцентрической лингвистики. Автор рассматривает проблему толкования термина «языковая личность» в исторической ретроспективе, анализирует различные подходы

лингвистов к понятию и проблематике языковой личности, исследует направления в изучении данного феномена и входящие в него компоненты; намечает перспективы использования актуального терминологического обозначения.

Ключевые слова: языковая личность, лингвистика, уровни языковой личности, компоненты и типы языковой личности, речевая деятельность, научная парадигма.

Abstract. The article is devoted to one of the central terms of anthropocentric linguistics. The author examines the problem of interpretation of the term "linguistic personality" in historical retrospect, analyzes the various approaches of linguists to the concept and problems of linguistic personality, explores the directions in the study of this phenomenon and its components; outlines the prospects for the use of the current term.

Keywords: linguistic personality, linguistics, levels of linguistic personality, components and types of linguistic personality, speech activity, scientific paradigm.

Лисоний шахс тушунчасининг фаолияти тилшунослик фанининг терминологик аппарати билан чегараланмайди. Кўп сонли турли хил гуманитар фанлар бунга ўз ҳуқуқларини ҳақли равишда даъво қиладилар: бу атамани рус тили тарихи, психология, фалсафа, адабиётшунослик, лингводидактика ва бошқа фанлар бўйича тадқиқотларда топиш мумкин. "Лисоний шахс-бу тил ўрганишнинг барча жабҳаларини қамраб оладиган ва шу билан бирга инсонни ўрганадиган фанлар ўртасидаги чегараларни бузадиган ғоя" (Қараулов, 1987: 3). "Дастлаб, лисоний шахс тушунчаси психология ва социологияда шахс тушунчасидан "олинган" ва "шахс" атамасининг кенгайиши ва у томонидан белгиланган тушунча доирасининг торайиши билан шаклланади" (Воркачев, 1997: 33). Шахс тоифасига қизиқиш тилшуносликка турдош фанлар адабиётшунослик ва лингводидактикадан келиб чиққан бўлиб, бу ерда лисоний шахс тушунчасини талқин қилиш ўзига хос хусусиятларга эга (Виноградов: 1980). В.П.Нерознак лисоний шахс тушунчаси атрофида тўпланган лингвистик тадқиқотлар соҳасини "лингвистик персонология" ёки "лингвоперсонология" деб аташни таклиф қилган. (Нерознак, 1996: 113).

Гарчи "лисоний шахс" атамаси биринчи марта 1930 йилда В.В. Виноградов томонидан "Бадий наср тўғрисида" китобида ишлатилган бўлса-да, тилшуносликнинг ушбу соҳаси ўтган асрнинг 80-йилларида айниқса фаол ривожлана бошлади, чунки лисоний шахс категорияси ҳозирги пайтда белгиланган тилшуносликнинг янги, антропоцентрик босқичига яхши мос келади (қўшимча маълумот олиш учун: Қараулов, 1987: 21-23). Бугунги кунда лисоний шахсни ўрганишнинг турли назарий жиҳатларига бағишланган илмий мақолалар тўпламлари мунтазам равишда нашр этилмоқда. Лисоний шахс турларининг янги таснифлари таклиф этилипти. Ҳақиқий одамлар ва бадий персонажларнинг лисоний шахсларини, жамоавий ва индивидуал лисоний шахсларни таҳлил қилишнинг амалий натижалари элон қилинади. Шундай қилиб, Т. В. Кочеткованинг ишида элита нутқ маданиятининг ташувчиси сифатида фармаколог К. И. Бендернинг нутқи асосида ҳақиқий индивидуал тил шахсияти ўрганилади (Кочеткова: 1999). Г. В. Катулланинг тил шахсияти И. Е. Пшенинанинг ишида тадқиқот объекти вазифасини бажаради. (Пшенина: 2000). З.А.Кузневич ва И.В.Трещалина ишларидаги адабий қаҳрамонларнинг лисоний шахслари Э.Хемингуейнинг асарларидаги қаҳрамонларининг лисоний шахсларидир (Кузневич: 1999) и А.П. Чехова (Трещалина, 1998). Л.А.Қаракуц-Бородинанинг иши Владимир Набоков мисолида бадий матн муаллифининг лисоний шахсини тавсифлашга бағишланган (Қаракуц-Бородина: 2000). Жамоавий лисоний шахслар турли хил хусусиятлар асосида ажралиб туради. Гендер фарқлари нуқтаи назардан эркак ва аёл лисоний шахсияти кўриб чиқилган (Табурова, 1999), ёш мезонлари нуқтаи назардан эса, Титоренко ўспириннинг лисоний шахсияти ҳақида гапирган (Титоренко, 2003).

Ушбу атама тилшуносликдаги замонавий тушунчаси кўп жиҳатдан ушбу тоифани махсус назарий таркиб билан тўлдирган Ю.Н.Қарауловга боғлиқ. "Лисоний шахс" атамасининг ўзи ва унинг маъноси тилшуносликда аллақачон ўрнатилган бўлиб кўринади. "Рус тилининг энциклопедик луғати"да бу атама полисемантик (кўп маъноли) деб тушунилади:

Лисоний шахс: 1) матнларда маълум бир тилнинг тизим воситаларидан фойдаланиш нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, атрофдаги воқелик (дунё манзаралари) ҳақидаги тасаввурларини акс еттириш ва бу дунёда маълум мақсадларга эришиш учун тавсифланган у ёки бу тилнинг ҳар қандай *ташувчиси*.; 2) тил тизимининг тақдмотини матнларнинг функционал таҳлили билан боғлайдиган *шахснинг тил қобилиятини тавсифлашнинг мураккаб усулининг номи* (Караулов, 1997: 671). Келинг, ушбу таърифларни Ю.Н.Караулов томонидан берилган олдинги таъриф билан таққослайлик: Тил шахсияти-бу аклий, ахлоқий, ижтимоий ва бошқа таркибий қисмларни ўз ичига олган, аммо унинг тили, нутқи орқали синган *шахснинг тўлиқ вакили тури* (Караулов, 1987: 86).

Тақдим этилган таърифларнинг синтези бизнинг ишимизнинг ўзига хос хусусиятларига энг аниқ ва яқин бўлиб чиқади: *муайян воқелик ҳақидаги тасаввурни акс еттириш ва аниқ коммуникатив мақсадларга эришиш учун маълум бир тилнинг тизимли воситаларидан фойдаланиш нуқтаи назаридан она тилида сўзлашувчининг нутқини таҳлил қилишга асосланган шахсни тақдим этиш тури*. Тил шахсининг тузилиши масаласида деярли барча тадқиқотчилар Ю.Н.Караулов томонидан тақлиф қилинган тил шахсининг моделига у ёки бу тарзда мурожаат қилишади; у кўпинча турли хил лисоний шахсларни таҳлил қилиш учун асос сифатида ишлатилади, ўзгартирилади, таҳрирланади. Бу модел учта даражадан иборат: оғзаки-семантик (оғзаки-грамматик) ёки Лексикон, лингвистик-когнитив ёки тезаурус ва мотивацион ёки прагматикон. "Даражаларнинг ҳар бири ўзига хос бирликлар тўплами билан ажралиб туради, улар биргаликда тилни ўрганишда ишлатиладиган барча бирликларни қамраб олади ва уларни ушбу даражаларнинг ўзига хос хусусиятларига қараб қайта тақсимлайди" (Караулов, 1997: 672).

Лексиконга "шахс томонидан етарлича вакиллик матнларини яратишда фойдаланилган лексик ва грамматик воситалар фонди" киради. (Караулов, 1987: 87). Тил шахсини ўрганаётганда инсоннинг интеллектуал қобилиятларини Караулов биринчи ўринга қўяди. Шундай қилиб, она тилида сўзлашувчи учун тилни нормал даражада билишни назарда тутадиган энг паст, оғзаки-семантик даража нол деб тан олинади, гарчи бу лисоний шахснинг шаклланиши ва фаолияти учун зарур шартдир.

Когнитив даража "дунёнинг ўзига хос расмини тавсифлайди ва унинг тезаурусидида акс этади". Миллий маданият, урф-одатлар ва жамиятда қабул қилинган мафкура билан белгиланадиган маълум бир доминантнинг мавжудлиги тақозо қилади. Шундай қилиб, лисоний шахсни ўрганишнинг биринчи даражаси унинг ядровий таркибий қисмини билиш асосида унинг расмидаги ўзгарувчан қисмни танлашни ўз ичига олади.

Мотивацион даража "шахснинг коммуникатив ва фаолият эҳтиёжларини" қамраб олади, шахснинг "мотивлари, муносабатлари, мақсадлари, ниятлари нутқ хатти-ҳаракати ва унинг мазмуни билан ўзаро боғлиқдир (иерархиянинг камайиш тартибида келтирилган)" (ўша жойда: 88). "Бу ерда инвариант борлиқнинг маъноси, инсон ҳаётининг мақсади ва инсоннинг ҳоми сапиенс тури сифатидаги ғояси деб ҳисобланиши керак, ўзгарувчан қисм эса индивидуал мотивлар ва мақсадлар бўлади" (ўша жойда: 38). Бу интеллектуал (когнитив) нуқтаи назардан иккинчи муҳим даража.

Ю.Н.Карауловнинг сўзларига кўра, яъни унинг ижтимоий роллари, касбий, ёши, жинси ва бошқа хусусиятларининг йиғиндисидида лисоний шахсни *яхлит* тасвир сифатида, "шахснинг тўлиқ вакили" сифатида ўрганиш мумкин; у томонидан ишлаб чиқарилган матнларнинг бутун тўплами (оғзаки ва ёзма) материалида бу барча турдаги таркибий қисмларни ўз ичига олган энг тўлиқ тавсифдир бирликларнинг лисоний шахсияти, уларнинг таркибидаги ташкилот билан бирликда: иерархия, кесишма ва бошқалар. Бундай глобал кэнг қамровли тадқиқотлар фақат ёпиқ лисоний шахс учун, яъни тўлиқ нутққа эга бўлган шахс учун мумкин: "агар нутқ бошланган пайтдан бошлаб ўлимгача шахс томонидан ишлаб чиқарилган барча матнларни тузатиш учун шароит яратилса, тўлиқлик тубдан кафолатланиши мумкин". (Караулов, 1987: 85).

Таржимоннинг фаолиятининг назарий асосларини таҳлил қилишдан келиб чиқадиган лисоний шахсиятининг хусусиятларини умумлаштирамиз. Таржима маълум хусусиятларга эга. Таржима-бу воситачи орқали алоқадир. Бу жараёнда таржимоннинг роли жуда муҳим бўлишига ва у бир вақтнинг ўзида иккита кўринишда ҳаракат қилишига қарамай — қабул

килувчи ва жўнатувчи — таржима қилинган матн мазмунига ўзининг шахсий муносабати (воситачи сифатида) таржима маҳсулотида акс эттирилмаслиги керак. Аммо, аслида, таржима қилинган матн ҳеч қачон асл нусхага тенг келмайди. Таржима-бу талқин, фалсафа нуқтаи назаридан-акс эттириш; фаолият маҳсулоти ҳар доим яратувчининг шахсиятининг изига эга. Олинган хулосалар бизга тил шахсининг маҳсус турини — таржимоннинг *индивидуал* тил шахсига қарши бўлган таржимоннинг тил шахсини ажратиб кўрсатиш имконияти ҳақида гапиришга имкон беради. У таржимоннинг ҳар қандай лисоний шахсига хос бўлган асосдан ва маълум бир таржимоннинг ноёб таржима услубини ташкил етувчи индивидуал элементлардан иборат. Таржимоннинг типик лисоний шахсияти жамлаш хусусияти, мавҳумлик, эталонлик, шахсизлик каби хусусиятлар билан тавсифланади. "Мавҳумлик" шуни англатадики, таржимоннинг ўзига хос типдаги лисоний шахсияти, таржимоннинг индивидуал лисоний шахсидан фарқли ўлароқ, маълум бир мужассамлашда мавжуд эмас. Таржимоннинг ҳар қандай лисоний шахсига хос бўлган "жамлаш хусусияти" аввалги характеристикаси билан боғлиқ ва бу таржимоннинг жамоавий қиёфасини акс эттиришини кўрсатади. "Эталонлик" таржимоннинг типик лисоний шахсияти таржиманинг идеал, эталонга мос ёзувлар ҳолатини тавсифлашини кўрсатади. Охирги хусусият — "шахсизлик" - таржимоннинг ёзилган лисоний шахсининг таржимоннинг индивидуал лисоний шахсига қарама-қаршилигидан келиб чиқади, унда ҳар доим маълум бир шахснинг ўзига хослиги билан олдиндан белгилаб қўйилган индивидуал қатламлари мавжуд, яъни таржимон, ҳам психологик маънода, ҳам унинг ҳаётий тажрибаси нуқтаи назаридан. Таржиманинг ҳар бир аниқ актида ушбу мавҳум намунавий модел таржимоннинг ҳақиқий индивидуал лисоний шахси шаклида амалга оширилади, у ўзининг асосий, фундаментал хусусиятларида стандартга мос келади ва шу билан бирга ушбу таржимани яратишнинг ўзига хос шартлари ва таржимон вазифасини бажарган шахснинг ўзига хослиги туфайли ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Таржимон ўз хоҳиши билан ёки хохламагн равишда ҳар доим маълум бир таржима мактаби, адабий анъана ва ижтимоий тартиб доирасида ҳаракат қилади (чунки таржиманинг тегишли потенциал аудиторияси муаллиф асл нусхасини яратганидан фарқ қилиши мумкин). Ушбу шартларнинг комбинациясини *таржима ҳолати* деб атаймиз. Таржима ҳолатига қараб, таржима маҳсулотида қўйиладиган талаблар фарқланади; шу билан бирга, шунга ўхшаш маҳаллий хронологик шароитларда ишлаган таржимонлар учун (бу шартларни *хронотоп* деб атаймиз) бу талаблар бир-бирига мос келади. Натижада, турли хил хронотопларнинг таржимонлари учун хронотоп томонидан аниқланган лисоний шахсият қатлами ўзига хос хусусиятдир (индивидуал, маҳсус) ва иши ўхшаш шароитларда амалга оширилган таржимонлар учун одатий ҳолдир. Шундай қилиб, таржимоннинг лисоний шахсини ўрганишда мавҳумликнинг учта даражасини ажратиш мумкин: ҳар қандай таржимоннинг лисоний шахси - маълум бир вақтда ва жойда таржимоннинг лисоний шахси - таржимоннинг индивидуал лисоний шахси.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Виноградов, В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. / В.В.Виноградов. - М.: Наука, 1980. - 360 с
2. Воркачев, С.Г. Две ипостаси языковой личности в лингвистике / С.Г.Воркачев // Языковая личность: проблемы обозначения и понимания: Тез. докл. науч. конф. Волгоград, 5- 7 февр. 1997/ВГПУ. - Волгоград: Изд-во Волгогр. пед. ун-та «Перемена», 1997. - С. 33-34.
3. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н.Караулов. — М.: Наука, 1987.-261 с.
4. Караулов, Ю.Н. Языковая личность / Ю.Н.Караулов // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н.Караулов. — 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1997. - С. 671-672.
5. Кочеткова, Т.В. Языковая личность носителя элитарной речевой культуры: дисс. ... канд. филол. наук / Т.В. Кочеткова. - Саратов: Изд-во Сарат. гос. ун-та, 1999. - 532 с.
6. Кузнецов, З.А. Языковая личность в литературно-художественном дискурсе Эрнеста Хемингуэя: автореф. дисс. ... канд. филол. наук / З.А.Кузнецов. - Иркутск, 1999 // <http://dissertationl.narod.ru>
7. Нерознак, В.П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины / В.П.Нерознак // Язык. Поэтика. Перевод: Сб. науч. тр. Выпуск №426/МГЛУ. - Москва: 1996. - С. 112-116.
8. Пшенина, Т.Е. Дискурсивное описание языковой личности Катулла: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. / Т.Е.Пшенина. — Алматы, 2000. - 31 с.
9. Титоренко, М.Ю. Сленг как составляющая языковой личности подростка, автореф. дисс. ... канд. филол. наук /М.Ю.Титоренко, М.: 2003,-27 с.

10. Ruzieva M.Kh. The Translator's Linguistic Personality as a complex Communicative Phenomenon // So'z san'ati xalqaro jurnali – Toshkent, 2021, Volume 4, Issue 2. – B. 130-138.
11. Ruzieva M.Kh. Manifestation of language personality and communicative personality in the study of intercultural communication// European Scholar Journal (ESJ) – Испания, 2021, Volume 2, №4. – B. 100-105.
12. Ruzieva M.Kh. Dichotomy of Linguistic Personality and Language under the Influence of Socio-Communicative and Lingua - Cultural Factors // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture – Испания, 2021, Volume 2, Issue 10. – B. 131-135. Рузиева М.Х. Инсон лисоний тузилишининг клиник хусусиятлари// Scientific Progress – Тошкент, 2021, Volume 2, Issue 6. – B. 1090-1096.
13. Ruzieva M.Kh. The manifestation of the Linguistic thinking of the Translator in the Socio-communicative and Linguocultural // Scientific Progress – Tashkent, 2021, Volume 2, Issue 6. – B. 1103-1110.
14. Ruzieva M.Kh. The importance of the sociocommunicative aspect in the development of the translator's linguistic thinking // Образование и наука в XXI веке – Россия, том 2, №12 – B. 1407-1411.

УЎК: 821.51

Т.ҚАЙИПБЕРГЕНОВНИНГ “МУҒАЛЛИМГЕ РАХМЕТ” ПОВЕСТИ (БАДИЙ ОБРАЗ ЯРАТИШ, СЮЖЕТ ВА МАҲОРАТ)

Қ.Ж.Сарсенбаев, таянч докторант, Нукус Давлат Педагогика Институтини, Нукус

Аннотация. Мақолада ёзувчи Т.Қайипбергенонинг “Раҳмат, муаллим” қиссасини яратишдаги бадий маҳорати ҳақида сўз боради. Асар сюжети, образ яратишнинг афзалликлари атрофлича таҳлил қилинган. Илмий хулосалар берилди.

Калим сўзлар: Адабиёт, маҳорат, ёзувчи, повест, образ, адабиётшунос.

Аннотация. В статье говорится о художественном мастерстве писателя Т. Кайипбергена в создании новеллы «Спасибо, учитель». Подробно разобраны сюжет произведения, достоинства создания образа. Были даны научные выводы.

Ключевые слова: Литература, мастерство, писатель, повесть, образ, литературовед.

Abstract. The article talks about the artistic skill of the writer T. Kayipbergenov in creating the short story "Thank you, teacher". The plot of the work, the advantages of creating an image are analyzed in detail. Scientific conclusions were given.

Key words: Literature, skill, writer, story, image, literary critic.

Мустақиллик даврида бугунги қахрамон образини яратиш ва юксак инсонийлик, муҳаббат, меҳр-оқибат, ор-номус, одоб-ахлоқ, саховат каби фазилатларни барбод этиш, жумладан, миллий адабиётимизда бу образларни кенг жамоатчиликка тақдим этиш, айниқса эпик бадий асарларда. Адбий қахрамонлар ким? Улар қандай вазифани амалга оширилади? Ушбу илмий ишимизда Тўлепберген Қайипберген асарларига оид ана шундай саволларни атрофлича ўргандик. Адабий жараён доимо ривожланиб, ўзгариб турадиган ҳодисадир. Замон ва жамият ўзгариши миллий мафқуранинг, айниқса адабиётнинг ўзгаришига таъсир кўрсатмоқда. Адабий жараён жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ.

Ҳозирги адабий жараёнда Тўлепберген Қайипбергенонинг «Муғаллимге раҳмет» қиссаси инсонпарварлик ва тарбия, педагогик маҳорат масалаларини очиб берган характеристикаси билан ажралиб туради. Қорақалпоқ адабиётшунослигида инсон ва тарбия масалалари кўпгина ёзувчилар ижодида долзарб ҳисобланади. Бу муҳим муаммо қорақалпоқ адабиётшунослигида П.Нуржанов, А.Абдийев, Н.Орынбетова, Ж.Сағийдуллаева ва бошқа илмий тадқиқотлар томонидан ёритилган [1.2.3].

“Муғаллимге раҳмет” повестнинг сарлавҳаси ўқувчини ўзига тортади. Ўқувчини устознинг одамийлиги қизиқтиради. Шундай экан, ёзувчи ҳикоя атамасини тўғри танлаган десак, муболаға бўлмайди. Ёзувчи бадий асарида жамият ҳаётидаги, инсон тақдиридаги айрим муаммоларни юзага чиқаради. Бу муаммоларнинг сабаби уларнинг фикрларини этказишдир. Шу жумладан, ёзувчи асар ёзишнинг бутун жараёнида муайян нуқтаи назар ва тамойилларни олади. Уларни яратган тасвирларга ажратади. Демак, асар мазмуни мавзу, муаммо ва ғоядан иборат деган фикрга келамиз.

Повестта қишлоқ болалари инсонийликни, ҳалолликни, тўғри йўлни устозидан қандай ўрганишини кўрсатади. Халқнинг эскича тафаккури, қолаверса, қишлоқ аҳлининг муаллимни

нотўғри тушуниши ва ўқитувчини ёмон санаб, фарзандларини ундан яширганлиги маҳорат тасвирланган.

Усы ўақытта мен бурынғыдан да бетер қысылдым. “Апам атымды айтса, оның қыдырып кетти, дегенине муғаллим инанбайды. Сабап кетсе де, бүйтип жасырынбаўым керек екен. Ағам менен апам теңнен өтирикши болды-аў”, деп қыйналдым. Сөйтип жатып, сәл қозғалдымба деймен, үстимдеги бир көрпе аришаға сүенип отырған ақсақалдың үстине жалп ете қалды.

Оған билдирмеў ушын аяқларымды әстен ғана баўырыма тартып едим, үстимдеги көрпе-төсеклердің барлығы қулап, тасырайып көриндим. Бул бәринен де жаман болды. Жата береримди де, түргеип қонақлар менен сәлемлесіўди де билмедим. Апам менен ағам астыңғы еринлерин тислеп алған шығар деймен. Бир-бирине адырайыса қарасты. Апамның уршығы үзилип, ағамның шөккиши маңлайына тийип кетти[4.13].

Асарда таълим-таърбия билан бирга қишлоқ ҳаёти ва табияти маҳорат билан тасвирланади. Филология фанлари доктори П.Нурджоновнинг қуйидаги фикри асарнинг юксак баҳосини тасдиқлайди. Шинаккам ижодида асрдан асрга ҳалоллик, инсонийлик ва виждон тасвирланган. Ҳозирги жараёнда табиатни асраш масаласини виждон масаласидан ажратиб бўлмайди. Демак, энди одамлар ўз виждонига кўра иш туца, аввало ўзини ва ҳаётимизнинг асоси бўлган она табиатни асраши мумкин. Қорақалпоқ насрида табиатни муҳофаза қилиш мавзусини кўтарган биринчи асар Т.Қайипбергеновнинг “Көздің қарашығы” романидир.

Мана, шу масала ёзувчининг «Муғаллимге раҳмет» повестини шетлаб ўтмаган.

Жўерилери де айта қалғандай. Шиңгириктери мениң балтырымнан кем емес. Ҳазир бәри де балық көз болып киятыр. Баслары да дорбадай. Қайсы бирин айтайын, аўылдың адамларында дақыл көп. Тары, мәш, гүнжи қай жерде болса, сол жерде адам бойы. Пахта атызларыда енапаттай. Бирақ еле олар толық ниспей атыр. Гөректери тўймедей болып, аўзын ашайын-ашайын деп тур. Базда гөректерин қолыма услап көрип: “ашыўланған адамның аўзындай тобарсып турасаң да, бирден күлип жибересең-аў” деймен[4.4].

Асарда ёзувчи қишлоқни Турдимуротнинг тилида тасвирлайди. Қишлоқ «Дўнгелек кўл» деб аталади ва болакай бу жойнинг табиатини иштиёқ билан тасвирлайди. Боланинг ҳар бир сўзини ўқиш, қишлоқда сайр қилишдек инсонга завқ бағишлайди.

Асар повест жанрида ёзилган. Демак, бу асарда воқеалар бир қаҳрамон атрофида содир бўлади ва бу қаҳрамон характерини оширади. Асар марказида Турдимурот образи жойлашган. У оддий қишлоқ боласи. Турдимурот образи ёрдамида қишлоққа биринчи бўлиб келган ўқитувчи Менглимурот образи кенг ёритилган. Менглимурот ўз ишига фидойи, фарзанд тарбиясида қанча қийинчиликларни кўрмасин, чекинмай ишини давом эттиради. Бу йўлда унга ҳамроҳ одамлар ҳам, душманлар ҳам душ келади. Ёзувчи ўз асарида ана шундай инсонлар образини ёритишга ҳаракат қилган.

Асардаги Менглимурот ва Турдимурот образлари ижобийдир. Шунинг учун ҳам улар қишлоқда болаларга таълим-тарбия бериш, янги мустақил авлодни вояга етказиш йўлида астойдил меҳнат қилмоқда. У эски ғояни боланинг онгидан олиб ташлайди ва янги ривожланиш ғоясини илгари суради. Асар давомида Турдимурот устози билан бир қаторда ишлайди ва ижобий натижага эришади.

Сәрсенбай кеселхана да қалай емленгенин, докторлардың қалай етип пәрмана болғанлығын демде-ақ жымылдап сөйлеп берди. Оннан соң «муғаллим урады» деген пикирдің надурис екенлигин кеселханада жатырғанда еситкенин де айтты.

-Оқыўға барасаң ба? – деп сорады Меңлимурат аға.

-Аўа бараман, - деп жуўап бергени де сол, Дүйсен молла үйинен жуўырып шықты.

-Үйге кир, Сәрсенбай!

Сәрсенбай арамыздан суўырылып, үйине кирип кетти[4.14].

Бундан кўриниб турибдики, бир кишининг меҳнати билан ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Бунинг учун ҳамма биргаликда ҳаракат қилиши керак. Халқимиз “Ёлғиз отнинг чанги чиқмас”, деб бекорга айтмаган.

Бу ишларда ўқитувчи Менглимуротга, қишлоқ боласи Турдимурат астойидил ёрдам беради. Иккаласи бирлашиб қишлоқ ҳаёти ва таълим-таърибиядаги муамоларни ешишга ҳаракат қилади.

Ёзувчи Дуйсен мулла қиёфасини, унинг ҳаракатларини нутқ тилида маҳорат билан тасвирлайди. У ўзининг ифлос ишлари билан китобхоннинг ғзабини келтиради. Омбордаги халқ мулкининг нопок ўғирланиши, болалар онгига ўқитувчи ёмон, агар келса ҳаммангни калтаклап, чўчка гўштини ейишга ўргатади деб ўқитувчини тасвирлаши содда қишлоқ аҳолисининг юрагига қаттиқ баҳима солади.

- Жақинда муғаллим келеди. Ол сизлерди орысша оқытып, шошқаның гөшин жөүди үйретеди. Егер биринши келгенинде айтқанына көнбесең, сабайды, - дейтуғын еди.

Бизлердиң ҳаммемиз де шошқаның гөшин, еки бастан жеп көргенимиз жоқ. Ата-аналарымыз болса шошқаның гөшин қазанга саңламақ түе, атын айтсаң зир етип, төбе шашлары тик турады. Хәттеки, қаўынга келген падалыларды да атпайтуғынын қәйтерсең! Гейде өжетирек бир киси ата қойса да, жоламай тек ийтлерди гана жибереди[4.]

Бадий асарда домла ҳақида ёмон гап тарқатиб халқнинг юрагига баҳима солган мулла, унинг ўғли Сарсенбайнинг тарбиясининг отаси томонидан салбий ҳаракатлар қилиши, ўғирликка бошлаши тасвирланади.

Быйыл да секерпарасы сасып, ийт жеп атыр, деген галаўыт түсти. Соган “әне барайық, мине барайық” деп жүргенде Сәрсенбайдың қарабасы бизлерге қарамай барган екен. Ай қараңғы болган соң, ағасының узын қара беишпентин сыртынан кийип алган. Түн ишинде торлы қаўын емес сыйпалап билиўге, гарбыз болса екен дизеге қысып көриўге, пискен секерпараны ийскемей таба алама? Хәр қайсысын бир ийскеп, сарысын излеп жүргенде Есемурат гарры шанышқысы менен Сәрсенбайды балықтай етип, шаныш (5-бет) алыпты. Есемурат гарры оны ийт шығар деп ойлаган болса керек. “Ўай-ўайлаган” даўысынан кейин гана билипти. Қайдан билсин, күнде сарғайган қаўынларын ийт жей берген соң қолына шанышқы алып алган гой![4.6]

Муаммо - жамиятнинг янги муҳим ҳаётий тарихи, бундай ягона одамнинг тақдири билан боғлиқ муаммолар. Муаммо ҳар бир давр адабиётининг ёки алоҳида асарнинг тарихий-ижтимоий шароитга асосланган муҳим масаласидир.

Тадқиқотчи Н.Зиядуллаева «Ўзбек адабиётшунослигида ёзувчи биографиясини ўрганиш масаласи (А. Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди асосида)» (Тошкент, 2000) мавзусидаги номзодлик диссертациясида Абдулла Қаҳҳор ижодий лабораториясининг ўзига хос хусусиятларидан бири сифатида унинг айрим бадий асарлари ичида воқеаларнинг ўтиш ва ривожланиши, характерларнинг ўхшашлиги ва ривожланишини кўрсатади. Бунда муаллиф ёзувчининг «Ташвиш» асаридаги ғояларнинг ривожи «Тобуттан овоз» пьесаси билан боғлиқлигини ҳисобга олсак узоқ вақт давомида ва жуда кўп иш қилинганлигини айтади «Хар икки драманинг бош қаҳрамони Сухсуровдир., «Тобуттан овоз» драмасынинг марказида «Ташвиш» пьесаси туради. Шунинг учун «Ташвиш» асарининг давомидек сезилади [5.18] деб ёзади.

Ҳулоса қилар эканмиз, ёзувчи Т.Қайыпбергеновнинг ёзувчилик қобилиятига тасанно деймиз. Яратилган образларнинг барчаси инсон онгининг ривожига кенг ҳисса қўшади. Ёзувчининг биз таҳлил қилган повестидаги Менглимурот образининг яратилишининг ўзи бизга ёзувчи дунёқарашининг кенг ва маҳоратининг ўткир эканлигидан дарак берди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Өбдиев А. Қарақалпақ әдебиятында фантастика жанрының пайда болыўы хәм қәлиплесиўи. Канд. дисс. - Нөкис, 1995;
2. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. - Нөкис, «Билим», 1993;
3. Орынбетова Н. Қарақалпақ романында характер жаратыў мәселеси (80-жыллар). Канд. дисс. - Нөкис, 2001;
4. Сағыйдуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стиллик изленислер (1980-жыллар повестьлери мысалында). Канд. дисс. Нөкис, 2010.
5. Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида ижодкор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди асосида).: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: 2000

УМАР ХАЙЁМ РУБОИЁТИ ТАРЖИМАЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.С.Султанова, ўқитувчи, Ўзбекистон-Финляндия педагогика институти, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақолада форс-тожик шеърятининг машҳур намоёниси Умар Хайём рубоийлари таржимаси, уларнинг асл нусхаси, таржима вариантлари муқоисаси ибтидодан то бугунги давргача шарқиуносликда қай даражада тадқиқ этилганлиги ҳақида сўз юритилиб, шоир рубоийлари таржимонларининг хизматлари мисоллар асосида кўрсатилган. Бу йўналиш орқали тадқиқотчилар томонидан амалга оширилган Хайём шеърятининг рус таржималари муҳокамаси, таржимонларнинг касбий маҳорати, Хайём рубоийларининг асл нусхалари ва рус тилидаги таржима нусхалари орасидаги баъзи баҳсли масалалар атрофлича ўрганилган.

Калит сўзлар: Умар Хайём, шеърят, бадиият, асл рубоийлар, таржима масалалари, рус шарқиунослари.

Аннотация. В данной статье рассматривается перевод известного представителя персидско-таджикской поэзии рубайатов Умара Хайяма, их оригинальная копия, сравнение вариантов перевода, рассматривается, насколько исследован в востоковедении от начала до наших дней, а также на примерах показаны услуги переводчиков рубайатов поэта. В этом направлении подробно изучалось обсуждение исследователями русских переводов поэзии Хайяма, профессиональное мастерство переводчиков, некоторые спорные вопросы между оригинальными копиями рубрик Хайяма и русскими переводами.

Ключевые слова: Омар Хайям, поэзия, искусство, оригинальные рубаи, проблемы перевода, русские востоковеды.

Abstract. This article discusses the translation of Umar Khayyam, a well-known representative of the Persian-Tajik rubaiyat poetry, their original copy, a comparison of translation options, considers how researched in Oriental studies from the beginning to the present day, and also shows the services of translators of the poet's rubaiyat with examples. In this direction, the discussion of the Russian translations of Khayyam's poetry by researchers, the professional skills of translators, some controversial issues between the original copies of Khayyam's rubrics and the Russian translations were studied in detail.

Keywords: Omar Khayyam, poetry, art, original rubai, translation issues, Russian orientalists

Умар Хайём рубоийларининг илк маротаба рус тилида таржима қилинишига бугун юз йилдан ошди ва бу жараён ҳалигача давом этмоқда. Василий Лвович Величко бу жараённинг илк қатнашчиларидан бўлиб, 1891 йилда Хайём рубоийлари таржималарини “Вестник Европа” журналида нашр қилган эди. Величко таржималари ҳақида баъзи тадқиқотчилар жумладан, А.Е.Кримский, З.Н.Ворожейкина, А.Ш.Шахвердов ва бошқалар ўз фикрларини баён этганлар.

Бу олимлар тадқиқотларидан маълум бўладики, Величко рус таржимонлик муҳитида биринчи таржимонлардан ҳисобланиб, Хайём рубоийларидан эллик эккитасини таржима қилган ва бу орқали “рус ўқувчиларини Умар Хайём ижодиёти билан таништирган” [2, 43]. Бу таржимоннинг мақсади шоир рубоийларини асл ҳолатига таржима қилиш эмас балки, уларни мазмун жиҳатдан рус тилига ифода этиш бўлган ҳатто, унинг таржималари шаклий жиҳатдан турлича бўлиб, 5 мисрадан 16 мисрагача етган. Таржимон ўз таржималарида рубоийларнинг вазн ва қофия хусусиятларига ҳам эътибор қаратмаган ва уларни сақлаш талабларига риоя қилмаган.

Величко замонидан то бугунгача Хайём рубоийтини кўплаб таржимонлар жумладан, П.Порфиоров, К.М.Мазурин бо номи мустаори К.Герра, А.Н. Данилевский-Александров, К.Б.Балмонт, А.Е.Кримский, И.Тхоржевский, А.Е.Грузинский, Л.С.Некора, С.Кашеваров, О.Румер, А.В.Старостин, В.Державин, Г.Семёнов, А.Кушнер, С.Липкин, И.Селвинский, Н.Леонтев, Д.Седих, И.Алиев, Г.Плисетский, И.Голубев ва бошқалар рус тилига таржима қилганлар.

Ўрганишлардан маълумки, агар бир таржимон рубойларни асл нусхадан эркин таржима қилган бўлса, бошқа таржимон бу ишни сўзмасўз таржима тарзи асосида амалга оширган. Яна бошқа бир ҳолат ҳам кўзга ташланади: Хайём рубойларининг баъзилари фақат бир марта таржима қилинган, бошқа бир қисми беш-олти мартадан то ўттиз мартагача таржима қилинган. Бу таржималарнинг ҳаммаси ҳам бугунгача тадқиқ этилмаган бўлса ҳам, уларнинг маълум бир қисми ўрганилган.

Амалга оширилган таржималар ва уларнинг тадқиқ этилиши баъзи масалаларни ўртага ташлайдики, улар қуйидагича: а) таржима қилиш учун рубойнинг асл нусхасини танлаш; б) шоир фалсафий қарашларини ифодалай олиш учун таржимон фикрий салоҳиятининг юқорилиги; в) Хайём рубойларида тарихий ва мифалогик номлар, образ ва бадий тасвирларни таржимада сақлаш.

Йиллар давомида Хайём рубойларининг рус тилидаги таржималари шарқшунослар эътиборини ўзига қаратиб, улар томонидан таржималар атрофлича тадқиқ этилган. Бу таржималар П.Н.Лозеев, З.Н.Ворожейкина, А.Ш.Шахвердов, А.А.Саидзода, А.Шамухамедов, А.Малкина, А.Розенфелд, Р.Ҳошим, Л.Шералӣ, В.Капранов, Ю.Оленев ва бошқа тадқиқотчилар томонидан турли даврларда ўрганилиб, уларнинг ютуқ ва камчиликлари кўрсатилган.

Хайём рубойлари таржималарига такризлар ёзган аксарият муаллифлар шоир рубойларининг асл нусхалари камлиги, қўлга киритилган нусхалар ишончли эмаслиги каби муаммолар ҳақида сўз юритганлар. Бу масала бир қатор адабиётшунослар жумладан, З.Н.Ворожейкина, А.Ш.Шахвердов, П.Н.Лозеев ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган. Назаримизда бу масалага бағишланган З.Н.Ворожейкина ва А.Ш.Шахвердовларнинг “Умар Хайём рус тилида таржима қилинган шеърларда” (“Омар Хайям в русской переводной поэзии”) [3] номли мақоласида, А.Шамухамедовнинг “Хайём рубоётининг русча таржималари ҳақидаги мушоҳадалар” (“Наблюдения над русскими переводами рубаи Омар Хайяма”) [11] номли мақоласида, И.Линдернинг “Хайём мисралари орқасида” (“За строкой Хайяма”) [4] номли мақоласида, Ю.Оленевнинг “Умар Хайём асл ва таржима нусхада” (“Омар Хайям в подлиннике и в переводах”) [7] номли мақоласида, Р. Ҳашим ва В. Капрановларнинг “Билиш касби” (“Ремесло познания”) [12] номли мақоласида, Л. Шералининг “Передавая чашу...” [6] номли мақоласида, А.Розенфелднинг “Умар Хайём рубоётининг янги нашри” (“Новое издание рубаи Омара Хайяма”) [10] номли мақоласида, И.Бароновнинг “Ҳакимлар пири” (“Пир мудрецов”) [7] номли мақоласида, У.Назирнинг “Балмонт – Хайём таржимони” (“Балмонт- переводчик Хайяма”) [5] номли мақоласида маълум даражада ёритилган. Мазкур тадқиқотчилар ўз изланишларида рус таржимонлик мактаби принципларини ошкор этиб, уни “асосий манбага нисбатан эҳтиёткорлик муносабати”га тобеъ деб биладилар ҳамда таржиманинг бу хили “маънони қурбон қилиб, сўз ўйинига эътибор бериш ва асар руҳиятини бузиш иллатидан йироқда” деб таъкидлайдилар [3, 117].

Амалга оширилган таржималар шундан далолат берадики, ҳар бир таржимон Хайём шеърятидан унинг ижодий шахсиятига хос жиҳатларни топиб, асл рубойлардаги тасвир воситалари, шакл, услуб ва улардаги ички мазмунни таржимада сақлашга ҳаракат қилган. З.Н.Ворожейкина таъкидлаганидек Фитсчералднинг фикрларини тан олмасдан ҳеч илож йўқ ва у қуйидагича айтган эди: “Хайёмнинг ҳар бир рубойи кичик бир дostonдир. Хайём рубойнинг шаклини ялтироқ қимматли тош каби эҳтиёт қилиб, унинг ички қонунларини тасдиқлади ва бу соҳада унга етадиган шахс йўқ” [3, 152].

Дарҳақиқат, ҳар бир рубой нафақат “кичик dostonдир” балки, “инсон кечинмалари таржимонидир”. Унда инсон зехнидаги моддий ва маънавий олам турли ранглари билан ўз аксини топган” [12, 250].

З.Н.Ворожейкина ва А.Ш.Шахвердовлар юқорида тилга олинган мақолаларида Умар Хайём рубойларининг рус тилидаги таржималари ҳақида сўз юритиб, бу жараённинг мусбат ва манфий томонлари, таржимонларнинг ютуқ ва камчиликларини кўрсатиб, бу таржималарни ўтган асрнинг саксонинчи йилларигача “Россияда Умар Хайём шеърятини олами билан танишишнинг илк қадамлари” сифатида кўрсатган эди [3, 44]. Бу мақола фақат Хайём

рубойилари таржималарининг тадқиқига бағишланмаган балки, таржима тарихи, унинг хусусиятлари ҳамда Хайёмнинг рус адабиёти ва адабий муҳитига кириши тарихи ҳақида ҳам маълумот беради.

Бу мақолада Хайёмнинг биринчи кашфиётчилари қаторида П.Порфиоров ҳам ёд олинган ва бу таржимон 1894 йилда “Хайёмнинг иккита рубойини рус тилига таржима қилиб “Северный вестник” журналида нашр этган”. Бу таржималарнинг ҳар бири ҳажм жиҳатдан олти-саккиз мисрадан иборат бўлиб, “уларнинг қофиялари рус шеърини қонунлари асосида тузилган”. З.Н.Ворожейкина ва А.Ш.Шахвердов хулоса қилганларки, “таржималар маъно жиҳатдан теран бўлиб, жонли садо беради” [3, 44] ва П.Порфиоров томонидан таржима қилинган икки рубойни таҳлил ва тадқиқ этадилар. Қуйидаги рубой улардан бири ҳисобланади:

Где прежде замок высился надменно
До самых облаков,
Куда в чертоги шли цари смиренно
С покорностью рабов,
Я видел: горлица, нахохлившись, сидела
И, нарушая сон,
Кричала, словно вымолвить хотела:
Где он? Где он?

Бу рубойининг асл нусхасини Мирзо Муллоаҳмад “Умари Хайём. Рубойёт” номли китобида келтирадики, у қуйидагича:

Он қаср, ки бар чарх ҳамезад паҳлу,
Бар дарғаҳи ў шаҳон ниҳодандӣ рӯ.
Дидем, ки бар кунгурааш фохтае
Биншаста ҳамегуфт: “Ку-ку-ку-ку?!”

Асл нусха ва таржима матни муқоясасидан маълум бўладики, таржима эҳтимол, оҳанг жиҳатдан яхши аммо, маъно ва шакл нуқтаи назаридан у даражада теран эмас. Таржимада биз Хайёмнинг табиий тасвирлари ва ҳиссиётини учратмаймиз билки, унинг ўрнини воқелик тафсилоти эгаллаганки, бу Хайём услубига хос эмас. Афсуски, мазкур мақолада юқоридаги таржиманинг мундарижавий ва шаклий нуқсонлари кўрсатилмаган.

Хайёмнинг мақсади киноя ва мажоздан иборат ва у сўзлардаги ифодаларни асл маънода ишлатмайди (Он қаср, ки ба чарх ҳамезад паҳлу, Бар дарғаҳи ў шаҳон ниҳодандӣ рӯ). Хайёмнинг мазкур мисраларидаги асл мақсади унинг рус тилидаги таржимасидан тушиб қолган, унинг ҳиссиёти таржимада кўринмайди. Рубойидаги қушнинг “ку-ку-ку-ку” оҳангидаги садоси унинг сўзлаш тили ҳисобланиб, шоир ундан маъно илғаб олган ва бу маъно таржимон учун мавҳумлигича қолган.

Кейинроқ 1901 йилда “Кавказский вестник” номли журналда “С. Уманец” имзоси билан Хайёмнинг ўнучта рубойи тўрт мисрадан тортиб йигирма тўрт мисрагача бўлган ҳажмда нашр этилган. Бошқа ўнтўрт рубойданки, уларни Т.Лебединский “Семя” журналида нашр қилган, бештаси шеърӣ ва қолган қисми насрий шаклда рус тилида ўгирилган.

Хайём рубойиёти илк маротаба китоб шаклида “Наврўзнома мисралари” (“Строфы Нирузама”) номи билан шоир ва мусиқашунос К.М.Мазурин томонидан ва К.Герра имзоси билан нашр этилган. К.Герра китоб муаллифи ҳақида қисқача маълумот келтириб, 168 қатордан 98-тасини сўзмасўз таржима шаклида келтиради. З.Н.Ворожейкина ва А.Ш.Шахвердовларнинг таъкидлашларича бу ҳолат “хайёмий мавзуда шеърӣ парчалар” бўлиб, “Хайём рубойилари таржималарининг китоб шаклидаги биринчи нашри сифатида кутиб олинган. Гарчи, бу китобда шоир номи зикр этилмаган бўлса ҳам, йигирманчи аср бошидаги муҳим воқелик деб” тан олинган. [3, 46]. Бу китобни рус тадқиқотчилари “адабий тўплам” деб ном қўйганларки, бу аслида Мазуриннинг (Гера) шеърӣ тўпламидан иборат. Бу сохтакорлик ишнинг икки ёмон томони бор эди: биринчидан шуки, бу шеърӣ тўпламининг асл эгаси ўқувчилар учун номаълум бўлиб қолган иккинчидан, бу шеърӣ парчалар шоир ҳақида ёзилган бўлиб, уларда Хайём шахсияти ва унинг ижодий маҳорати тавсифланган.

Бу адабиётшунослар тадқиқотидан маълум бўладики, рус ўқувчилари фақат 1910-1916 йилларга келиб Хайём рубойлари таржималари билан тўлиқ равишда танишиш имконини қўлга киритадики, бу хайёмий оҳангда А.Н.Данилевский-Александров томонидан шеърӣй порчалар шаклида амалга оширилган. Бу таржимон Хайём рубойиети асосида урта кўшиқ ёзадики, уларнинг ҳар бири рубойиёт мазмунини асосида қуйилган. Бу кўшиқларни таржимон “Жаннат ва май” (“Рай и вино”), “Қисмат” (“Қисмет”) ва “Аллоҳ иродаси” (“Воля бога”) номлаб, уни “Кўшиқлар дунёси” номи китобида “Рубойиётдан яъни, Умар Хайёмдан парчалар” сарлавҳаси остида нашр этади [3, 46].

Бу ва бу каби бошқа кўплаб сохта таржималарни Хайём шеърӣятига мансуб деб билиш хато. Шунга ўхшаш таржималарни баъзи рус тадқиқотчилари “аслий форс-тожикча нусхага яқин” деб баҳолайдилар ҳамда қуйидаги порчаларни келтирадиларки, Хайёмга ҳеч бир боғлиқлик жиҳати кўзга кўринмайди.

Всё, что существует, это след лишь
Воли всемогущей грозного Алла,
И в течение жизни, и в людских деяньях
Нет свободной воли, нет добра и зла.
На скрижалях мира пишет он судьбою,
И судьба для жизни лишь дает закон.
Все усилья наши-это возмущенья
И сметенья духа и бессильный стон.
Беспредельно море с мрачной глубиною,
Но он ведь меньше всех пролитых слез,
Ад-лишь искра только муки бесполезной
Страждущего духа на руинах грез.
Если же есть средь прозы проблеск утешенья,
Если сердце чует светлый рай порой,
То судьба дарит нам, по веленью бога,
Это рай цветистый только лишь с мечтой [3, 46].

З.Н.Ворожейкина ва А.Ш.Шахвердовлар А.Н.Данилевский-Александровнинг бу шеърӣй парчасини бирор далилсиз “аслий форс-тожикча нусхага алоқадор” деб кўрсатганларки, бу ҳақиқатдан йироқ [3, 46]. К.Д.Балмонт (1910), В.А.Мазуркевич (1913), И.П.Умов (1916) томонидан кейинроқ нашр этилган рубойлар ва умуман, 891 йилдан то 1916 йилгача нашр этилган барча рубойларни тадқиқотчилар “озод таржималар” деб ном қўйганларки, уларда “аслий бадийлик” йўқ эди [3, 48].

Кейинчалик, 1917-1934 йиллар оралиғида фақат иккита Хайём рубойиети таржималари юзага келдики, улардан бири И.Тхоржевский қаламига мансуб. Бу таржима ҳақида З.Н.Ворожейкина ва А.Ш.Шахвердовларнинг хулосалари қуйидагича:

“И.Тхоржевский биринчи таржимонлардан эди ва у Хайём шеърӣятидаги хушоҳанглик, турли шоирона ғоялар, ўткиртиллилик ва таъсир этувчи ҳиссиётларни рус шеърӣятига киритди”. Тадқиқотчиларнинг “Ловушки, ямы на моем пути...” мисраси билан бошланадиган рубой таржимаси ҳақида қуйидагича: “Гарчи таржимоннинг асл нусхадан йироқлашганлиги кўзга ташлансада, рубойидаги руҳият ва маъно ишончли тарзда ифода этилган” [3, 49]. Аммо тадқиқотчилар рубойининг асл нусхаси билан унинг таржимасини қиёслаганда улардаги шаклий фарқ ва матннинг саҳиҳ эмаслигини аниқлайдилар

Бу мақолада А.Е.Грузинский таржималарига юқори баҳо берилиб, бу таржималарнинг оригиналлиги таъкидланганки, бу воқеликдан йироқда. Бу даъвонинг исботи сифатида асл ва унинг таржима нусхасини келтирамиз.

1. Асл нусха:

Абр омаду боз бар сари сабза гирист,
Бе бодаи арғувон намебояд зист.
Ин сабза, ки имрӯз тамошоғаҳи мост,
То сабзаи хоки мо тамошоғаҳи кист? [9, 183]

2. А.Е.Грузинский таржимаси:

Вновь плачет облако на бархат луга...

Трава нас веселит, но-боже мой!-

Кто та зелень усладит собой,

Что вырастет из нас?-Вина, подруга! [3, 50]

Бу қисқа муқоиса кўрсатадики, Хайём рубоийининг мазмун ва бадиияти таржимада кўринмайди. Мисраларнинг қисқалиги Хайём шеъридаги мажозий маъноларнинг йўқолишига сабаб бўлган.

Шундай қилиб, Хайём рубоийетининг қирқдан ортиқ таржимонлари орасидан тадқиқотчилар фақат А.В.Старостин, В.Державин, Г.Плисетский, Г.С.Семенов, Н.Стижков, И.Алиев, С.Бону ва К.Арсенев, Д.Е.Седих, И.Селвинский, К.Чайкин каби ижодкорларнинг таржималарини “бошқалардан яхши ва диққатга сазовор”(46, 52) таржималар деб баҳолаганлар. Агар эътибор берсак, бугунгача Хайёмнинг етти юздан ортиқ рубоийлари рус тилига таржима қилиниб, уларнинг умумий ҳажми тўрт мингдан зиёд. Тасаввур қилиш қийин эмаски, бу таржималар гоҳида қанчалик “бир-бирига ўхшаш” ва баъзида “қанчалик муштаракликдан йироқ кетган”. Гарчи бу ҳолат ўзаро яқин аслий нусхалардан таржима қилинган бўлса ҳам. Зеро, таржимонлар бир-бирига яқин аслий нусхалардан бу таржималарни амалга оширганлар.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Баронов, И. Пир мудрецов / И. Баронов // Памир, 1992. – 1. – С. 157 – 159.
2. Вопросы художественного перевода / Москва: Советский писатель, 1955. – С. 259 – 309.
3. Ворожейкина, З. Н. К вопросу о «странствующих» четверостишиях / З. Н. Ворожейкина // Писменные памятники и проблемы. – Москва, 1977. – С. 149 – 155.
4. Линдер, И. За строкой Омара Хайяма / И. Линдер // Вопросы литературы. – 1978 – М 9. – С. 254 – 259.
5. Назиров, У. Балмонт – переводчик Хайяма / У. Назиров // Памир. – 19992. – М 6. – С. 167 – 171.
6. Огнев, В. У карты советской поэзии (заметки о переводах) / В. Огнев // Мастерство перевода. – Москва: Советский писатель, 1968. – С. 283 – 306.
7. Оленев, Ю. Омар Хайям в подлиннике и в переводах / Ю. Оленев // Дружба народов, - 1981. – М 7. – С. 263 – 265.
8. Розенфелд, А. Новое издание рубаи Омара Хайяма / А. Розенфелд // Вопросы литературы. – 1987. – М 6. – С. 232 – 239.
9. Хайём, У. Рубоийёт. Зери назари М. Занд ва А. Мирзоев / Умари Хайём. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. -206 с.
10. Хашим, Р., Капранов, В. Ремесло познания / Р. Хашим, В. Капранов // Памир. – 1972. – М 6. – С. 82 – 84.
11. Шамухамедов, А. Наблюдения над русскими переводами рубаи Омара Хайяма / А. Шамухамедов // Звезда Востока. – 1975. – М 7. – С.116-120.
12. Шафъии Кадканӣ, Муҳаммадризо. Сувари ҳаёл дар шеъри форсӣ / Муҳаммадризо Шафъии Кадканӣ. - Техрон: Огоҳ, 1366. – 256 с.

УДК:811.133.1:811.512.133

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ АГИОГРАФИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Н.Б.Тухтасинова, старший преподаватель, Национальный университет Узбекистана, Ташкент

Annotasiya. Bu maqola agiografik asarlarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, unda butun dunyo olimlarining ilmiy qarashlari va bu boradagi izlanishlariga e'tibor qaratilgan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, xorijiy olimlar agiografik asarlar, ularning tili, uslubi, adabiy va dialektal variantlari, lingvistik va lingvistik bo'lmagan omillar, tarixiy va etimologik asoslar bo'yicha juda ko'p izlanishlar olib borishdi. Avliyolar, payg'ambarlar, pirlar, ularning hayoti va faoliyati ham o'rganilgan. O'zbek tilshunosligida agiografik asarlarni o'rganish bo'yicha katta monografik va tadqiqot ishlari mavjud bo'lishiga qaramay, fan talabi bo'lgan o'zbek tarjimashunosligida birinchi qadamlarni qayd etish lozim.

Kalit so'zlar: agiografiya, agiologiya, onomastika, ekklezionim, sakral onomastika, agiotoponim, eortonim, ikonim, teonim, islom agiografiyasi.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению агиографических произведений, в которой основное внимание уделяется научным взглядам и исследованиям ученых всего мира в этой области. Исследование показало, что зарубежными учеными сделано много исследований в области агиографических произведений, их языка, стиля, литературных и диалектных вариантов, лингвистических и неязыковых факторов, исторических и этимологических основ. Также было исследованы учения святых, пророков, пиров, их жизнь и деятельность. Несмотря на наличие крупных монографических и исследовательских работ по изучению агиографических произведений в узбекском языкознании, нужно отметить первые шаги сделанные в узбекском переводоведении, которые являются требованием науки.

Ключевые слова: агиография, агиология, ономастика, эkkлeзионим, сакральная ономастика, агиотопоним, эортоним, иконим, теоним, исламская агиография.

Abstract. This article is devoted to the study of hagiographic works, which focuses on the scientific views and research of scientists around the world in this area. The study showed that foreign scientists have done a lot of research in the field of hagiographic works, their language, style, literary and dialectal variants, linguistic and non-linguistic factors, historical and etymological foundations. The teachings of the saints, prophets, feasts, their lives and activities were also studied. Despite the presence of large monographic and research works on the study of hagiographic works in Uzbek linguistics, it is necessary to note the first steps taken in Uzbek translation studies, which are a requirement of science.

Keywords: agiography, agiology, onomastics, exclusion, sacral onomastics, agiotoponym, eortonym, icon, theonym, Islamic agiography.

Введение. В истории узбекской классической литературы существует ряд произведений, которые играют важную роль в этапах развития определенного периода и в развитии нашей литературной критики. До двадцатого века мышление людей невозможно было представить без ислама, нашей священной религии. Хорошо известно, что моральные принципы ислама сыграли ведущую роль в статусе тех, кто достиг духовной зрелости до этого периода. Следовательно, прославление человеческой личности в ряде произведений показывает, что наше национальное мышление находится в гармонии с ведущими тенденциями общечеловеческих идей.

В мировой литературе часть литературных произведений прошлых веков трактуется как агиографический жанр, и по этой теме было проведено множество исследований.

Основная часть. В последние годы проведено комплексное изучение исторических ценностей, восстановление культурно-просветительского наследия в Узбекистане, жития святых, старцев, пророков, сподвижников, правителей, шейхов, а также священных мест и исторических памятников. Большое значение придается созданию целостных научных монографий по данной теме. Это связано с тем, что в узбекском переводоведении недостаточно научных исследований, посвященных сравнительному изучению религиозных и литературных произведений, то есть агиографических произведений. В действительности с распространением ислама в Средней Азии многие произведения были созданы на арабском, персидском и турецком языках. Эти работы содержат много исторической информации о жизни пророков, сподвижников, правителей, месте и времени, в которых они жили. Много агиографической литературы написано о шейхах, правителях и суфиях разного уровня. Десятки исторических произведений искусства, отражающих жизнь и творчество Наджмиддина Кубро, Ахмада Яссави, Хаджи Бахауддина Накшбанди, правителей Ходжи Ахрора, хранятся в библиотечных фондах Узбекистана. Количество исследований, посвященных представителям секты Накшбанди превышает сотню.

Следует отметить, что есть лирические и эпические произведения талантливых писателей XVII-XIX веков, таких как Боборахим Машраб, Боботож Санони, Толибходжа, Нишотий, Фузулий, Мирзо Бедил, Хувайдо которые являются огромным сокровищем нашего

художественного творчества. Такие произведения необходимо изучать научно и определять особенности агиографической литературы. Так как перевод этих произведений на иностранные языки позволяет представителю другой культуры наслаждаться исламскими агиографическими произведениями. Хотя мусульманская агиография является частью мировой агиографической литературы, такие произведения также являются частью мистической литературы. Однако многие пласты нашей агиографической литературы, включая мистическую литературу, письменные памятники и большинство поэтических и прозаических источников, еще полностью не исследованы. Хотя лишь некоторые из них переведены на иностранные языки, эти работы все еще ждут своего лингвистического изучения.

Мы решили сначала изучить работы, посвященные изучению агиографической литературы, чтобы объяснить суть значения этого термина и изучить, как он приводится в различных словарях. Хотя эта наука очень хорошо развита за рубежом, в словарях, энциклопедиях и источниках, опубликованных в Узбекистане, нет ничего, кроме краткого описания. Следует отметить, что узбекское толкование этого термина не встречается ни в «Толковом словаре узбекского языка», ни в словарях лингвистических терминов, ни в словарях перевода. Даже в «Исламской энциклопедии» нет толкования терминам агиография или агиология. [10] Только в «Кратком словаре фольклорных терминов» термин агиология определяется следующим образом: Агиология - это общее название рассказов и эпосов, посвященных жизни пророков, святых и религиозных деятелей. Такие эпосы, как «Бобо Равшан» и «Иброхим Адхам», являются примерами этого. [17. С 4] В «Русско-узбекском толковом словаре литературных терминов» агиография интерпретируется как агиография (от гр. *hagios* – святой, божественный и *grapho*– пишу) истории и повествования, подтверждающие жизнь и приключения пророков и святых») [1. С 21]

Мы попытались изучить словари зарубежных ученых в этой области. В словаре русского языка, изданном под редакцией А.П. Евгеновой, термин агиография определяется следующим образом:

Агиография ж. Жизнеописания лиц, объявленных церковью святыми, как один из основных жанров литературы средневековья; житийная литература. [15]

В словаре Т.Ф. Ефремовой этот термин описан таким образом:

*Агиография, -и, ж. Вид христианской литературы, содержащий жизнеописания "святых". (от греч. *Аγίος*- святой и *γράφω*-пишу).* [23]

Толковый словарь русского языка под редакцией С.А.Кузнецовой объясняет термин агиография следующим образом:

*Агиография ж. [от греч *hagios* – святой, *grapho*, - пишу]. Вид христианский литературы, содержащий жизнеописания святых.* [11]

В словаре Б.И. Кононенко даётся следующее толкование:

Агиография жития святых: повествования о жизни и подвигах людей, признанных церковью святыми. [12]

В Толковом словаре русского языка С.И. Ожеговой и Н.Ю. Шведовой этот термин объясняется следующим образом:

*Агиография [гр. *hagios* святой + графия вид церковной литературы, жизнеописания святых, напыщенное, неправдоподобное жизнеописание].* [14]

Во всех словарях, о которых говорилось выше, термин агиография происходит от греческого слова «*agios*» - «священный» + *gráphō* «пишу» - произведение о жизни и деятельности святых, священников, то есть исторической, культурной и религиозной литературе. В русской литературе есть термин «житийная литература», что означает агиография. Следовательно, агиографическое произведение - это, прежде всего, произведение, отражающее жизнь и деятельность конкретного исторического деятеля. Но этот исторический деятель - не обычный человек, а хранитель, воплощающий в себе качества святости и исповедующий ту или иную религию.

Однако в узбекской лексикографии еще не создан словарь агиографических терминов или двуязычные переводческие словари, которые переводчики могли бы использовать в процессе перевода. Поэтому в исследовании мы больше сосредоточились на словарях и научных трудах в этой области, созданных за рубежом, и изучили принципы их создания.

Анализ. Известно, что в Европе, в том числе и в русской научной литературе, сочинения, отражающие в письменной форме жизнь церковных священников, учение церкви, историю их деятельности, религиозную деятельность исторических деятелей или групп, почитаемых церковью как святых, называются агиография. Исследование показало, что многие словари в этой области созданы зарубежными лексикографами. Например, Краткий словарь агиографических терминов В.М. Живова [8] и Агиографический словарь священных мест и жизни святых Жака Поля Миня.[9]

В связи с существованием в мире трех основных религий - христианства, буддизма и ислама, агиографическая литература также условно делится на три. Одна из них - христианская агиография, другая - буддийская агиография, а третья - мусульманская агиография. Следует отметить, что христианская агиография более изучена, чем мусульманская.

Известные востоковеды также проводили исследования в области агиографии. [3] Некоторые работы по этой теме будут подробно рассмотрены в нашей статье.

Основываясь на объяснениях, данных термину агиография в различных словарях выше, и в основном на основе теорий Т. Ефремовой, С. Ожеговой, Н. Шведовой, мы решили интерпретировать этот термин на узбекском языке следующим образом:

Агиография атамаси грекча “агио” – “муқаддас”+ ырғоғ “ёзаман” яъни пайгамбарлар, саҳобалар, авлиёлар, шайхлар, пирлар, йирик руҳонийлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи асарлардир.

Таким образом, термин агиография приводится в разных словарях, и мы уточнили его содержание., теперь остановимся на работах зарубежных ученых по изучению агиографической литературы. Е.А.Егоров уделяет больше внимания агиографической модальности в современных французских романах в основном исследует отражение жизни великих святых и священников, написанных в жанре агиографии. [7.С 38-45] Ученый исследует массу агиографических работ в Латинской агиографической библиотеке (Biblioteca Hagiographica Latina) и в разделе новых публикаций (Novum Supplementum) обнаруживает, что раздел 3321 библиотеки содержит агиографические произведения о жизни около 13 523 святых и священников. Эти работы особенно важны из-за их специфики для разных жанров и периодов. Следует отметить, что эти произведения изучались в основном лингвистами и историками, которые в своих исследованиях изучали язык, стиль агиографических произведений, период жизни святых, историю священных мест и исторических памятников. Е.А. Егоров изучает творчество французских писателей на религиозную тематику XIX и XX веков. Потому что главной темой большинства произведений того времени была религия. Вот почему Фредерик Боден в своей статье «Литература и христианство» назвал этот период «Золотым веком религиозных произведений». [20] Это связано с тем, что в этот период был создан ряд работ Франсуа Мориака, таких как «Пустыня любви» (1925), «Клубок змей» (1932), «Яства Земли» Андре Жида (1897). Произведения в жанре агиографии характеризуются тем, что основной темой являются философские взгляды, такие как *человек и мир* и *человек и бог*.

Л.Г. Дорофеева считает что изучения русской агиографии является одной из актуальных проблем . Ученый отмечает, что существует много агиографических произведений и имеется достаточно материала и базы для их изучения, и в своем исследовании подчеркивает необходимость уделения внимания вопросам целостного анализа текстов в таких произведениях. [21. С 11-23]

Д.М. Бычков изучает агиографические традиции, сложившиеся в русской прозе конца XX - начала XXI веков. [5] Ученый разрабатывает механизмы трансформации агиографических традиций в художественной литературе в современной русской прозе. Он

рассматривает особенности отражения поэтических элементов в произведениях агиографического жанра то есть в «агио-романах», созданных в 1980–2000 годах.

С.А.Моисеева изучает проблемы арабо-мелькитской агиографии IX-X веков. [13] В частности, ученый анализирует стилистические особенности таких агиографических произведений: “Мученичество Абд ал Масиха”, “Мученичество Антония (Равха)”, “Житие Иоанна Эдесского”, “Житие Антиохийского патриарха Христофора”, “Житие и чудеса Тимофея из Кахушты” и “Житие Иоанна Дамаскина”.

И. В. Бугаева изучает лексико-семантическое выражение названий священных мест в поэзии Анны Ахматовой. В частности, из-за особого места религиозных и нравственных вопросов в творчестве поэтессы, она употребляет в своих стихах с большим мастерством агиотопонимы, экклезиионимы, иортонимы, теонимы и иконимы. [4. С 53] В своих стихах А.А. Ахматова часто использует разные виды агионимов, посредством которых умело раскрывает элементы русской культуры. Например, это хорошо видно по следующим строкам:

Пусть их больше, чем звёзд зажженных
В сентябрьских небесах –
Для детей, для бродяг, для влюбленных
Вырастают цветы на полях.
А мои –для святой Софии
В тот единственный светлый день
Когда возгласы литургии
Возлетят под дивную сень (1916)

И. В. Бугаева, анализируя сложные аспекты выражения агионимов в поэзии, дает оценку роли религии в творчестве русских писателей и искусству выражения религиозных реалий. В то же время она подчеркивает тот факт, что использование такой лексики не только увеличивает художественное и эстетическое воздействие произведения, но также обогащает читателя культурной информацией.

Т.Ю. Галкина изучает вопросы английского перевода иконографической литературы на русский язык.[6] Ученый определяет изучение иконографической литературы, написанной в разных жанрах, анализ лексико-семантического значения перевода иконографических терминов, выбор их альтернатив для достижения адекватного перевода. Татьяна Галкина анализирует приемы перевода иконографических произведений ряда ученых. Ученый отмечает, что с помощью этого исследования перевод конфессиональных текстов внесет огромный вклад в решение терминологических проблем. При переводе иконографических текстов с русского на английский можно сделать вывод, что одной из терминологических проблем перевода является отсутствие двуязычного словаря иконографических терминов для переводчиков. [6] При этом она подчеркивает, что анализ переводов должен основываться на следующих принципах:

1) использование пояснительного метода при переводе иконографических терминов; ; (“праздники” – “Festival icons”, “складень” – “icon with foldable side flaps”.....)

2) изучить этимологическое происхождение иконографических терминов на языке перевода;

3) предоставление иконографических терминов на языке перевода через существующие альтернативы (“оплечная икона” – “half length icon”, “житийная икона” – “hagiographie icon” ...);

4) Использование альтернатив, доступных на языке перевода, при переводе имен собственных, доступных на языке оригинала, на английский язык (“Павел” – “Paul”, “Иоанн” – “John”, “Михаил” – “Michail”, “Троицкий” – «of the Holy Trinity»).

Мы также подчеркиваем в нашем исследовании, что процесс перевода должен основываться на принципах, предложенных Т. Галкиной. Хотя агиографические аспекты перевода не изучались в узбекском переводоведении, научные исследования проводились в области литературы и исламоведения. Н. Остонкулов изучал необходимость образцовых произведений о святых в преодолении социальных противоречий и духовной нищеты в

обществе. Ученый также отметил, что в XVIII веке в Среднеазиатском регионе существовали все условия, культурная среда, потребности для развития агиографической литературы. Рукописи «Такзирату-л-авлиё» и «Рисолаи Кодирия» Мухаммада Сиддика Рушди были обнаружены ученым, тексты были полностью переведены на современный алфавит, а основной источник был научно проверен в диссертации. [16] Он также раскрыл, что произведение «Насойиму-л-мухаббат» Алишера Навои является важнейшим источником восточной агиографии на тюркском языке, и что Навои был основателем узбекской агиографии. Н. Остонкулов в своих исследованиях опирается на научные взгляды зарубежных ученых А. Бердяева, М. Блока, М. Вебера, П. Сорокина, А. ДжТойнби, Л. Февра, К. Яспера. [4]

Б. Назаров исследовал особенности жанров исламской агиографии и суфийской прозы, а также отличия макомов от других агиографических произведений, художественный стиль и особенности макомов. Он также выделяет средства и искусство художественного языка, используемого в макомах, а также воплощение образа шейхов, образ пиров, мюридов в макомах на примере агиографических произведений. В своем исследовании ученый обращается к трудам Б. Ахмедова, Р. Тиллабоева, Б. Назарова. [2]

Г. Сафарова изучает лексические основы топонимов Хатырчинского района и подчеркивает, что одним из развивающихся новых направлений узбекского языкознания является узбекская ономастика и классифицирует топонимы на 13 групп, включая названия мечетей, святынь, кладбищ. Изучив создание и классификацию топонимов в районе Хатырчи, ученый говорит: *“В топонимах топонимическим индикатором называют слова, обозначающие в составе местоимения, какой объект является именам существительным, Индикаторы служат не только для обозначения поставленной задачи, но и для формирования названия объекта как прилагательного”*. [18. С 52]

М.А. Раджабова изучает ономастические единицы в структуре фразеологизмов на материале узбекского языка. Ученый делит составные топонимические фразеологизмы на 3 большие группы, а также формирует небольшие группы внутри каждой группы. Анализируя топонимы, мифонимы, хоронимы, мифозоонимы, геортонимы в составе фразеологизмов, дает соответствующие примеры на узбекском языке для состава каждой группы. Например, есть фразы с названиями священных мест: *“Бир кўнгил иморати минг Макка зиёрати”*. *“Онангни уч марта Маккага очилаб оборсанг ҳам оқ сутини оқлолмайсан”*. *“Сувдан ўтгунча ё Боҳоваддин, сувдан ўтгач қоч Боҳоваддин, Исони аламини Мусодан олибди”*. М.А. Раджабова высказывает следующее мнение об ономастических выражениях во фразеологических выражениях: *“В качестве заключения можно отметить, что фразеологический пласт узбекского языка является очень богатым и встречающийся в ономастических единицах пословицы, поговорки и выражения приобрели национальное своеобразие. Большинство компонентов состоят из антропонимов, топонимов, агионимов. Это свидетельствует о том, что имена людей и названия местностей, а также агиономы занимают важное место в истории народа, образа жизни, обычаев, традиций и устного народного творчества”*. [22. С 22]

Хотя узбекские переводческие исследования не создали крупномасштабной монографии по переводу других религиозных произведений или произведений агиографического характера и их переводам, некоторые исследования содержат краткие научные обзоры. Например, Р.Х. Ширинова в своем исследовании «Отражение религиозных реалий в художественном переводе» проанализировала неверное толкование религиозных реалий на узбекском языке в произведениях, переведенных с французского на узбекский с помощью языка посредника, и разделила религиозные реалии на две группы:

1. Реалии, связанные с религиями, религиозными учениями и святыми местами. Она разделила реалии, принадлежащие этой группе, еще на две подгруппы:

А) Реалии, связанные с христианством (католицизм)

Б) Реалии, связанные с историей ислама и его святынь

2. Реалии связанные с церковью, с религиозными лидерами, реалии, связанные с религиозным снаряжением.

В этой диссертации ученый проводит сравнительный анализ передачи агиографических терминов в произведениях французских писателей, анализирует искусство переводчиков в переводе терминов на язык перевода и отмечает следующие моменты:

«Стало ясно, что иногда в процессе перевода, в результате попыток упростить и национализировать текст оригинала, а иногда в результате недостаточного знания религиозных учений делается много ошибок при переводах из литературы других религий. Конечно, есть ряд общих терминологических понятий (например, бог, пророк, откровение, молитва, муножот, мольба и т. Д.), которые могут быть применены к любой религии. Но термины, которые выражают основные понятия того или иного религиозного учения (например, Пасха, церковь, Рождество, апостол, священник в христианстве, намаз, хадж, хайит, сподвижник, имам и т. д. в исламе), не могут быть заменены терминами другой религии. Эта ситуация требует особой подготовки и ответственного подхода к переводу религиозных реалий.» [19. С 21]

Ведь, как отмечает Р. Ширинова, такая ответственная работа как перевод терминов, относящихся к определенной области, требует специальной подготовки, обширных и основательных знаний. Это, конечно, требует от переводчика высокого уровня лингвистических и экстралингвистических знаний.

Заключение. Итак, на основании изученных материалов можно сделать вывод, что в результате изучения работы мировых переводчиков по изучению агиографических произведений в научных и теоретических источниках было обнаружено, что много работы в этой области велось сначала в области философии, затем в религии, истории, языкознании, искусстве и литературе. Раскрывается научная и практическая значимость изучения агиографической литературы, разрабатываются новые научные теории. В агиотекстах анализировались агиографические термины: теонимы, мифонимы, хоронимы, мифозоонимы, геортонимы. В ходе анализа на примерах было подтверждено, что у переводчиков возникали различные трудности при переводе этих терминов на целевой язык в процессе перевода. При этом не проводились работы по теоретическим и практическим вопросам двуязычного и многоязычного перевода и толкования агиографических терминов. Поэтому в настоящее время необходимо уделять этому направлению больше внимания и увеличивать объем исследований, направленных на решение этих задач.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Адабиётшунослик терминларининг русча ўзбекча изоҳли лугати. Тошкент, 2010.
2. Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XV- XVI в.в. Ташкент, 1985; Тиллабоев Р. XV- XVI асрлар Ўрта Осиё агиографик асарлари тарихий манба сифатида (Нақшбандия тарикатига мансуб агиографик асарлар) Филол.фан.номз...дисс.автореф. – Тошкент, 1994.
- Назаров Б. “Ислом агиографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадиий хусусиятлари (Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида)”. Филол.фан.номз...дисс.автореф. Тошкент, 2000.
3. Бартольд В.В. Manuel de généalogie et chronologie pour l'histoire de l'Islam. Librairie orientale Heinz Lafaïre. 1927 ; Вяткин В.Л. «Самария» описание Самарканда достопримечательностей мусульманских святых .Рукопись. ЦГА РУз. Ф-Р 1591, опись-2, дело –49. Бердяев. Н.А. Смысл истории. –Москва, Мысль, 1990. –176с.; Жук С.И. Макс Вебер и социальная история // Вопросы философии–Москва, 1990.-№ 5.-С.15-22.; Момзен В. Макс Вебер и социальная история . // Новая и новейшая история. –Москва, 1990. №4. –С.55-64.; Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – Москва. Издательство политической литературы, 1992. – С. 544с.; Тойнби А.Дж. Постигание истории. –Москва, Наука, –732с.; Февр Л.Дж. Постигание истории. –Москва, Наука, –732с.; Ясперс К .Смысл и назначение истории. –Москва, Политиздат, 1991. –390 с.
4. Бугаева И.В.Сакральная ономастика в поэзии Анны Ахматовой // Вопросы русской литературы. №4, 2015. –С.53.
5. Бычков Д.М. Агиографическая традиция в русской прозе конца XX – начала XXI века. Автореф.дисс. ... кан.филол.наук. –Астрахань, 2011.
6. Галкина Т.Ю. Проблемы терминологии при переводе конфессиональных текстов иконографической литературы. Автореф.дисс. канд. филол. наук. –Москва, 2007.
7. Егоров Е.А. Жанр агиографии и агиографическая модальность в современном французском романе. // Вестник Московского университета. Сер.9. Филология. 2008. №1. –С. 38-45.
8. Живов В.М. Святость. Краткий словарь агиографических терминов. М.: Языки славянской культуры.1994. –С.113.
9. Jacques Paul Migne. Dictionnaire hagiographique, ou, Vies de saints et des bienheureux, honores. Paris, 2013.

10. Ислом Энциклопедияси. www.ziyouz.com kutubxonasi.
11. Кузнецова С.А. Большой толковый словарь. -1 изд-е: СПб: Норинт. 1998.
12. Кононенко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии. –Москва, 2003.
13. Моисеева С.А. Арабская мелькитская агиография IX –XI веков: жанровая и стилистическая характеристика. Автореф. дисс... канд. филол. наук. –Москва, 2012.
14. Ожегова С.И., Шведова Н.Ю. // Толковый словарь русского языка. Онлайн словарь: <http://slovari.ru/default.aspx?s=0&p=244>
15. Словарь русского языка: В 4-х т. РАН, Институт лингвистических исследований; Под ред. А.П. Евгеновой. –М.: Рус. Яз.: Полиграфресурсы, 1999.
16. Остонкулов И. Мухаммад Сиддик Рушдий “Тазкирату-л-авлиё” асарининг шарқ агиографик манбаларини ўрганишдаги аҳамияти. Тар. фан. док. дисс. ... автореф. –Тошкент, 2010.
17. Рўзимбоев С., Рўзиметов Ҳ. Фольклор атамаларининг қисқача луғати. Урганч, 2007.
18. Сафарова Г. Словарные основы Хатирчинской топонимии. // Вестник наука и образования. №5(83). Часть 1. 2020. –С.52.
19. Ширинова Р. Диний реалияларни бадий таржимада қайта яратишнинг айрим тамойиллари. (Француз адабиётининг ўзбек тилидаги таржималари мисолида). Филол. фан. номз... дисс. автореф. –Тошкент. 2002. Б. – 21.
20. Baudin F. Littérature et christianisme. Les années 20 : un âge d'or ? www.unpoissondansle.net.
21. Dorofeeva L. G. 2017, Problems of studying Russian hagiography, *Slovo.ru: baltijskij accent*, Vol. 8, no. 1, p. 11—23.
22. The classification of the onomastic components in uzbek phraseological layer. // Vestnik Yaroslavskiy pedagogicheskiy universitet. 2013. №1. – P.22.
23. <https://classes.ru/all-russian/russian-dictionary-Efremova-term-469.htm>

УЎК 811.161.1'42:811.161.1'271.2

ШАРТ КОМПОНЕНТЛИ ГИПОТАКСЕМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ВА КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК ТУРЛАРИ ҚИЁСИЙ ТАДҚИҚИ

Д.Р.Убайдуллаева, ўқитувчи, Фаргона давлат университети, Фаргона

Аннотация. Мазкур мақолада шарт компонентли гипотаксемалар вербализаторларининг семантик ҳамда коммуникатив-прагматик жиҳатлари, уларни коммуникатив-прагматик типларга таснифлаш баён этилган.

Калит сўзлар: коммуникатив-прагматик, синкретик, мутлақ қамровли, номутлақ қамровли, мустасноли, номустасноли.

Аннотация. В данной статье рассмотрены семантическая и коммуникативно-прагматическая стороны вербализаторов условных предложений, а также их классификация на коммуникативно-прагматические типы.

Ключевые слова: коммуникативно-прагматический, синкретический, абсолютный охват, неабсолютный охват, исключительный, неисключительный.

Abstract. This article describes the semantic and communicative-pragmatic aspects of verbalizers of conditional sentences, and their classification into communicative-pragmatic types.

Key words: communicative-pragmatic, syncretic, absolute coverage, non-absolute coverage, exceptional, non-exclusive.

Маълумки, жаҳон тилшунослигида шарт муносабатлари ифодаланиши турли нуқтаи назардан ўрганилган: синтактик, семантик, стилистик, лингвокогнитив, лингвокультурологик, коммуникатив-прагматик ва бошқа ёндашувлар. Хусусан, шарт компонентли гипотаксемаларнинг семантик ва коммуникатив-прагматик жиҳатларининг таҳлиliga эътиборни қаратамиз.

Типологик қиёсга тортилган тилларда шарт компонентли гипотаксемалар вербализаторларининг семантик жиҳатлари таҳлиliga асосланган ҳолда, уларни асосан қуйидаги 2 та семантик типга таснифлаштириш мақсадга мувофиқ: 1) соф ШКГни воқелантирувчи вербализаторлар (уларда соф шарт семантикаси ифодаланади, масалан, *инглиз тилида: If I go back they'll make me get operated on and then I'll put me in the line all the time.* [4] *ўзбек тилида: Агар бирон дўконда дўкончи ичкилик сотса, қаттиқ жазога тортилишини ўқтирган эди* [13].

2) синкретик (коришиқ) ШКГни воқелантирувчи вербализаторлар (уларда шарт семантикаси ва яна бошқа семантика(лар) билан қоришади), масалан:

инглиз тилида: *I am going to sit here, as long as I think proper, ma'am,* rejoined Mr. Bumble.[2], *I'll go back whenever you want.*[4] ўзбек тилида: Қачон Фаргона томонларга йўли тушса, албатта уни бир зиёрат қилиб, дуосини олиб ўтарди. [13] Орадан сал вақт ўтгач, савдар кирди. [12] (**шарт + найт**); инглиз тилида: *You will be punished subject to the crimes you have committed.*[10] ўзбек тилида: Агар босқинчиларни топиб жазо бермасангиз, мен подшоҳ ҳазратларининг ҳузурларига паноҳ истаб кетишига мажбур бўлурмен! [12] (**шарт + огоҳлантириш**); инглиз тилида: *The more you value your number one, the more careful you must be of mine.* [4] ўзбек тилида: Ўртоғининг келганига қанчалик қувонган бўлса, опасининг келгани уни шунча таъвишига солганди. [13] (**шарт + ўлчов-даража**); инглиз тилида: *You'd better take the keys in case I'm out.*[5] ўзбек тилида: Агар астойдил уринсак, мушоҳада орқали ҳам фикр-мулоҳазаларимизни ўртоқлашишимиз мумкин. [14] (**шарт + тавсия**); инглиз тилида: *It was surprising the government was re-elected, given that they had raised taxes so much.*[5] ўзбек тилида: Гарчи Эдигей ётиш олдидан тоза ҳавога чиқиб айланиб келган бўлсада, уй эгалари унга қулай иссиқ кўрпа-тўшак солиб, меҳмон отангдан улуг деб махсус сақлаб қўйилган чойшаб солиб берган бўлсалар ҳам янги ўринда ҳа деганда ухлай олмади. [14] (**шарт+тўсиқсизлик**); инглиз тилида: *As is the workman, so is the work.* ўзбек тилида: Уста қанақа бўлса, шогирд ҳам шунақа. (**шарт+қийёслаш**); инглиз тилида: *Unless you find something else I'm afraid you will have to go back to the front*[4.] ўзбек тилида: Самарқандни олганидан кейин сўзидан қайтсаю, Зухра бегимни мана бу қоронғи тунда ўқириб йиғлаётган аёлнинг аҳволига солсачи? [12] (**шарт+ҳадик**); инглиз тилида: *They prepared more vegetables in case there were vegetarians among the guest.* ўзбек тилида: Агар Турсунбойни сал иситма олиб қолса, эр-хотин уйку нималигини унутишар, бошидан нари кетишолмасди. [13] (**шарт+сабаб**); Навоийнинг ҳузурига кирган бўлса, бошқа кўп нарсаларни ҳам айтиб берган бўлиши керак. (**шарт+ғумон**); инглиз тилида: *I would have done it if I had had more time yesterday.*[4] ўзбек тилида: Ўшда мен рози бўлсам, эҳтимол кейин Аҳмад Танбал сизга бунча ёғийлик қилмас эди. [12] (**шарт+армон қилиш**); инглиз тилида: *I could go to Spain if there was no war.*[4] ўзбек тилида: Йўл нишаб бўлса-ю, шамол орқадан эсса, чопқир отлар янада тезроқ учиши мумкин бўларди. (**шарт+ҳаёл қилиш**); ўзбек тилида: Агар уни ўлдирмасанг, сени ўзим ўлдираман. (**шарт+тахдид**);

Инглиз ва ўзбек тилларида гипотаксемалар вербализаторларининг коммуникатив-прагматик жиҳатлари таҳлилига асосланган ҳолда, уларни асосан қуйидаги 6 та коммуникатив-прагматик типга таснифлаштиришга асос бор:

1) “ижобий шарт компонентли гипотаксема семантикаси”ни воқелантирувчи вербализатор типлари(улар орқали коммуникатив-прагматик интенцияда ифодаланган воқелик тавсифи фақат ижобий бўлади), масалан; инглиз тилида: *I knew that I ought to consider myself very fortunate if I succeeded in securing employment.*[10] ўзбек тилида: Қандай яхши бўларди, Мовароуннаҳр яна Улугбек давридаги каби бирлашса, пойтахт аслига қайтса, ҳамма вилоятлар ҳамжиҳату обод бўлса. [12]

2) “салбий шарт компонентли гипотаксема семантикаси”ни воқелантирувчи вербализатор типлари(улар орқали коммуникатив-прагматик интенцияда ифодаланган воқелик тавсифи фақат салбий бўлади), масалан, инглиз тилида: *He must die in the streets unless someone helped him;* [2] *If students don't learn grammar rules, they won't get good marks. If you do not study harder, you'll fail the exam;* ўзбек тилида: Яна тагин гўзал малика билан яшириқча тил бириктириб сураат чизгани қизнинг подшоҳ отасига маълум бўлса борми, мулла Фазлиддинни тилка-пора қилиб ташлашлари ҳеч гап эмас. [12] Агар уни ўлдирмасанг, сени ўзим ўлдираман. [12]

3) “мутлақ қамровли шарт компонентли гипотаксема семантикаси”ни воқелантирувчи вербализатор типлари(улар орқали коммуникатив-прагматик интенцияда ифодаланган воқелик тавсифи тўлиқ қамровга эга бўлиб, мустасно ҳолат мавжуд эмас), масалан, инглиз тилида: *The bank let the company 100,000 pounds on condition that they repaid*

the money within six months[5] ўзбек тилида: Акамдан рухсат бўлсагина, мен у ерга бораман.[13]

4) “номутлақ қамровли шарт компонентли гипотаксема семантикаси”ни воқелантирувчи вербализатор типлари(улар орқали коммуникатив-прагматик интенцияда ифодаланган воқелик тавсифи тўлиқ қамровга эга эмас,унда мустасно ҳолат ҳам мавжуд), масалан, инглиз тилида: *I will not hesitate in admitting that most officers are honest* [4]; ўзбек тилида: *Гумонимча эрталаб Қўқондан чиқса, аср вақтларида Марғилонга кирадир.* [12]

5) “мустасноли шарт компонентли гипотаксема семантикаси”ни воқелантирувчи вербализатор типлари(улар орқали коммуникатив-прагматик интенцияда ифодаланган воқелик тавсифида бир мустасно ҳолат мавжуд), масалан, инглиз тилида: *We shall finish the work in time given that we have enough material;*[9] ўзбек тилида: *У ҳар қанча оч бўлса ҳам Тоҳирнинг олдидан дарҳол нон кавишадан ўзини тўтди.* [12]

6) “номустасноли шарт компонентли гипотаксема семантикаси”ни воқелантирувчи вербализатор типлари (улар орқали коммуникатив-прагматик интенцияда ифодаланган воқелик тавсифида биронта мустасно ҳолат мавжуд эмас), масалан, инглиз тилида: *You may come and see her after seven o'clock if you wish;* [4] ўзбек тилида: *Модомики канал битгунча ишлагинг келса, сенга бошқа иш топиб бераман.*[13]

Шарт муносабатларини прагматик таснифлашнинг асоси сўзловчи коммуникатив мақсадини мос равишда интерпретация қилиш муаммоси билан белгиланади. Жаҳон тилшунослигида шарт муносабатларини ўрганишга бўлган прагматик ёндашув тажрибасига таянган ҳолда инглиз ва ўзбек тилларида шарт муносабатларини ифодаловчи тил бирликларининг прагматик аспектини қиёсий таҳлил қилишда қуйидаги масалалар эътиборга олинди: шарт конструкциялари прагматик аспектининг мулоқот жараёнидаги тадқиқи, уларни сўзловчининг коммуникатив-прагматик мақсадига боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш, шарт формаларининг прагматик хусусиятларини белгиловчи контекстуал омилларни аниқлаш, уларнинг прагматик функцияларини ўрганиш ва мулоқот иштирокчиларига прагматик таъсири каби масалалар.

Шарт маъно билдирувчи конструкциялар фақатгина шарт муносабат эмас, балки яширин прагматик маъно ҳам билдириши мумкин бўлиб, бундай прагматик маъно турлари фақатгина контекстда юзага чиқади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Angeliki A., Rene D. Pragmatic conditionals. Thessaloniki: Aristotle University, 1996.
2. Ch. Dickens. Oliver Twist. Penguin Books Paperback, 2003. 608.
3. Denis J. Hilton., Jean-François Bonnefon. Pragmatics at Work: Formulation and Interpretation of Conditional Instructions. Toulouse: Universite Toulouse, 2011.
4. E. Hemingway. A Farewell to Arms. – Л.: Просвещение, 1971
5. Hornby, A. S., & Wehmeier, S. (Ed.). (2000). Oxford's advanced learner's dictionary of current English (6th ed.). Oxford: Oxford University Press
6. M. Mohammadi, J. Fischer, M. Langner & R. Klabunde. 2018. Conveying the user's intention by generating speech act conditionals as indirect answers. Proceedings of KONVENS 2018.
7. Manfred Krifka. Biscuit Conditionals as Anticipatory Speech Acts// Workshop —Biscuit Conditionalsl. Universität Hamburg, 2017.
8. Richard A. Young. A classification of conditional sentences based on Speech Act Theory// Grace Theological Journal, Vol 10, Issue 1, 1989.
9. THE SUNDAY TIMES. APR 25 2003.
10. The New York Times. May. 21, 2009
11. W. Collins. The woman in white M.: Visshaya shkola, 1973
12. А.Қодирий. Ўткан кунлар. Роман. “Шарқ”, 2013 182 б.
13. П.Қодиров. Юлдузли тунлар.Т.: Ўқитувчи нашриёт матбуоти, 2018. 214 б.
14. С.Ахмад. Уфқ. Трилогия. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. 222 б.
15. Ч.Айтматов.Асрга татиғулик кун. Т.:Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. 85 б.
16. Хошимов F.M. Сложноподчиненные предложения с придаточными цели в разносистемных языках. – М. 1982
17. Хошимов F. M. Типология сложных предложений разносистемных языков. – Т.: Фан, 1991
18. Хошимов F. M. Типология сложного предложения в разносистемных языках. – Т. 2002

19. G'opporova, N., & Ubaydullayeva, D. (2022). A communicative pragmatic study of means of expressing directive speech acts in english and uzbek languages. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(12), 825-827.
20. Ubaydullayeva, D., & Raxmonqulova, M. (2022). development of social direction in linguistics. *Science and Innovation*, 1(6), 869-873.
21. Ubaydullayeva, D., & Qayumova, S. (2022). O'zbek Xalq Maqollarining O'zbek Folklorshunosligida O'rganilishi. *Miasto Przyszłości*, 30, 133-134.

УЎК 81.119

ПОЛИСЕМИЯНИНГ АСОСИЙ МАНБАЛАРИ

А.А.Хайдаров, проф., ф.ф.н., Бухоро Давлат Университети, Бухоро
М.Юнусова, магистрант, Бухоро Давлат Университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларида полисемия ҳодисаси ҳақида, унинг асосий манбалари эвфемизм ва дисфемизмлар натижасида юзага келадиган маънолари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: полисемия, полисемантик сўзлар, эвфемизм, дисфемизм лексик қатлам, сўз яшаш, экстралингвистик интралингвистик

Аннотация. В данной статье рассматривается явление полисемии в английском и узбекском языках, основными ее источниками являются эвфемизмы и дисфемизмы.

Ключевые слова: полисемия, многозначные слова, эвфемизм, дисфемизм, лексический состав, словообразование, экстралингвистический, интралингвистический

Abstract. This article discusses the phenomenon of polysemy in English and Uzbek, its main sources are euphemisms and dysphemisms.

Key words: polysemy, polysemantic words, euphemism, dysphemism, lexical structure, word formation, extralinguistic, intralinguistic.

Замонавий тилшуносликда полисемия, яъни кўп маънолилики инглиз ва ўзбек тилларида қиёсий ўрганишга қизиқиш ортиб бормоқда. Тилшунослар ушбу лингвистик тушунчага турлича ёндашиб, тил луғат составининг бойиш манбаларидан бири сифатида қарайдилар.

Полисемия, деб ёзади А.Хожаев – грекча poly –кўп +sema – белги. Тил бирликларининг бирдан ортиқ маънога эга бўлиши, кўп маънолилики¹.

Полисемия ҳодисаси барча тилларда ҳам салмоқли ва муҳим ўрин эгаллайди. Тилнинг бойлиги фақат сўзлар, сўз бирикмалари, иборалар миқдори билан эмас, балки тилда полисемантик сўзлар миқдори билан белгиланади. Сўзларнинг кўп маънолилиги тилнинг бойиш манбаларидан бири ҳисобланади.

Полисемия ва омонимия ҳодисалари бир-бирига ўхшаб кетади. Полисемантик сўзлар ўз туркумида бир неча лексик маънога эга бўлишида кузатилади. Ушбу лексик маънолар ўзаро бир-бир билан ҳамма вақт семантик жиҳатдан боғлиқлиги билан характерланади. Полисемантик сўзлар, аввало, сўзларнинг маъно юзага келтириш ҳисобига таркиб топади². Бу ҳодиса кўпгина тиллардаги сўзларнинг семантик тараққиётида ҳам кузатилади, деб таъкидлайди И.В.Арнольд³.

Сўз ҳосила маъноси юзага келишининг барча ҳодисалари ўз аҳамиятига эга. Полисемантик сўзлар синхроник нуқтаи назардан белгиланади. Ҳамда улар сўз лексик маънолари миқдорини ошириш билан бирга полисемантик сўз таркиб топишида муҳим аҳамият касб этади.

Тилшуносликда лексик маънонинг кенгайиш ҳодисасини ҳам полисемия бўлишига сабаб бўлувчи ҳодисалардан бири деб қараш ҳам мавжуд⁴. Аммо полисемия юзага келиши бирдан ортиқ лексик маънонинг ҳосил бўлиши эканлиги ҳолда лексик маъно кўпайишига қараб бир маънонинг ички ўзгаришидир. Сўзларнинг янги лексик маъно орттириши фақат ҳосила маъно юзага келиш ҳисобига эмас, балки эвфемизм ва дисфемизм натижасида ҳам пайдо бўлади. Энди эвфемизм ва дисфемизм тушунчаларига эътибор қаратамиз. Эвфемизм грекча

euphemismos, eu-yaxshi, phemi – гапираман. Нарса -ҳодисанинг анча юмшоқ формадаги ифодаси, қўпол беадаб сўз, ибора ва табу ўрнида қўпол булмайдиган сўз, иборани қўллаш.

Эвфемизм ва дисфемизмлар шу тилда гаплашувчи халқ руҳиятининг ўз сўзлари лексик маъноси тараққиётида акс этиши деб қаралади. Қайси тил бўлмасин тилнинг мазкур ҳодисаси шу халқнинг удуми, дунё қараши ирим-сиримлари, умуман халқ руҳияти этиборида бўлади.

Эвфемизм ифодага ижобий ёндашувни юзага келтириш мақсадида амалга оширилади. У шу тилда сўзлашувчи халқнинг урф-одати, маданиятлиги билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Дисфемизм эса ифодага салбий ёндашувни юзага келтириш мақсади билан амалга оширилади. Бу эса кишиларнинг ўзаро мулоқоти, ахлоқи ва ўзини тутиши билан алоқадор.

Л.А.Булаховский таъбири билан айтганда, “эвфемизм грекча еи яхши, – физм- гапираман”, яъни яхши гапираман деган маънони билдиради. Немис тилининг лингвистик луғатида эса грекча euphemiya (nemischaga) guter ruf деб аталиб, яхши муомала маъносида деб қайд этилган. Қўпол нарсани, ҳодисани яхши сўз билан ифодаланиши. Масалан: инглиз тилида “bitch” (фохиша) сўзини олсак қўпол сўз қулоққа ёмон эшитилади. Энди уни қуйидаги сўз ёки иборалар билан берадиган бўлсак, унда сўзнинг қўполлик маъносидан юмшоқроқ айтилишини кузатамиз.

“a lady of easy virtue, a light woman, an easy woman, a real battleaxe, a house of ill family”.

Аммо bitch (фохиша) сўзини қанчалик эвфемистик иборалар билан беамайлик барибир у қўполлигини, хунук сўз эканлигини ўзида намоён этиб туради. Фактлар эвфемик нутқни қуйидагича таснифлашга имкон беради.

1.Воқеликнинг табуллашиш даражасига кўра: номини айтиб бўлмайдиган, “айтиш ман этилган, партографик тушунчалар билан боғлиқ эвфемалар”. Масалан “жалаб” тушунчасини ифодаланиши учун ишлатиладиган эвфемаларни қуйидаги мисоллар орқали исботлашга ҳаракат қиламиз.

- *Мулло Козимжон, сизнинг аёлингиз сал бежо юрадиган бўлибди (Х.Х. Ниёзий).*

- *Ўғлим, бунақа қиз экан вақтида билиб ўзингни четга олганинг яхши бўлибди (Мирмухсин).*

- *Маҳалламизда битта суюқ оёқ чиқибдида(Мирмухсин).*

- *Кимсаннинг қулогига шивирлади: хотининг ҳалол эмас (А.Қаҳҳор).*

- *Чунки у эрига бевафолик қилган, ёмон йўлларга юрган (Р.Узоқова).*

Инглиз тилида : it is entirely populated by crooks, stock exchange jugglers, corrupt policemen and **ladies of easy virtue** (I.Lindsay).

She was a **light woman**, whom nobody respected (I.Lindsay).

2.Кўрқинч, совуқ, нохуш хабар ёки ўлим билан боғлиқ эфемалар. Масалан: Мурод хўжа домла билан Салимхон Иброҳимовни сиёсий идора олиб кетганли ҳақидаги хабарни эшитиб ваҳимада ўтирганларида ўрта эшик тақиллайди. Эшикни очган домла Ёқубовга “Бунақа бераҳм бўлманг. Эшик деганини занжири бўлади. Одам деган шуни шакрлатади, наҳот тарс-турс.

- *Бегим жасади ўзи қурдирган Мирзо Ҳумоюн мақбарасининг ўнг қаторида дафн этилган(П.Қодиров).*

-*Ёшим йигирма еттига кирди, ҳамон ўғилга зорман. Бир эмас, икки ўғлимни қабрга қўйдим (П.Қодиров).*

Инглиз тилида Patrich Heney **has already gone to his long home** Samuel adams has soon to follow.

Эвфемизмлар семантик-грамматик шаклланишига кўра лисоний ва нутқий эвфемизмларга бўлинади.

Лисоний эвфемизмлар маъноси бирикма таркибидаги сўзларнинг реал маъносидаги англамайдиган яхлит ҳолда бир умрлик тушунча - образли маъно ифодалайдиган воситадир. Шу жиҳати билан эвфемизмлар фразема, мақол, матал каби ҳодисаларга ёндошдир.

Инглиз тилида “ногирон” маъносини берувчи фраземага диққат қаратамиз.

Women you have gone too far! You are out of your senses (D.Carten)Fatherloss

Лисоний эвфема луғавий бирлик, уни луғатлаштириш мумкин. Нутқий эвфема эса бу талабга жавоб бермайди.

Масалан: “ўлмоқ” тушунчасини ифодаловчи “қурбон бўлмоқ”, орамиздан кетмоқ каби эвфемаларни луғатлаштириш мумкин, демак, улар лисоний эвфемалар ҳисобланади.

Инглиз тилида **heck (hell)**, **sight – deprived (blind)**, **farm(idiot)**, **nedy(poor)** каби эвфемалар луғат составидан жой олиши мумкин, шунинг учун улар лисоний эвфемалардир.

Тилшунос олим Анвар Омонтураев – табу ва эвфемизм ибтидоий дин, онгсиз одамларнинг таъсирида пайдо бўлган эскилик қоидалари, булар йук бўлиб боради деган қарашлар узини оқламайди, деб кўрсатади.

Масалан: аёллар эрини “эрим” сўзи ўрнида “дадаси”, “адаси” сўзлари билан аташади. Мана шу ҳодиса эвфемизм дейди олим. Яна фикрини давом эттириб шундай ёзади:

Ёш хотинлар эрини “ўртоғим” дейди, бу ҳам эвфемизм⁶

И.В Арнольднинг қайд этишича, инглиз тилида “cbrist” сўзи қуллаган, унинг ўрнида эвфемизм сифатида “cripes” сузи қўлланилади.

Эвфемизм ҳам, дисфемизм ҳам тил лексик қатламининг энг тез ўзгарувчан соҳасидир.

Эвфемизмлар сингари дисфемизмлар ҳам тилда мавжуд бўлиб, унга шундай таъриф берилади. О.С Аманованинг луғатида “Дисфемизм муайян матндаги ниманидир номини маъдум даражада дағал, бетакаллуф, қўпол ном билан алмаштириб ифода этувчи тропдир” деб шарҳлаган⁷

Масалан: Инсонга нисбатан “чучқа”, “тунка” сўзларини қуллаш дисфемизмдир. “ўлим” сўзи ўрнига “кўзига тупроқ тўлмоқ”, “асфаласофинга кетмоқ”, “ер тишламоқ”, “ернинг қаърига кетмоқ”, “ёстиғи қуримоқ”, “нариғи дунёга” жўнамоқ.

Инглиз тилшунослигида дисфемизм ҳақида ҳеч нарса берилмаган. Унинг ўрнига “slang” таҳлил этилган. Бу “slang” сўзи билан дисфемизм ўзаро дублет. Slang тушунчаси дисфемизм тушунчасига нисбатан анча кенг.

И.В Аракиннинг таъкидлашича сленгизимларнинг муҳим хусусиятлари уларнинг қўпол ва ҳаёли, дағал ва ҳиссиётли, илтифотсиз ва ҳазиломузлиги ҳисобланади.

Дисфемизмлар нарса ёки кишиларнинг салбий белгиси билан аташ орқали ҳам ҳосил бўлади.

Хуллас, эвфемизм ва дисфемизм моҳиятига кўра бир хил характерга эга бўлса ҳам, ижобийлик ва салбийлик нуқтаи назардан қарама – қарши ифодага эгадир.

Эвфемизм ўзгарувчан, яъни тез эскириб ўрнига янгиси ўрнига алмашиб қирадиган қатлам бўлса, дисфемизм бу хусусиятга эга эмас. Шунингдек, улар тилдаги объектив ҳодисалардир.

Полисемия сўз яшаш орқали ҳам юзага келади. Л.А. Булаховский префиксларнинг сўз яшаш ҳисобига ҳам кўп маъноли сўз – полисемантик сўз таркиб топади, деб кўрсатади. Сўз яшашнинг бу тури кўпроқ Ҳинд, Европа тиллари оиласига қирувчи тилларда мавжуддир. Туркий тилларда эса сўз ясовчи сўзнинг ўзагига қўшилади.

Тилшуносликда сўз яшаш орқали полисемантик сўзларнинг пайдо бўлишида икки хил сабаб бўлади.

1. Экстралингвистик сабаб 2. Интралингвистик сабаб

Экстралингвистик сабаб билан полисемантик сўз яшашда ўзак ҳам аффикс ҳам ҳамма вақт бир маънода бўлиши шарт эмас.

Фақат бир – бирига алоқасиз шароит ва мақсадда бир ўзак ва аффикс билан бирдан ортик марта сўз яшаши аҳамиятлидир.

Интралингвистик сабабга кўра полисемантик сўз яшаш икки асосга эга бўлади.

А) ясовчи аффикснинг полисемантиклиги;

Б) ўзак бўлувчи сўзнинг полисемантиклиги;

Сўз ясалишида аффикснинг полисемантиклиги юзага келишида аҳамиятлидир. Масалан: Темирчи сўзига – лик аффикси қўшилса, қуйидаги лексик маъно таркибига эга бўлади.

1. Темирчига хос фаолият. Темирчиликни севмоқ.

2. Темирчилик устахонаси. Темирчиликка кетмоқ, буюрмоқ.

3. Темирчилар устахонаси, дўкони. Темирчилик йул устида каби⁸.

Шунингдек, –лик аффикси яна хусусият тепалик билдирувчи сифатлардан ўзакдан англашилган ҳолат, жой ифодаловчи белги отлардан яшаш ҳам мумкин. Полисемантик сўзларнинг манбалари сўзларнинг ҳосила маъно юзага келтириши, эвфемизм, дисфемизм, ясама маънолар ясалиши билан ҳисобланади. Полесемантик сўзларнинг юзага келишида ҳосила маъноларнинг пайдо бўлиши асосий ўринда туради. Аксарият ҳолларда эвфемистик ва дисфемистик маънолар уларга тенг бўлади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, сўзлар ўз семантик таркибида қанча лексик маъно бўлишига кўра икки типга маносемия ва полисемияга бўлинади. Полисемияда сўз лексик маъноларнинг ўзаро боғлиқлиги ўзига хос лексик маъно типларини юзага келтиради ва улар бош маъно, асос маъно ва тобе маъно деб номланади. Полисемияда лексик маъно ўзи оид бўлган сўз қайси туркумга мансуб бўлса шу туркум вазифасини бажаради. Полисемия манбалари сифатида лексик маънонинг ҳосила маъно бериши, сўз яшаш эвфемизм ва дисфемизмлар ҳисобидан бўлади. Чоғиштирилаётган инглиз ва ўзбек тилларида полисемантик сўзларнинг манбалари деярли бир хилда. Полисемантик сўзлар тил бойлиги ҳисобланиб, улар ушбу бойликнинг сифатли қатламидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Хожиев А. Лингвистик терминларнинг изохли луғати. -Т.Ўқитувчи 1985. Б.69
2. Миртожиев М. Ўзбек тили семаологияси - Т. «Мумтоз сўз» нашриёти, 2020.
3. Арнольд И.В. The English world- М. 1973. Р-36.
4. Буранов Ж, Муминов А. A practical course in English lexicology. – Т. «Ўқитувчи» , 1990.
5. Анвар Омонтурдиев. Профессионал нутқ эвфемикаси. (Чорвадорлар нутқи мисолида). Филология фанлар доктори. – Т. 2009-506.
6. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов- М. 1966 «Издательство СЭ» : -606с

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№1/3 (97)
2023 й., январь**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳиҳ:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 06.01.2023
Босишга рухсат этилди: 12.01.2023.
Қоғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 12,3 б.т. Буюртма: № 1-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18